

Збірник складається з матеріалів Всеукраїнської наукової конференції "Усна історія в Україні: сучасність та перспективи", яка відбулася на історичному факультеті в травні 2012 р.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

The volume is based on the materials of Ukrainian scientific conference "Oral History in Ukraine: Present and Perspectives", which take place at the Faculty of History in May 2012.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.06.12 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Боровик М., Пастушенко Т. Усна історія: сучасність та перспективи в Україні	4
Арзуманова Т. Усна історія як джерело дослідження повсякдення релігійних общин в тоталітарному суспільстві (на прикладі старообрядців Харківщини)	6
Барабаш О., Новосельський А. Дослідницько-освітній проект "Клуб косянтинівських остарбайтерів"	9
Барвінська П. Особливості конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі німецькомовних країн в останній третині ХХ ст. у баченні німецькомовних істориків.....	11
Боднар Г. Нове суспільство старого міста: мешканці Львова другої половини 40-х – 60-х років ХХ століття	15
Боровик М. Пам'ять про війну в усних джерелах (на матеріалах проекту "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання").....	18
Будз К. Значення усної історії для вивчення підпілля Української Греко-Католицької Церкви (1946-1989 рр.)	21
Дідківська М. Усні меморати чехів села Малинівка на Житомирщині.....	24
Кагальна М. Влада та соціальний контроль в повсякденному житті селянства України в 1953-1964 рр.	27
Киридон А. Метод усної історії в структуруванні минулого	29
Лахно В. Повсякденні духовні практики українських примусових робітників Третього Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів	33
Молдавська Т. Межі достовірності: значення життєвого досвіду респондента при репрезентації історичного минулого	36
Огієнко В. Наративна когерентність в дослідженнях травм: концепт та метод	39
Пагіря О. Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії.....	41
Палієнко С. Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології.....	44
Пастушенко Т. Пізнавально привілейований статус "жертви" у дослідженнях тоталітарних суспільств: від "абсолютної жертви" до "жертви, котра бореться"	46
Савченко І. Усний історичний наратив як джерело з історії повсякдення невеликих міст 20-х-30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах археографічної експедиції Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького)	49
Тищенко Ю. Особливості дитячих спогадів про війну. За матеріалами проекту: "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання"	52
Халюк Л. Усна історія про переселення 1947 року у Польщі.....	54
Шиманський А. Усноісторичні проекти в діяльності Меморіального музею "Територія терору"	56

CONTENTS

Borovyk M., Pastushenko T. Oral history: present and future in Ukraine	4
Arzumanova T. The Oral History as the Source of Religious Communities Every Day Life Research in Totalitarian Society (on the Old Believers of Kharkiv Region Example).....	6
Barabash O., Novoselsky A. Research educational project "Konstantinovka ostarbeiters' (Eastern Laborers') club".....	9
Barvinska P. Design Features image of Eastern Europe in the German-speaking academic environment in the last third of the XX century in the vision of German-speaking historians	11
Bodnar H. New society of the old town: residents of Lviv in the second half of 40s – 60s of the XX th century	15
Borovyk M. The Memory about war in oral sources (on materials of project "Ukraine during the World War II: everyday experiences of survival"	18
Budz K. The Use of Oral History for Studying the Clandestine Existence of the Ukrainian Greek Catholic Church (1946-1989).....	21
Didkovskaya M. Oral memorates fixed as those made by Czechs from the village Malynivka in Malyn region.....	24
Kagalna M. Power and social control in everyday life of the Ukrainian peasantry in 1953-1964 years	27
Kyrydon A. Method Of the Oral History in the space of constructing of the past.....	29
Lakhno V. Everyday spiritual practice of Ukrainian forced workers in the Third Reich in the memoirs of former slave laborers	33
Moldavska T. Limits of authenticity: a value of vital experience of respondentia is during reprezentacii of historical the pas.....	36
Ogiienko V. Narrative coherence in trauma studies: concept and method.....	39
Pahirya O. Ukrainian insurgent's everyday life through objective of oral history	41
Paliienko S. The oral history as a source for the Soviet theoretical archaeology studying	44
Pastushenko T. Cognitively privileged status of "victim" in the study of totalitarian societies: from "absolute sacrifice" to "victim who is fighting".....	46
Savchenko I. Verbal historical narativ as a source from history of daily occurrence of small cities 20-30s of the XX century (on materials of arkheografichnoy expedition of Zaporozhia scientific society the name of Y.Novickogo).....	49
Tyschenko Y. Features childhood memories of the war. By the project: "Ukraine during the World War II: everyday experience of survival".....	52
Khaliuk L. Oral History about Resettlement in 1947 within Poland	54
Shymanski A. Oral history projects of the Memorial museum "Territory of Terror".....	56

УСНА ІСТОРІЯ: СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УКРАЇНІ

В статті висвітлюються основні тенденції у розвитку усної історії в Україні і в світі. Автору також характеризують зміст вміщених до збірника матеріалів в контексті таких тенденцій.

The paper is devoted to highlighting of the main trends in the development of oral history in Ukraine and in the world. The authors also describe the content of materials that are included the issue in context of these trends.

Це число "Вісника" цілком присвячене усній історії. Це поняття сьогодні об'єднує широке коло дослідницьких практик, що послуговуються спільною методологією. Термін "усна історія" стосується як методики дослідження, що ґрунтується на особистому інтерв'юванні свідків чи учасників історичних подій, так і створюваного в ході інтерв'ю продукту – аудіо чи відеозапису, який є історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень [7]. Крім того, сучасне розуміння усної історії охоплює також процес подальшого аналізу та інтерпретації отриманих першоджерел, що дозволяє деяким практикам усної історії говорити про неї і як про новий напрямок історіописання, що має свої особливості щодо предметної сфери досліджень, а також пропонує історикам цілком нові можливості для відтворення і розуміння минулого.

Дослідники, що спеціалізуються в царині усної історії, обґрунтовуючи правомірність подібного роду методик, нерідко покликаються до класиків античної історіографії, які також творили свої тексти на основі усних джерел. Однак, як особливий напрямок історичної науки усна історія виникла у другій половині ХХ ст. Поява "усної історії" стала наслідком дії цілого ряду факторів: пошуку нових методик історичних досліджень, що відбувалися під впливом теоретичних концепцій філософської антропології, реакції істориків на соціальні зміни, насамперед на революційну атмосферу 1960-х, важливу роль відіграв також прогрес технологій звукозапису, що забезпечив технічні можливості для фіксації, зберігання та поширення усних свідчень.

Засновником цього напрямку вважається американський історик Алан Невінс (Nevins), який ще у 1930-х рр. виступив ініціатором систематичної фіксації, обробки та зберігання свідчень людей, котрі брали активну участь в суспільному житті США. Він також заснував у 1948 р. перший спеціальний дослідницький центр у царині усної історії, який діяв при Колумбійському університеті.

Відтоді усна історія у США, а з 1960-х рр. у Західній Європі, набувала дедалі більшої популярності. Слідом за Колумбійським, усноісторичні проекти в тій чи іншій формі засновували інші провідні університети США – університет Техасу (1952 р.), Каліфорнійський в Берклі (1954 р.), в Лос-Анджелесі (1959 р.). З 1961 р. роботу в царині усної історії розпочав Національний архів США. До 1972 на території США вже діяло близько 700 центрів усної історії в 47 штатах. Не в останню чергу завдяки зростанню урядового фінансування гуманітарних студій в 1970 – на початку 1980-х рр. число усноісторичних проектів, що реалізовувалися в цій країні,росло вражаючими темпами (з 89 у 1965 р. до 230 у 1975 р.) [9, р.12-21]. Урізноманітнювалася тематика досліджень, методика усної історії дедалі активніше входила до навчального процесу. Поступово приходило також академічне визнання усної історії – з кінця 1960-х американські академічні видання почали публікувати усноісторичні матеріали, а з 1987 р. "Журнал американської історії" (видання Організації американських істориків – найбільш авторитетного об'єднання істориків США) започаткував щорічну секцію усної історії [7, р. 25].

В Європі найбільш успішно усноісторичні студії розвивалися у Великобританії та Італії. Значно пізніше напрям усної історії почав розвиватися в Німеччині та Франції. Домінування соціальної історії та " нової історичної науки", з їх переважачим інтересом до масштабних соціальних процесів, а також травматичний досвід співіснування/співучасті з нацизмом стримували поширення усноісторичних методик. В Німеччині довгий час вважалося, що пам'ять покоління, котре співіснувало з націонал-соціалізмом і брало участь у його злочинах, могла бути надто небезпечною для політичного консенсусу в оцінці тих подій, що склався в повоєнні роки.

Відзначимо, що у США усна історія з моменту своєї появи розглядалася швидше як галузь архівної справи, покликана заповнити прогалини в письмових джерелах, і орієнтувалася переважно на документування спогадів представників політичної, бізнесової і культурної еліти. Вважалося, що таке документування забезпечить істориків додатковим джерельним матеріалом, принципово подібним до джерел іншого роду, а принципова відмова усних істориків від участі в інтерпретації таких джерел мала би забезпечити цю практику від звинувачень в маніпулятивному продукуванні джерел під дослідницькі інтереси.

В Західній Європі основний імпульс застосуванню усноісторичних методик дали намагання істориків лівого спрямування надати право голосу в історії представникам тих соціальних груп, які до цього переважно залишалися ігнорованими [5]. Деякі з них навіть закликали взагалі відкинути вузькі і класово мотивовані рамки історичної науки і сподівалися побудувати "історію без істориків", передавши, завдяки можливостям усної історії, самим народним масам право творити власну історію і наповнювати її смислами. Навіть більше, прагнучи створити "історію знизу", ці дослідники мали на меті не лише перебудувати історичне знання але й надати нового імпульсу соціальним змінам [6, р. 38]. Таке поєднання усної історії з соціальним активізмом стане однією з відмітних ознак цієї практики в багатьох країнах світу.

Попри всі ці відмінності, практика усної історії від її зародження виходила з важливих спільних для всіх епістемологічних принципів. Насамперед, загальним було уявлення про усні джерела як принципovo подібні до інших джерел, що їх використовують історики, а отже придатних до перевірки і аналізу в той самий спосіб, що його застосують до інших джерел. Спільним також виявилось сприйняття відносин дослідника і досліджуваного предмета, в яких активна роль, роль зовнішнього спостерігача відводилася "об'єктивному" історико. Відповідно дискусії щодо техніки інтерв'ювання здебільшого оберталися навколо проблем мінімізації впливу дослідника на отриманий в процесі інтерв'ю документ [6, р. 40-45].

Вирішальне значення для становлення усної історії в її сучасному розумінні мав методологічний переворот середини – другої половини 1970-х рр. [2]. Різкі і радикальні зміни в підходах до визначення характеру усних джерел і можливостей їх використання й інтерпретації були обумовлені, з одного боку, накопиченням практичного досвіду документування усних спогадів, з іншого –

важливими змінами в світоглядному осмисленні історії як суспільної практики і наукової дисципліни.

На цей час дедалі більше практиків усної історії приходять до розуміння того, що джерела усної історії є унікальними документами, використання яких виключно для реконструкції подій минулого значно звужує їх можливості. Приходить розуміння того, що усні джерела – це документи, в яких в складному переплетенні історії, пам'яті, міфів і ідеології сплітаються воєдино минуле і сучасне. Вони не лише дозволяють прослідкувати, як минуле впливає на сучасність, живе в ній, оформлює її сприйняття, але й дозволяє історикам поставити в центр дослідницької уваги цілком новий предмет – людську суб'єктивність в її різноманітних вимірах і проявах. Завдяки документам такого роду з'являється можливість дослідити, як суб'єкт формується в історії і як він оформлює "свою історію", як така історія структурується свідомістю суб'єкта і структурує її одночасно [6, р. 47-49]. Таким чином, усні історики чи не першими серед своїх колег по цеху поставили проблему дослідження процесу перетворення історії на пам'ять і пам'яті на історію, фактично передбачивши сучасну хвилю "меморалізації" історичних студій.

Такі зміни в методологічних підходах не могли не по-тягти за собою цілком нових підходів до розуміння характеру відносин, що складаються в ході усної історичного інтерв'ю між сторонами цього процесу – дослідником і інформантом. Очевидною ставала необхідність визнання їх спільної участі в створенні джерела, що отримало значення в запропонованому Майклом Фрішем понятті "розділена влада" [8], їх взаємному впливу, необхідність розробки нових стратегій інтерв'ювання.

Всі ці трансформації усної історії, як відзначив американський історик Рональд Гріп, були частиною значно ширших трансформацій в гуманітарних студіях, що отримали назву лінгвістичного чи культурного повороту [6, р. 53]. Щодо історії – основою такого повороту стало її нове розуміння не як чогось, що має бути відкрите через вивчення фактів і подій минулого, а швидше як історично і культурно специфічного конструкту, шляхи конструювання якого і мають бути предметом наукового інтересу. Відповідно, основними предметами наукового дослідження стають насамперед конструюючи можливості мови та дискурсивні практики. За таких обставин усна історія, з її зростаючим інтересом до нарративу і суб'єктивності почувалася дедалі комфортніше в середовищі культурних студій [6, р. 54]. З того часу критика, якої традиційно зазнавала усна історія з боку істориків-документалістів, котрі звинувачували її спочатку в недостовірності і суб'єктивності, а відтак в намаганні наповнити історичні студії неважливими і тривіальними дрібницями, вже не звучала переконливо.

Сьогодні в центрі уваги практиків усної історії світу перебувають проблеми, пов'язані з аналізом нарративної форми усних джерел, між суб'єктивних відносин в процесі інтерв'ю, вивчення колективної пам'яті, соціальної міфології та ролі ідеологій в суспільній свідомості, насамперед в їх стосунку до осмислення й конструювання життєвого досвіду. Значний інтерес викликають також особливості презентації усних джерел та їх виражальних можливостей як артефактів усного мовлення, а також проблеми візуалізації таких документів. Останні з перерахованих проблем набули особливої актуальності з розвитком мережі Інтернет, що пропонує небачені раніше можливості для доступу до усної історичних документів, водночас породжуючи низку проблем морального і правового характеру, що потребують вирішення.

Традиційно в фокусі уваги усних істориків перебуває також вивчення травматичного досвіду, зокрема досві-

ду виживання, пристосування чи опору переслідуваних чи соціально неадаптованих груп. Усні історики в такий спосіб намагаються насамперед компенсувати нестачу документального матеріалу з історії репресій, який дуже часто буває знищеними або взагалі не продукується репресивною машиною диктаторських режимів. Важливим є також рефлексивний вплив подібного роду студій на розширення розуміння соціальної ролі історії і істориків. Надзвичайно перспективно в цьому відношенні виглядають спроби аналізувати терапевтичний ефект пригадування і поновного переживання травматичних подій як для їх окремих свідків чи жертв, так і для суспільства в цілому. Започаткувало подібного роду студії документування свідчень з історії Голокосту, у вивченні якої усні джерела від початку відіграють ключову роль, а відтак усні історичні методики були поширені на вивчення інших прикладів репресій і переслідувань.

Особливо поширена подібна тематика в країнах, які мають в недалекому минулому досвід життя в умовах репресивних диктаторських режимів, зокрема у Східній Європі і Латинській Америці [4]. Яскравим прикладом подібного роду тенденції є розвиток усної історичних студій в Україні. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені найбільш трагічній події в історії України ХХ ст. – Голодомору 1932-1933 рр. Важливе місце у вітчизняній усній історії належить гендерній тематиці. Подібні дослідження як в Україні, так і в світі мають яскраве соціальне звучання і покликані підважити домінуючі історичні схеми, побудовані на гегемонії "чоловічого" погляду на світ. Однією з найбільш розроблених методами усної історії тем, не в останню чергу завдяки фінансуванню з іноземних фондів, є феномен примусового використання праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині. Декілька масштабних усної історичних проєктів було реалізовано в Україні при вищих навчальних закладах. Це запис та вивчення усних свідчень про релігійне життя українських греко-католиків під репресивним тиском радянської держави, а також проєкт "Усна історія степової України" реалізований у Запорізькому національному університеті.

Значна кількість дослідницьких проєктів та наукових публікацій, здійснених в Україні за останнє десятиліття, засвідчили, що усна історія є ділянкою, яка динамічно розвивається та здобуває щораз більше визнання в українській науці. У 2006 р. була створена Українська Асоціація Усної Історії. Організаційне оформлення української спільноти дослідників усної історії було важливим також з огляду на зростання потреби поглиблення наукових зв'язків з відповідним академічним середовищем інших країн на засадах рівноправної взаємодії та плідної співпраці.

Нині в Україні дослідження, які використовують методи усної історії, переважно зосереджені у вищих навчальних закладах, серед яких слід виділити насамперед Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів), який один з перших почав використовувати методику усної історії, Запорізький національний університет, Національний університет "Києво-Могилянська академія", Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка.

В Київському національному університеті імені Тараса Шевченка усна історія має доволі довгу, хоча і непросту історію. Поява цієї методики в університеті, якщо не в Україні в цілому, пов'язана з діяльністю етнолога зі США Вільяма Нолла. На початку 1990-х він читав в Київському університеті імені Тараса Шевченка

курс з історії світової музичної культури. Одночасно, він організував в Києві, поза стінами університету, "Центр досліджень усної історії та культури", реалізував кілька усноісторичних проєктів. До участі в цих проєктах залучалися співробітники і студенти Київського університету. Результатом одного з таких проєктів стало видання першої в Україні тематичної збірки джерел усної історії [3].

Пізніше збирання усних спогадів в Київському університеті організувалося насамперед завдяки зусиллям етнологів, професора університету Валентини Борисенко. Під її керівництвом студенти в ході польової етнографічної практики впродовж кількох років збирали спогади людей, які пережили голод 1932 – 1933 рр. в Україні. Частина зібраного матеріалу була опублікована в 2007 р. в книзі "Свіча пам'яті" [1].

В навчальній програмі історичного факультету курс усної історії з'явився з 2009/2010 навчального року. В 2011 р. на історичному факультеті було засновано також навчальну лабораторію "Центр усної історії". Її завданням стала насамперед підтримка використання методик усної історії в навчальному процесі, а також здійснення наукових проєктів в галузі усної історії та створення аудіо-відео архіву.

На відміну від багатьох інших країн, де входження усноісторичних курсів до навчальних програм класичних університетів викликало опір академічної спільноти, в Київському університеті поява такого курсу не викликала жодної критики чи заперечень. Почасті, причиною тому був високий авторитет західної науки, почасти, певна методологічна розгубленість, яка ще зберігається в Україні з часу падіння комуністичної системи. Українські історики в більшості своїй усвідомлюють необхідність засвоєння нових методик і методологічних підходів, розуміють необхідність прийняття історією нових соціальних ролей в суспільстві, що швидко змінюється, інтегруючись до світового економічного, культурного і політичного простору.

Загалом, маємо констатувати, що усна історія в Україні проходить процес свого становлення і академічного визнання. Поява дисертаційних робіт з історії, в яких використані усні джерела, свідчить про якісне наповнення даної галузі історичних знань. Активізується також науковий обмін в цій сфері досліджень. Одним із заходів, спрямованих на поглиблення такого обміну стало проведення в травні 2012 р. з ініціативи авторів цієї статті на базі "Центру усної історії" Київського національного університету імені Тараса Шевченка спільно з Українською асоціацією усної історії круглого столу

"Усна історія в Україні: сучасність і перспективи". Доповіді, представлені учасниками цього наукового зібрання публікуються у цьому збірнику.

Аналізуючи зміст зібраних тут матеріалів можемо відзначити, що в Україні усна історія активно входить до навчального процесу, розширюється предметна сфера досліджень та коло науковців, які послуговуються цією методикою. Більшість текстів свідчать про спрямованість істориків на адекватну реконструкцію минулого, що є важливим для переосмислення тоталітарного спадку та творення нового історичного нарративу. Окрім інтерв'ювання свідків "важливих" історичних подій та катаклізмів (війни, голоду, репресій, депортацій), у фокус зацікавлення дослідників потрапили представники академічної науки (німецькі дослідники Східної Європи, українські археологи), колгоспники 1950-60-х років, повоєнний міський соціум, маргінальних соціальних спільнот та національних меншин. Розуміння усної історії як руху, що акцентує увагу на важливих соціальних проблемах, та як нового поля наукових розвідок визначає подальші перспективи подібних досліджень в Україні. Це, в першу чергу, увага до методологічного обґрунтування досліджень, критичний аналіз та рефлексія щодо отриманих у процесі інтерв'ювання матеріалів, необхідність обговорення шляхів та методів збереження, архівації та публікації усних джерел.

1. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усні історії про геноцид українців у 1932-1933 роках. – К., 2007. 2. Вирішальну роль у цих змінах відіграли праці Алессандро Портеллі, Луїзі Пассеріні, Майкла Фріша, Рональда Гріла, див.: Frish M. A shared authority: essays on the craft and meaning of oral and public history. – Albany, 1990; Portelli A. The death of Luigi Trastulli, and other stories: form and meaning in oral history. – Albany, 1991; Passerini L. Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class (Studies in Modern Capitalism). – Cambridge, 1987; Grele R. Envelopes of sound: the art of oral history. – NY, 1985. 3. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920 – 1930 рр. – К., 1999. 4. Про розвиток усної історії на пострадянському просторі див.: Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С. 172-187. 5. Характерним прикладом усноісторичних праць подібного спрямування є праця піонера усної історії в Великобританії Пола Томпсона "Голос минулого" (Томпсон П. Голос прошлого: Устная история: Пер. с англ. – М., 2003). 6. Grele R. Oral History as Evidence // History of Oral History: foundations and methodology. – Lanham, 2007. 7. Institute for Oral History, Baylor University, Texas http://www.baylor.edu/oral_history/ 8. See Frish M. A shared authority: essays on the craft and meaning of oral and public history. – Albany, 1990. 9. Sharpless R. The History of Oral History // History of Oral History: foundations and methodology. – Lanham, 2007. – P. 12-21.

Надійшла до редколегії 13.03.12

Т. Арзуманова, канд. іст. наук

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБЩИН В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ СТАРООБРЯДЦІВ ХАРКІВЩИНИ)

В статті розглянуто особливості дослідження релігійної повсякденності представників общин старообрядців за радянських часів методами усної історії. Зроблено висновки про унікальність даної методики у висвітленні "закритих тем" у радянській історіографії, до числа яких відноситься і історія старообрядництва.

The article deals with the Old Believers communities history of religious everyday life investigation by the oral history methods. A conclusion about this methods unicity in soviet historiography "closed topics" investigation is done.

Антропологічна спрямованість досліджень в сучасній українській історіографії дозволяє проаналізувати низку "білих плям" в розвитку українського суспільства за радянських часів, до числа яких слід віднести і повсякдення членів релігійних общин в умовах переслідувань з боку держави. Релігійна община старообрядців – безпоповців поморської згоди Харкова є унікальним прикладом збереження етнічними росіянами власної етноконфесійної ідентичності, культури та традицій

предків за часів "войовничого атеїзму" в радянській державі. Особливо цікавим аспектом історії старообрядництва на теренах колишнього СРСР є релігійне повсякдення старовірів, шляхи пристосування релігійних потреб до умов життя в радянському соціумі.

Утиски та репресії влади, нерозуміння та образи з боку оточуючих на протязі століть сформували у старообрядців основне правило виживання – закритість від іновірів, зведення до мінімуму контактів з представни-

ками інших релігій (в першу чергу – з православними), приховування власних релігійних поглядів. Незначна кількість історичних джерел, які містили мінімальну інформацію про дану релігійну общину (переважно інформацію про кількість общин та їх членів), складність дослідження релігійної тематики, неможливість висвітлення історії релігійних громад в умовах домінуючої атеїстичної ідеології – ці фактори обумовили відсутність спеціальних праць з історії старообрядництва на теренах СРСР в радянській історіографії.

Історія старообрядництва в роботах радянських дослідників зводилася до характеристики шкідливого впливу релігійних забобонів на свідомість віруючих, мала агітаційний характер і була спрямована на пропаганду атеїстичного виховання молоді [1; 4-5; 9]. В українській історіографії окремі аспекти сучасного розвитку старообрядництва представлені в роботах О.Пригаріна, С.Таранця [10-11; 12]. Спеціальних досліджень з історії повсякдення старообрядців в умовах утисків та гонінь радянської влади та за часів свободи совісті в українській історіографії не представлено.

Звернення сучасних істориків до методів усної історії відкривають абсолютно нові горизонти у вивченні цілої низки проблем розвитку історії українського суспільства, дослідження яких через брак джерел було або неможливим, або висвітлювалося фрагментарно.

Метою даної статті є аналіз релігійного повсякдення членів общин старообрядців – безпоповців поморської згоди Харкова методами усної історії.

Дослідники, які звертаються до методики усної історії, у вивченні радянського минулого пересічних громадян зазначають, що дуже часто зустрічаються з небажанням людей розказувати про певні періоди, події свого життя [2-3; 6]. Так, Оксана Кісь звертала увагу на труднощі проведення дослідження методом усної історії у тоталітарних та посттоталітарних суспільствах, які полягають в тому що "влада позбавляє людину її індивідуальної пам'яті, мовчання створює враження уніфікованої колективної пам'яті, досвід кожного виглядає схожим на інші" [7, с. 18].

Для всіх респондентів – членів старообрядницької общини Харкова під час інтерв'ю була притаманна загальна риса: недовіра, страх, підозра до кореспондента, до питань, які ставилися їм. Така реакція на дослідника, на нашу думку, пояснювалася політичними і суто релігійними причинами. До числа політичних причин можна віднести страх бути репресованими, арештованими, звільненими з роботи, осміяними знайомими та колегами, побоювання за можливе закриття молитовного будинку. Про це відкрито заявляли нам майже всі респонденти, які відвідують службу у молитовному будинку старообрядців – безпоповців поморської згоди Харкова. Треба зазначити, що це переважно жінки пенсійного віку та наставник, якому також за 70 років.

До числа релігійних причин, що певним чином обмежують можливості проведення інтерв'ю з представниками даної общини, слід віднести заборону старообрядцям спілкуватися із представниками інших конфесій. Після розмови з іновірцем старовіру, який "замірщився" (певною мірою вступив у контакт із світом, "миром ніконіан" – православних) слід відмолити це спілкування додатковими молитвами, поклонами, навіть додатковими днями посту.

Таким чином, слід відзначити цілу низку перешкод, які обмежують можливості дослідника у вивченні сучасного старообрядництва. Значною мірою на отримання дозволу спілкуватися із членами общини вплинуло рішення наставників харківської і борівської релігійної громади. Які пояснювали прихожанам, що їх буде опитувати науковець з університету. Необхідність спілкування з істориком вони намагалися роз'яснити потре-

бою зберегти про старообрядців пам'ять, пояснити оточуючим їх історію та традиції: "Напишіть про нас в газету, що ми не сектанти! Ми зберегли традиційне, не зіпсоване західними реформами, істинне православ'я! Ми зберегли віру наших батьків. Ми є носіями унікального пласту російської культури в Україні". Слід відзначити, що багато з членів старообрядницької общини дуже освічені, грамотні люди з вищою освітою. Для них притаманне оперування науковими термінами, вони відзначили, що постійно відслідковують в пресі та в мережі Інтернет статті про старообрядників в Росії, Україні, за кордоном.

Необхідно також зауважити, що важливу роль у отриманні дозволу наставника вирішив фактор зовнішнього вигляду дослідника. Старообрядці дуже негативно ставляться до сучасних тенденцій в одязі. На їх думку для жінки є неприпустимим вдягати штани, короткі спідниці, оголювати зону декольте, спину. Забороняється використання косметики та носіння прикрас – браслетів, сережок, намиста та інших. Наставники підкреслювали, що їх приємно здивувало, що дослідниця була вдягнута у довгу спідницю та блузу з довгими рукавами, хустку, що приховувала волосся. Це, поряд із заявою про зацікавленість історією старообрядництва, повагою до їх традицій, і вплинуло на отримання дозволу брати інтерв'ю та бути присутньою на службі у молитовному будинку. (Одна з прихожанок, коли погоджувалася на інтерв'ю, попросила показати їй руки, ноги та спину. Лише коли вона переконалася що на тілі відсутні тату – "печатка диявола", тоді погодилася спілкуватися).

Незважаючи на дозвіл наставника, віруючі дуже насторожено поставилися до інтерв'ю, постійно перепитували: "А Ви нас не будете рахувати? А Вас хто прислав? А Ви нас не будете рахувати та переписувати?". Навіть ті старовіри, хто погоджувався на інтерв'ю, просили не називати їх прізвище та міняти ім'я, не дозволяли себе фотографувати, просили не користуватися диктофоном.

Труднощі виникали і під час безпосередньо інтерв'ю: люди або не хотіли згадувати (спогади були болісними), або боялися говорити. Інтерв'ю, які були проведені в серпні 2011 р., і які складають особистий архів автора, майже однаково розпочиналися застереженнями респондентів про їх полярність до влади, підтримку її політики. Наприклад, наставник Олександр Іванович під час бесіди постійно повторював: "Ми ні на що не скаржимося. Ми з владою не конфліктуємо. І за радянських часів нас не утискали, просто то були такі порядки. Ми закон поважаємо". Наставник общини села Борова (Зміївський район Харківської області) згадуючи радянські часи, підкреслював: "Були репресії, трощи нас ганяли. Але запишіть, що ми не скаржимося!".

Радянських людей десятиліттями привчали сприймати лише офіційну версію – одну для всіх, навчали тримати при собі власні спогади (9, с. 18–19). Старообрядці, як і інші групи радянських людей, погляди яких суперечили офіційній ідеології, характеристики яких містили "небажані" подробиці (остарбайтер, військовополонений, репресований та інші) були вимушені жити в атмосфері страху, недовіри та підозри. Люди навчилися тримати при собі власні спогади, і навіть в сучасних умовах толерантного ставлення до релігійних поглядів, які визнають старообрядці, вони намагаються уникнути розпитувань, вважають за краще промовчати.

Для більшості старообрядців, згадки про радянську владу є дуже травматичними. Вони стосуються утисків та переслідувань їх особисто та членів їх родини. Найбільше пригадують образи шкільних вчителів. Вдаючись до спогадів, респонденти пояснювали, що на шкільні роки припадає найважчий період життя. Юнацький максималізм, притаманний цьому віку, посилював нерозуміння, чому оточуючі так вороже сприймають їх

релігійні погляди, те що вони відвідують молитовний будинок, постують, не вживають алкоголь, не палять. Ця відмінність провокувала конфлікти як із ровесниками, так із вчителями.

Прихожанка А. розповідала дуже характерну історію її піонерського дитинства. Одного разу її маму викликала класний керівник до школи, посадила за парту, а саму дівчину, ученицю 7 класу, примусила вийти до дошки і написати: "Бога немає!". Дівчина розгубилася й заплакала, а мати їй говорить: "Пиши, доню, що вчителька каже". Дівчина написала, а дома мама пояснила, що цей гріх вона взяла на себе і молилася за нього до смерті, наклавши на себе додаткову епітимію – тримала пост щопонеділка.

Інша респондента згадувала, що її постійно дражнили однокласники і вчителі "старовірякою", а коли один із учнів дізнався, що старообрядці вважають гріхом стригти жінкам волосся, то запропонував обрізати дівчині косу. Жінка з жахом згадує, як вона бігла зі школи, а за нею гналися хлопці із ножицями. І все це відбувалося на очах вчителів, які сміялися і не робили жодного зауваження.

Друга жінка розповідала, що під час посту вчителька з дисципліни "Трудове навчання" силою примушувала її куштувати млинці, смажену яєчню та інші страви, які дівчата готували на уроках, знаючи про її релігійні переконання.

Багато сучасних харківських старообрядців є вихідцями із російських сіл, які були розташовані на російсько-українському прикордонні, на кордоні Харківської та Білгородської області. В цих селах мешкали великі общини старообрядців, були і села, де жили лише старообрядці. Переважна більшість вчителів в цих селах майже завжди була з "немісцевих", які "за розподілом" приїжджали на роботу. Саме вони найбільше знущалися з дітей із старообрядницьких сімей.

Респондентка П. згадувала, що її класний керівник завжди примушувала малювати стінні газети із карикатурами на дітей – старовірів. Проте жінка не тримає жодної образи на неї. В інтерв'ю жінка підкреслила декілька разів: "Вчителька була приїжджа. Звідки їй було знати, що наше старообрядницьке село декілька років зберігало віру батьків. Вона вчилася в педагогічному інституті, її вчили боротися з релігією у дітей. Та, мабуть, з районо теж були вказівки нас ганяти. Ні, я на неї не ображаюсь. Я розумію її поведінку. Вона ж нас за сектантів вважала".

Майже всі респонденти згадували, що під час релігійних свят у школах призначали суботники та недільники. І якщо дитина замість участі у суспільно-корисній праці ходила до церкви, на неї чекала "виховна робота" за участю директора, завуча, класного керівника, лідерів піонерської та комсомольської організації.

Слід відзначити, що всі старообрядці визнавали, що вони були піонерами та комсомольцями. "Нас приймали і не питали нашого бажання". Можливо, таким чином влада намагалася перевиховати дітей із старообрядницьких сімей. Приймали в піонерську організацію майже всіх опитаних респондентів в перших п'ятірках – найкращих учнів. Тому, що всі вони були відмінниками в навчанні. Взагалі, повага до навчання, до грамоти – є характерною рисою у вихованні дітей старовірів. Навіть учні початкових класів знають напам'ять багато молитов і читають щодня релігійні книжки старослов'янською мовою.

Одна з опитуваних респонденток підкреслила, що вона мусила вчитися тільки на п'ятірки, давати всьому класу списувати, щоб її нарешті почали поважати і перестали дражнити. "Вони розуміли, що як будуть мене називати старовірякою, сміятися з моїх довгих кіс, з того, що я не ходжу з ними на танці, в кіно, то я не буду їм давати списувати. І не буду на контрольних розв'язу-

вати завдання двох варіантів. Так, навчання на п'ятірки стало моїм єдиним спасінням".

Як зазначала одна з прихожанок, поступово життєвий досвід навчив мовчати, приховувати свою "несхожість": "На Новий рік збиралися колективом за столом, від спиртного я ще могла відмовитися, а от не їсти скромних страв не могла. Беру ложку олів'є, а воно в мене в горлі застряє... Що я роблю??? Зараз же різдвяний піст. Всі сміються, святкують, а я сиджу як на голках. При першій же нагоді додому намагаюся втекти".

За словами віруючих, вони поступово пристосовувалися до життя в соціумі з власними релігійними поглядами. Ця адаптація була виражена у вмінні приховувати від оточуючих свою віру, зміні місяця проживання (переїзд до Харкова з маленьких сіл на навчання, роботу), що дозволяло "розчинитися і загубитися" у великому місті.

Поступово під час інтерв'ю частина старообрядців "розкривалася" і починала розповідати дуже детально про всі свої переживання, свій нелегкий досвід "релігійного повсякдення". Частина респондентів з гордістю починала підкреслювати, що змогли через всі перешкоди з боку радянської влади пронести релігію своїх батьків і передати дітям.

Дуже багато опитуваних підкреслювали з великим жалем, що за радянських часів, коли їх сильно утискали, кількість прихожан була в декілька разів більша. Було дуже багато молоді. А зараз, коли є всі умови для розвитку релігії, на службу ходять лише пенсіонери. Молодь або зовсім відійшла, або стали маловірами (в кращому випадку моляться дома, частково слідує всім релігійним настановам).

Старообрядці поділяються на тих, хто дуже активно відповідав на запитання, в таких випадках інтерв'ю перетворювалося на монолог, іноді – постійно необхідно було ставити додаткові питання. Чоловіки відповідали дуже коротко, особливо неохоче на питання, які вони відносили до категорії "жіночих" (про шлюб, родинні ролі, взаємини у родині).

Майже завжди під час інтерв'ю доводилося відмовлятися від запланованих питань в анкеті на користь автобіографічної розповіді респондента. І вона була набагато цікавішою, інформативнішою характеристикою повсякденного життя членів старообрядницьких общин за радянської доби.

Як зазначила О.Кісь, автобіографія є унікальним історичним джерелом, бо дає змогу зосередитися на індивідуальному житті, що вписано безпосередньо в соціокультурне середовище. Під час переказу біографії, людина виділяє, акцентує увагу на своєму житті, виборі, поглядах, світогляді, ідентичності [7, с. 18-19].

В автобіографічних розповідях старообрядцями приділялась значна увага питанню етнічної належності. Вони наголошували на тому, що є носіями справжньої, чистої, не зіпсованої західними впливами культури та традицій російського народу. Підкреслювали, що росіяни із втратою чистого православ'я, втратили і істинну російську культуру, а старовіри зберегли її, і вони є справжніми росіянами, саме їм притаманна "руськість". За радянських часів в умовах пропаганди ідеї створення "радянської людини", закритість старообрядницької общини дозволяла їй членам зберігати російську етнічну ідентичність.

Цікавим є факт, що характерний для Слобідської України етнонім "хохол" старообрядці вживають у значенні православний. Зокрема, респондентка П. зазначала, що в дитинстві вона вважала, що всі "кацапи" сповідають старообрядницьку віру, а всі "хохли" прийняли реформи Нікона. Таку точку зору жінка пояснювалася тим, що вона жила в російському старообрядницькому селі Білгородської області, а сусідні села були українськими, в яких були православні ("ніконіанські") церкви.

Респондентка Г. родом із села Покровка (Чугуївський район Харківської області), в якому мешкали переважно росіяни, вважала, що її односельці – етнічні росіяни, які відвідують православну церкву – це хохли, а односельці – старообрядці – це кацапи, тобто росіяни. Вона згадувала, що її мати часто підкреслювала: "Ти ж мені в дім хохла не приведи!". Таким чином матір респонденти натякала, що дівчина може взяти шлюб лише з представником старообрядницької релігії.

Майже для всіх харківських старообрядців притаманна заміна етнічної ідентичності етноконфесійною. Вони на словах визнають, що більшість етнічних росіян прийняли "ніконіанські" реформи, проте продовжують таких росіян називати хохлами, підкреслюючи: "Справжні росіяни – це старообрядці".

Даний феномен іманентний не тільки для східної України. Так, дослідник О. Пригарін відмічав, що етнонімом хохол старообрядці на Дунаї називали представників офіційного православ'я. Навіть вже розуміючи різницю між українцями та росіянами, хохлами називали всіх православних. Таким чином, в середовищі старовірів назва хохли походила не від етнічної, а від конфесійної належності [11, с. 82].

Відповідаючи на питання про міжконфесійні стосунки, абсолютно всі старовіри починали говорити стандартними шаблонами про рівність людей, демонстрували високий ступінь політкоректності. Проте поступово під час діалогу респонденти розкривались, і зазначали, що "Бог один, але шляхи до нього різні". Жоден респондент жодного разу прямо не заявив, що нам необхідно перейти в старообрядництво, щоб спасти душу. Проте ця думка дуже завульовано розкривалась під час бесід. Респонденти підкреслювали, що саме старообрядництво є правильним шляхом, тільки воно може дарувати людині спасіння під час другого пришестя Христа. Лише старовіри будуть спасеними. Таким чином від політкоректних штампів та кліше, які запозичені із публічного дискурсу, старообрядці по мірі зростання їх довіри до кореспондента переходять до характеристики власних поглядів, ідей.

Етнорелігійна толерантність старообрядців має різну ступінь представленості серед представників харківської общини безпоповців. Так, деякі з них відкрито заявляли, що практично не спілкувалися і не спілкуються із православними, їх дім закритий для представників інших конфесій. Інші – навпаки, підкреслювали, що мають більшість друзів та знайомих серед іновірів, які

знають про їх старообрядницьку належність, поважають традиції старовірів. Наприклад, із розумінням ставляться до того, що старовіри їдять із окремого посуду, а на весіллях, днях народження та інших святах не можуть їсти разом за святковим столом. "За радянських часів я приховувала, що старовірка від колег. Просто говорила, що вірю в Бога та молюся. А після розпаду СРСР я відкрито подругам та колежанкам заявила, що я походжу із сім'ї старообрядців і саме тримаюсь цієї віри. Вони спочатку дуже здивувалися, перепитували, чи не в секту я вступила. Коли я їм розповіла про історію розколу, вони вже таких питань не ставили. А зараз вони абсолютно спокійно ставляться до моїх релігійних обмежень – в піст їдять зі мною лише пісні страви, чекають, поки я молюся перед початком обіду", – зазначала респондентка І.

Таким чином, звернення сучасних істориків до методів усної історії відкриває унікальні можливості до вивчення повсякдення старообрядців за радянських часів, дослідження елементів їх традиційної релігійної культури, менталітету, світогляду, які залишалися поза увагою радянських істориків, або були сфальсифіковані та висвітлені в ракурсі критики релігійних забобів.

Інтерв'ю із представниками общини старообрядців – безпоповців поморської згоди дають унікальний матеріал про історію боротьби невеликої групи віруючих з радянською системою за власні релігійні переконавання, бажання зберегти віру батьків, культуру та традиції та передати їх наступним поколінням.

1. Гагарин Ю. В. Старообрядцы. – Сыктывкар, 1973. 2. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів "холодної війни": монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків, 2010. 3. Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело // Офіційний сайт Української Асоціації усної історії. – Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html
4. Івонин Ю. М. Старообрядцы и старообрядчество в Удмуртии. – Ижевск, 1973. 5. Катунский А. Старообрядчество. – М., 1972. 6. Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 85 – 98. 7. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 7 – 18. 8. Миловидов В. Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. – М., 1969. 9. Подмазов А. А. Церковь без священства. – Рига, 1973. 10. Пригарин А. А. К вопросу о содержании термина "Этноконфессиональная группа": на материалах русских старообрядцев Балкан // Ethnoses and Cultures on the Balkans. – Vol. 1. – Sofia: Dios, 2000. – P.80-93. 11. Пригарин О. А. Відображення процесів формування осередку російських старообрядців на Дунаї в історичній пам'яті їх нащадків // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 59 – 84. 12. Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии: Монография. – К., 2004.

Надійшла до редколегії 13.03.12

О. Барабаш, канд. іст. наук,
А. Новосельський, головний зберігач фондів Костянтинівського краєзнавчого музею

ДОСЛІДНИЦЬКО-ОСВІТНІЙ ПРОЕКТ "КЛУБ КОСТЯНТИНІВСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ"

У статті розповідається про дослідницько-освітній проект, який реалізується зараз у Костянтинівці – невеличкому промислового містечку Донецької області. Цей проект розроблений при підтримці німецького федеративного фонду EVZ "Пам'ять, відповідальність, майбутнє". У місті створений Клуб костянтинівських остарбайтерів. Головним завданням клубу є організація зустрічей молоді та колишніх остарбайтерів. Разом з тим за методикою усної історії відбувається збирання спогадів колишніх остарбайтерів.

The article is devoted to the research educational project, which is being carried out in a small industrial town of Donetsk region. This project has been worked out by the ecology cultural center "Bakhmat" together with the town museum of local lore, history, and economy under financing by the German federation fund EVZ "Memory, responsibility, future". According to the project programme the club of Konstantinovka ostarbeiters' has been founded in the town. The main task of the club is to organize meetings between the youth and the people who could survive as slave labour in Germany under Adolph Hitler's regime during the World War II and returned back home. Besides, these reminiscences of former ostarbeiters are being collected with the help of oral history methodology.

Подолання методологічної кризи української історіографії 90-х років ХХ століття стало можливим завдяки використанню нових підходів до реконструкції минулого. Українські науковці успішно застосовують зараз усну історію для проведення позитивістських досліджень з проблем історії радянської доби.

Особливий інтерес у усних істориків викликає Друга світова війна. Відбувається перемищення акцентів у дослідженні цього періоду з проблем загальноісторичних – воєнних, політичних, економічних, ідеологічних – до аспектів, що висвітлюють життя людини в екстремальних умовах – до історії повсякденного життя.

Очевидно, що акцентування історичної науки, а особливо історичної освіти, на історії повсякденності зможе радикально змінити світоглядні орієнтири. Вчені, а також ті, що вивчають історію, будуть зосереджені на потребах людини, громадського суспільства, а не держави й економіки. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується сьогодні в Україні.

Тема Другої світової війни – одна з найскладніших в українській історіографії. Друга світова війна пройшла через життя кожної української родини і є ваговою складовою історичної пам'яті українського народу.

В історичній пам'яті про Велику Вітчизняну війну за радянську добу не було місця для індивідуальних спогадів очевидців, якщо вони не були свідками визнаних "значними" подій, а тим паче, якщо суперечили обраним сюжетам. Історична пам'ять була функцією влади, яка визначала як слід представляти минуле.

Але зараз, одним із засобів історичної реконструкції подій Другої світової війни є показ її людського виміру, її соціальної проєкції. А залучення до подібних досліджень оповідей очевидців дасть можливість нарешті побачити "життя при німцях" очима людей, які пережили нацистську окупацію і вивезення на примусові роботи до Німеччини.

Отже, нова історична реконструкція події Другої світової війни стає можливою завдяки використанню нових методів, а саме усної історії.

В українській історіографії є вже певні досягнення у застосуванні усної історії.

Першими в Україні польові дослідження з усної історії на початку 90-х років провели дослідники товариства "Меморіал", які записали та опублікували близько 6 тисяч свідчень українців про голодомор 1932-1933 рр. [11].

В 1992 році з'явилися перші осередки усної історії у Львові – при Інституті історії церкви та Інституті історичних досліджень при Львівському університеті ім. І. Франка. У 90-х роках ХХ століття ними було реалізовано низку проєктів: "Образ сили духу: Усна історія Української Греко-Католицької Церкви в 1946-1989 рр.", "Суспільно-політичне та культурне життя в Україні в ХХ столітті в усних спогадах сучасників (1993-1995 рр.)" та інші [13, 14].

Наприкінці 90-х років ХХ століття – до 2005 року осередки усної історії виникли у Києві, Запоріжжі, Переяслав-Хмельницькому, Харкові, Полтаві. Були організовані археографічно-етнографічні експедиції, під час яких збиралися спогади про суспільне, побутове та господарське життя, звичаї, обряди населення Запорізького краю у 20–50-х роках ХХ століття, свідчення колишніх мешканців сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, що були затоплені водами Канівського водосховища на початку 70-х років ХХ століття тощо [15].

У цей час були здійснені низка загальнодержавних та міжнародних дослідницьких проєктів: "Усна жіноча історія. Повернення", "Україна ХХ століття у пам'яті жінок", "Єврейські долі: Україна – ХХ століття" та інш.

Значне місце посіла усна історія в дослідженнях з проблем Другої світової війни, особливо при вивченні малодослідженої теми – історії оstarбайтерів. Українські науковці у 2005-2007 рр. брали участь у міжнародних проєктах – із збирання документальних свідчень людей, які залучалися до рабської праці у Німеччині у роки Другої світової війни ("Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау") [17]. Збиралися спогади оstarбайтерів з Київщини, Харківщини, Полтавщини, Рівненщини [2, 6, 8]. Великий інтерес викликають дослідження долі оstarбайтерів, які були зроблені Т. Пастушенко, Г. Грінченко, примусової праці на німців О. Потильчаком, М. Лободою, повсякденного життя сільського на-

селення України О. Боряком та жителів Києва О. Удодом [1, 3, 5, 8, 9, 10].

Проте у донецькому регіоні майже не проводяться дослідження з усної історії. Тому постала потреба у реалізації проєкту, який отримав назву "Клуб косянтинівських оstarбайтерів".

Костянтинівка – невеличке промислове містечко у Донецькій області на південному сході України. Ще з кінця ХІХ століття тут почали працювати декілька великих підприємств, а саме скляної, металургійної, хімічної промисловості. Напередодні Другої світової війни це було індустріально розвинуте місто, що мало розгалужену інфраструктуру.

Окупація міста німцями тривала майже два роки, з 29 жовтня 1941 року до 6 вересня 1943 року. За цей час до Німеччини, згідно з офіційними документами ("Довідки про шкоду, заподіяну та здійснену окупантами у місті Костянтинівці" від 1948 року) з міста було відправлено 1209 осіб [4].

У процесі пошуку колишніх оstarбайтерів у місті, виявлено, що багато з них приїхали сюди після війни з інших місцевостей.

Всього у 2011 році за даними управління труда та соціального захисту населення міста у Костянтинівці мешкало 248 осіб, які під час Другої світової війни були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Початком масштабної роботи місцевих істориків та журналістів з цією категорією людей можна вважати 2009 рік. Тоді були оприлюднені щоденники колишніх оstarбайтерів Нонни Лісовської-Банністер та Андрія Отченашенка [12, 16] та деяких інших. Зокрема, видана в Мемфісі (США) автобіографічна книга Нонни Банністер "Секретні щоденники холокосту" була перекладена на російську мову. Щоденник А. Отченашенка був знайдений на горіщі його будинку і зараз знаходиться у експозиції міського музею. Також було розпочато збирання свідчень оstarбайтерів, однак на меті ще не ставився їх планомірний пошук та опитування.

У серпні 2010 року у місті був організований літній молодіжний волонтерський табір під назвою "Історія останнього в'язня". Головна мета проєкту – звернути увагу на проблему збереження в Україні усної історії очевидців Другої світової війни. Серед завдань було опитання колишніх оstarбайтерів, фіксація, обробка інтерв'ю, а також залучення уваги громадськості до проблем людей похилого віку. Протягом двох тижнів учасники з п'яти країн – України, Росії, Угорщини, Німеччини, Австрії провели польові дослідження і зібрали інтерв'ю з 20 колишніми оstarбайтерами. Група учасників була різноманітною – історики з різних країн, журналісти та волонтери. Матеріали проєкту були розміщені на спеціальному сайті в Інтернеті [16]. До проєкту долучилися і співробітники Костянтинівського міського краєзнавчого музею. Розпочата систематична робота за темою "Оstarбайтери Костянтинівки", розширена виставкова експозиція.

У 2011 році місцеві журналісти, історики, краєзнавці створили робочу групу з реалізації нового проєкту – постійного клубу для спілкування молоді з оstarбайтерами.

З вересня 2011 року у місті Костянтинівки Донецької області почав роботу "Клуб косянтинівських оstarбайтерів". Проєкт реалізує еколого-культурний центр "Бахмат" разом з міським історико-краєзнавчим музеєм. Він підтриманий програмою "Місце зустрічі – діалог" Всеукраїнської благодійної недержавної організації "Турбота про літніх в Україні" ("AgeConcernUkraine") при фінансуванні німецького федеративного фонду EVZ – "Пам'ять, відповідальність, майбутнє". У проєкті, розрахованому на рік (вересень 2011 – вересень 2012), беруть

участь колишні оstarбайтери, історики, журналісти, викладачі, представники громадських організацій, учні та студенти. Головним завданням клубу є створення умов для спілкування молоді та людей, які вижили в умовах рабської праці у Німеччині під час Другої світової війни та повернулися додому. Мета проекту: зібрати спогади оstarбайтерів, які мешкають у Костянтинівці.

Оригінальність проекту полягає в тому, що історії оstarбайтерів розповідаються у формі художніх композицій з використанням фото-, відео матеріалів, сучасних технічних засобів.

Засідання "Клубу косянтинівських оstarбайтерів", який є пересувним, відбуваються два рази на місяць у міському краєзнавчому музеї або навчальних та культурних закладах міста. Зокрема, вже були проведені зустрічі у восьми школах, школі-інтернаті, ліцеї та філіалі інституту. На сьогодні записані 50 спогадів оstarбайтерів.

"Не поспішаючи плинуть, на Схід. Їм тепло, мабуть, хмарам, а я змерз наскрізь, на віки..." – ці рядки О.Галича стала епіграфом однієї з зустрічей учнів з оstarбайтерами. З цих слів розпочалася композиція про долю косянтинівців, які під час Другої світової війни опинилися на примусових роботах у Німеччині. Діти читали лист одного з таких оstarбайтерів додому, в якому говорилося про те, як на чужині заздрили хмарам, які вільно пересуваються до рідної Батьківщини. На зустріч прийшли члени клубу косянтинівських оstarбайтерів – колишні примусові робітники у Німеччині О.П.Матвєєва, П.П.Горбанев, О.Є.Чепелева, М.М.Лелека. Оstarбайтери розповіли про своє життя у Німеччині під час Другої світової війни. Зустріч відбувалася у формі групового інтерв'ю.

Колишні оstarбайтери, які за життя не отримали достатньої уваги з боку влади та суспільства, були іноді вимушені приховувати своє перебування під час війни у Німеччині навіть від близьких родичів, із задоволенням відкликаються на запрошення прийти на зустрічі. Організатори намагаються враховувати суто психологічні

особливості людей похилого віку та зумовлену цим специфіку спілкування з ними. Як правило зустрічі відбуваються на позитивній ноті.

Фіналом проекту "Клуб косянтинівських оstarбайтерів" має стати проведення Дня оstarбайтера та відкриття у місті Алеї пам'яті.

Отже, цей проект – можливість для молоді краще пізнати власну історію, познайомитися з долями мешканців міста, які вижили в важких умовах війни, окупації, вивезення на примусові роботи до Німеччини. Це приклад застосування усної історії у освітньому процесі. А також можливість залучення уваги громадськості до проблем людей похилого віку, які не вирішені українським суспільством.

1. Боряк О.Д. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни // Архіви України. – 2005. – №1-3(256). – С.300-310. 2. Гальчак С.Д. Оstarбайтери з Поділля (1942-1947): Автореф. дис...к.і.н. – Харків, 2003. 3. Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФНР часів "холодної війни": Монографія/Г.Г.Грінченко. – Харків, 2010. 4. Довідка про школу, заповідяну та здійснену окупантами у місті Костянтинівці. – ДАДЮ, ф 326, оп. 1, спр.52, арк.45-54. 5. Лобода М.К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941-1944) // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – с.64-75. 6. Невигада-не. Усні історії оstarбайтерів / Ред. Вступ. стаття Г.Грінченко. – Харків, 2004. 7. Оstarбайтери. Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини. Серія книг "Реабілітовані історією" / Упорядн. О.Г.Царик, ред.В.Ящук. – Рівне, 1996. 8. Пастушенко Т. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). – К., 2009. 9. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви. – К., 1997. 10. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вер1941-листв1943 рр): питання методології та історіографії // Архіви окупації. 1941-1944(Серія "Більше не таємно" / Держ.ком.архівів України; Упорядн. Н.Маковська. – К.,2006. – С.374-390. 11. 33-й голод. Народна книга – меморіал. – К.,1991. 12. The Secret Holocaust Diaries: The Untold Story of Nona Bannister. – Memphis: Tyndale House Publishers, 2009. 13. Інтернет:<http://www.tdcse.iatp.org.ua/Gudziak4.htm> 14. Інтернет:<http://www.lnu.edu.ua/institutes/instituteu.html> 15. Інтернет:<http://www.inscoz.iatp.org.ua/sec1.htm> 16. Інтернет:<http://lastprisonengl.blogspot.com/2010/09/interviews-of-last-prisoners.html> 17. Інтернет:http://keui.univer.kharkov.ua/project-dahau_2.htm

Надійшла до редколегії 13.03.12

П. Барвінська, канд. іст. наук

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НІМЕЦЬКОМОВНИХ КРАЇН В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ. У БАЧЕННІ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ІСТОРИКІВ

Проаналізовано інтерв'ю та письмові відповіді істориків Австрії, Федеративної Республіки Німеччини, німецькомовної Швейцарії, що займаються історією Східної Європи. Визначено їх мотивації у виборі професії, підходи до тлумачення Східної Європи, самооцінки їх впливу на конструювання образу Східної Європи в німецькомовних суспільствах, а також вплив політики на академічне співтовариство.

Analyzed the interviews and written responses to the historians of Austria, Federal Republic of Germany and German-speaking Switzerland, engaged in the history of Eastern Europe. Defined by their motivation in choosing a profession, approaches to the interpretation of Eastern Europe, their influence on the self-construction of the image of Eastern Europe in the German-speaking societies and as well the impact of policies on the academic community.

Ще задовго до початку ХХ ст. в головах європейців утвердився поділ на "цивілізовану" Західну та "відсталу" Східну Європу. Розгортання холодної війни привело до поновного яскраво вираженого європейського конструкту "Захід-Схід". До того ж цей поділ після Другої світової війни, як певно ніколи раніше, мав чіткий водорозділ, який визначався сферою впливу Радянського Союзу на європейському континенті. Цей поділ був витворений політичними колами і не був географічним, а перш за все політичним й в певній мірі ментальним.

Переважна частина німецькомовного світу опинилась на пограниччі цього поділу, а "німецьке питання" було чи не "найгарячішою" точкою європейського повоєнного протистояння, тому тут приділяли особливу увагу Східній Європі, що вело до розширення мережі нау-

кових інституцій, які досліджували цей регіон. Радянська історіографія була доволі чуливою до східноєвропейських історичних досліджень в ФРН і в 50-60-і роки активно вела "боротьбу з західнонімецьким "остфоршунгом", залучаючи до цього колег з європейських країн соціалістичного табору, особливо НДР [14]. В умовах політики розрядки та розширення співробітництва ФРН з країнами соціалістичного табору ця тематика в радянській історіографії поступово почала втрачати актуальність [15], що спричинило вакуум у репрезентації досліджень останньої третини ХХ ст. Східноєвропейські дослідження в Австрії та німецькомовній Швейцарії практично залишалися поза увагою радянських дослідників. В сучасних історіографіях пострадянського простору ця тема майже не досліджується. Радше можна констату-

вати незначну кількість рецензій на роботи німецькомовних авторів та видання в російському чи українському перекладі окремих німецькомовних досліджень. В німецькомовній історіографії зазначений період дослідження дуже фрагментарно, що актуалізує заявлену тему.

Для кращого розуміння контексту дослідження, коротко зупинимось на огляді репрезентативності східноєвропейських досліджень у ФРН, Австрії та німецькомовній Швейцарії. У Федеративній Республіці Німеччини, яка опинилась перед фактом не уявного, а реально поділу з його матеріальним символом – Берлінською стіною – держава всіляко підтримувала східноєвропейські студії. На 1968 р. тут нараховувалось 12 науководослідних інституцій, які спеціалізувались на дослідженнях Східної Європи, у кожному німецькому університеті була кафедра чи інститут славистики, семінари чи інститути східноєвропейської історії були майже у всіх західнонімецьких університетах, окрім університетів у Фрайбурзі, Регенсбурзі та Саарбрюке, окрім того в 5 університетах були інституції, в яких досліджували та викладали історію східної церкви, в 9 університетах були семінари чи інститути, які переймались дослідженням політики, економіки, права та культури Східної Європи. Також було ще 5 установ, які займались дослідженням німецьких елементів у Східній та Південно-Східній Європі (включаючи Східну Німеччину) та 35 організації, які займались інформаційною, громадською і культурною роботою, пов'язаною з Східною Європою та підтримкою східноєвропейської еміграції [13].

В Австрії, де проводилась політика нейтралітету, такого "інституціонального буму" не спостерігалось. Традиційно центром східноєвропейських студій залишався Віденський університет, де були вельми потужні Інститут славистики та Інститут східноєвропейської історії та південно-східних досліджень. Значно зросла роль створеного в 1963 році Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи, в якому були представлені найрізноманітніші напрями досліджень: географічні, економічні, політологічні, соціологічні, історичні і славистичні. Іншим вагомим поза університетським дослідницьким центром був Інститут дунайського простору. Окрім Відня славистика викладалась та досліджувалась в університетах в Граці та Клагенфурті. В 1970 р. в Інституті історії в Грацькому університеті було утворено відділ південно-східноєвропейської історії [18] і тільки у 1993 р. аналогічний відділ було відкрито у Клагенфурті [20, с. 325].

Для нейтральної, орієнтованої на Захід і територіально віддаленої від Східної Європи Швейцарії цей регіон тривалий час залишався екзотичним світом й тут намагались не впроваджувати східноєвропейські студії, окрім славистики, щоб не поширювати комуністичну пропаганду. Кафедра східноєвропейської історії була заснована у Цюрихському університеті тільки у 1971 р. і майже через 20 років постала друга кафедра в Базельському університеті [17; 19]. Обидві кафедри очолили професори з університетів Федеративної Республіки Німеччини, які в певній мірі трансферували західнонімецькі традиції в дослідженні історії Східної Європи [16].

Яку роль відігравали східноєвропейські студії в формуванні образу Іншого, в нашому випадку Східної Європи в останній третині ХХ ст.? В якій мірі цей процес впливав на суспільства країн німецькомовного простору, з одного боку, й, з іншого – на скільки політика впливала на процеси в академічному середовищі? Особлива роль в пошуку відповідей на ці питання належить баченню безпосередніх акторів цього процесу. Цей погляд зсередини дозволяє значно глибше зрозуміти специфіку східноєвропейських досліджень в Західній Німеччині, Австрії та Швейцарії в останній третині ХХ ст. З

цією метою було записано інтерв'ю з дослідниками історії Східної Європи з Віденського [1; 2; 4] і Гамбурзького [3] університетів та Німецького історичного музею у Берліні [5]. Також письмові відповіді на питання надіслали дослідники з університетів Цюріха [6], Базеля [9], Мюнхена [11], Фрайбурга [7; 10], Берліна [12] та Майнца [8]. Це доволі специфічна група респондентів з високим рівнем саморефлексії та освіти. Навіть ті, хто на той час не мав звання професора, були докторами хабілітованими. Основу для інтерв'ю й письмових опитувань склали 10 відкритих питань. Оскільки зібраний матеріал виявився доволі об'ємним, то повністю його репрезентувати у рамках сьогоднішньої доповіді не видається можливим. З іншого боку виникає питання: на скільки письмові відповіді можна віднести до усної історії? Тому виникла певна дилема: чи репрезентувати тільки матеріали п'яти інтерв'ю, чи обмежитись аналізом тільки окремих питань, залучивши відповіді всіх респондентів? Вибір було зроблено на користь останнього варіанту, оскільки залучення матеріалів відповідей більшої кількості респондентів допомагає відтворити більш рельєфнішу та достовірнішу картину й дає змогу територіально охопити значно більшу частину німецькомовного академічного простору, включно з німецькомовною Швейцарією. Також це дасть можливість репрезентувати погляди двох груп, які представляють різні генерації. Представники першої повоєнної генерації (народженні в 30-40-і рр.) почали утверджуватись на кафедрах східноєвропейської історії в 60-70-і рр. Для цього періоду характерна поступова відмова у ФРН від однозначного негативного трактування Східної Європи з позицій німецької вищості, що в певній мірі було обумовлено генераційними змінами, активізацією лівих рухів та утвердженням "нової східної політики" й так званого періоду розрядки у міжнародних відносинах. Представники другої генерації (народженні в другій половині 50-х – 60-і рр.) – це їх учні, які прийшли в науку в роки перебування та розпаду комуністичного блоку й одночасно повного переосмислення образу Східної Європи й виникнення питання щодо її екзистенції.

Для аналізу обрано питання про мотивації у виборі дослідницького напрямку, пов'язаного з історією Східної Європи, про власне трактування Східної Європи респондентами, про існування/відсутність політичного тиску та кон'єктури в їх науковій діяльності та оцінку ними впливу істориків на формування образу Східної Європи в німецькому, австрійському та швейцарському суспільствах.

Половина респондентів вибір фаху "східноєвропейська історія" назвала випадковим, або частково випадковим. Разом з тим ця "випадковість" була обумовлена інтересом до російської літератури та культури, або знанням російської чи інших східноєвропейських мов, в тому числі через ненімецьке походження [2], або місце народження [4; 5]. Клаус Цернак поряд з інтересом до російської мови та літератури назвав прагнення до "історичного пояснення пережитого" ним в роки Другої світової війни та повоєнні роки [12].

У деякого вибір був обумовлений пропозиціями університетських професорів, які залучали студентів до написання дисертацій пов'язаних з історією Східної Європи, як у випадку Едгарда Хьоша [11] й частково Арнольда Зуппана [4].

Інколи інтерес до Східної Європи був своєрідним продовженням "родинної традиції". Так, Ервін Оберлендер відзначив, що з школи проявляв інтерес до історії й ще тоді багато дізнався про Східну Європу з розповідей батька, який в 20-і роки працював в СРСР. Правда, Теодор Оберлендер не тільки свого часу працював в СРСР, але й під час Другої світової війни

був представником абверу на території України. Разом з тим розповіді Т.Оберлендера сформували у його сина доволі цікаву мотивацію, щодо власних досліджень Східної Європи:

"Я обрав Східну Європу і слов'янські мови як основний пункт мого вивчення, бо вважав,

– що східна Європа, її історія є невід'ємною складовою загальної Європи і її історії,

– що між традиціями та цінностями народів, які там проживають і радянсько-комуністичним політичним режимом, яким вони були уярвлені, існувала чітка відмінність,

– щоб історію та традиції народів Східної Європи, які б не перебували ні під яким впливом викривлень, з їх [досліджень – П.Б.] допомогою відсмоктати. Марксизм-ленінізм необхідно було вивчати, щоб знайти Німеччину з їх історією в науково коректний спосіб, який опирався б на взаємну повагу, тим більш що історики народів Східної Європи до кінця 80-х років не могли писати їх історію незалежно від політично заданих величин" [8].

Перебудова й політичні зміни в країнах соціалістичного табору позначились на зростанні зацікавленості до цього регіону у Гвідо Хаусманна та Дітмара Нойтатца, а також розширення можливостей для поїздок і науково-дослідної роботи в Радянському Союзі стали тим "випадком", що обумовив в подальшому вибір східноєвропейських історичних досліджень як майбутньої професії [7]. Гвідо Хаусманн навіть назвав себе "науковим дитям" часів перебудови" [10].

Андреас Каппелер та Франк Гольчевські є представниками тієї незначної кількості фахівців, які в рамках східноєвропейських студій досліджують історію України. Свій вибір Франк Гольчевські пояснив тим, що після захисту габілітації постало питання пошуку власної ніші, де б не була "вельми відчутною конкуренція". Такою "неконкурентною" нішею виявилась Україна, історія української еміграції [3]. Зацікавленість Україною у Андреаса Каппелера постала в рамках його досліджень поліетнічності Росії/Радянського Союзу, що в свою чергу було обумовлено подорожами до Радянського Союзу, під час яких ставало дедалі зрозуміліше, що "Радянський Союз не Росія". Окрім того, вміння читати українською, на відміну від вірменської, литовської чи татарської також було важливим чинником [1].

Відповіді на запитання: "Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?" характеризуються дуже широким спектром трактувань. Як, наприклад, "у всіх трьох відношеннях своєрідна частина цілої Європи, без якої це [Європа – П.Б.] не є Європою" [8], або "Східна Європа є дуже цікавою областю, де дійсно можна поєднати всі аспекти європейської історії й також універсальної історії. Таким чином, з одного боку ви працюєте з досить специфічним обмеженим простором, з іншого боку, там дійсно немає поля, з яким не можна було б займатись. ..." [3]. "Східна Європа" в моєму розумінні менше постійно обриваний "історичний простір", ніж багатоманітний динамічний процес, за допомогою якого у взаємному притягуванні та відштовхуванні – грубо кажучи – некаролінська половина Європи завдяки великій подвійній колонізації (християнство і феодална система) долучилась до Європи" [12].

Значна частина респондентів намагалась говорити про Східну Європу як географічну дефініцію, але разом з тим відзначала, що це є і була в більшій мірі політична дефініція та конструкція [1; 2; 4; 5; 10], тому після розпаду соціалістичного табору виникла й проблема означення Східної Європи. До прикладу уривок з інтерв'ю з Андреасом Каппелером: "Східна Європа в першу чергу

є географічний термін. Як є інші частини Західна, Північна, Південна Європа. Східна Європа в не географічному сенсі може мати два значення. Перше, що для мене було вирішальним – Східний блок. Всі території, які потрапили під панування СРСР, правда НДР була питанням. Друге значення набагато старіше й винайдене західноєвропейцями у XVIII – на початку XIX ст. для посилення власної ідентичності. І з того часу вона [Східна Європа – П. Б.] живе в головах західноєвропейців, а за часів існування Східного блоку образ зміцнився. З розпадом СРСР це зникло і я сам не знаю, що тепер є Східною Європою. Де проходить її західна межа? Певно, що на ментальній карті західна Росія належить до Східної Європи. Для областей західніше Росії вживають Східно-Серединна Європа.

П. Б. – А де східна межа? Урал?

– Східна межа? Ну так, географи у XVIII ст. встановили Урал як межу, перед тим був Дон. Можна також сказати Владивосток. Не в географічному сенсі, а в духовно-культурному. Можна б також стверджувати, що Казахстан належить до Східної Європи.

П.Б. Це через його приналежність до Росії?

– Так, відбиток Росії з XIX ст. Перед цим певно ні. Це показує, що такі територіальні уявлення є динамічними, на протязі століть змінюються. Так розуміє кожен щось інше під Східною Європою, перш за все після розпаду Східного блоку. Багато моїх колег не вживають вже більше термін Східна Європа, тому що він до сьогодні має негативне забарвлення" [1]. Гвідо Хаусманн також охоче говорить "про східну Європу (географічне поняття), ніж Східну Європу (політичне поняття). Раніше це було простіше: територія домінування Радянського Союзу. ... Сьогодні це є східна Європа, але неясно, що це і де розташовано" [10].

В інших відповідях можна помітити елементи таких давніших теорій, як "прогресивної європеїзації Східної Європи" чи "успішності розвитку відповідно до конфесійних поділів": "Східна Європа для мене перш за все географічно визначається як простір на схід від німецькомовної та чеськомовної Центральної Європи. ... У вужчому (культурно-історичному сенсі) для мене Східна Європа охоплює східнослов'янський світ в особливості його приналежності до православної церкви й державного домінування над суспільством в новий час" [9]. "Східна Європа – частина Європи, яка розташована східніше німецькомовного простору. Вона утворилась історично, але не є цілісною. ... Східна Європа у вужчому сенсі є простором, який виділяється культурою східнослов'янсько-православно-візантійською" [7]. Аналіз відповідей не дозволяє виділити специфіку трактування Східної Європи в тій чи іншій країні, або тією чи іншою генерацією істориків.

Стосовно політичного тиску та політичної кон'єктури в академічному середовищі, майже всі респонденти відзначили їх відсутність у власних державах. Найпоказовішою в цьому сенсі була Австрія. Що стосується ФРН, то дехто з представників старшої генерації відзначав не політичний тиск, а існування певного протистояння між окремими групами істориків, що було перш за все властиво під час зміни генерацій в 60-і роки. Зокрема, Хейко Хауманн відзначає, що на початку його "наукової діяльності була відчутною поляризація між представниками антикомунізму й прихильниками соціалістичної суспільної моделі. Це інколи спричиняло тиск. Але, в кінці кінців, це моїй роботі не завадило" [9]. Існування певного протистояння відзначає й Едгард Хьош: "Серед істориків дослідників Східної Європи були можливими конфлікти навколо суперечливих політичних

тем – питання кордонів, вигнання, військових злочинів – тому що потужні суспільні угруповання конкурували доволу інтерпретацій". На його ж думку політична кон'єктура проявлялась при виділенні коштів, які "швидше виділялись для політично актуальних питань, ніж для "антикварних", наприклад, середньовічних тем" [11]. Але ситуація в ФРН була диференційованою за регіонами та університетами й студенти, які були більш ліберально налаштовані й частково прихильниками лівих ідей, могли, наприклад, з консервативного Мюнхена перебраться до більш ліберального Західного Берліна. Як свого часу й зробила Маріана Хаусляйтнер [5].

Значна частина респондентів відзначили проблеми, з якими вони зустрічались в країнах соціалістичного табору. Але Франк Гольчевські ті перешкоди, які він мав з доступом до польських архівів, пояснив не стільки комунізмом, скільки "польським націоналізмом" [3].

Специфічною була ситуація в Швейцарії, де в 60-і роки "Радянським Союзом чи історією Росії займалось лише небагато людей. Це автоматично робило їх підозрілими. Прямого політичного тиску не було, але ми, – згадує Андреас Каппелер, – були під спостереженням. Ще підозрілими були поїздки до Радянського Союзу. Але це звичайно не можна порівняти з політичним тиском, якому піддавались в Радянському Союзі. Ми, іноземці, були під постійним наглядом, студентські гуртожитки були повні мікрофонів, у КДБ знали майже все, що ми робили" [1].

Власні оцінки впливу істориків на формування образу Східної Європи в суспільстві коливаються від "незначного" [1; 2; 6; 7; 8; 10] до "досить великого", бо, на думку Франка Гольчевського, "якщо німці щось знають про Європу, то вони знають це переважно від істориків. Тільки це, разом з тим, дуже часто також вельми спотворений образ, який виходить від істориків, бо, наприклад, для німецьких істориків тривалий час Східна Європа складалась з Росії, і, відповідно, це уявлення, яке й ще ходить, що власне кажучи тільки Росія відіграє роль, в Німеччині дуже сильно представлене. І коли я, наприклад, в 90-і роки працював з Україною, то часто ставилось питання, що це є взагалі?..." [3]. "Внесок" німецьких дослідників у формування русоцентристського бачення відзначає й Гвідо Хаусманн [10]. На відміну від Франка Гольчевського, ставлення до України в німецькомовних суспільствах дало підстави Андреасу Каппелеру говорити про малий вплив істориків на формування образу Східної Європи: "... Я сам намагаюсь вже 25-30 років, як кажуть, розмістити Україну де-небудь на ментальній карті, але я б сказав без великого успіху" [1]. Також цей вплив в Німеччині у різні часи був різним. На думку Маріани Хаусляйтнер та Хейко Хауманна вплив був вагомим в роки протистояння між Заходом та Сходом [5; 9].

В Австрії у 60-70-і роки історія була в певній мірі також цікава для газет та телебачення, де історики виступали з інтерв'ю й таким чином впливали на суспільство. Але з часом суспільство "очищається" від історії [4]. Певно й тому троє з чотирьох представників молодшої генерації визнали його вельми незначним, в порівнянні з впливом медіа, політики, літератури, сім'ї, власних вражень, хоча відзначили опосередкований вплив істориків на політиків, журналістів та літературу [2; 7; 10].

В Швейцарії цей "вплив був незначним, тому що тільки після облаштування кафедри Східної Європи в Цюриху взагалі почались систематичні дослідження історії Східної Європи. Шляхом інтенсивної публікаційної діяльності, а також суспільної роботи почався відповідний вплив, який також не варто переоцінювати" [9].

Як би там не було, але, на думку Клауса Цернака, історики у німецькомовних суспільствах "в певній мірі мали перше і останнє слово в публічних дебатах" [12] про Східну Європу.

На сам кінець хочу висловити подяку всім респондентам, за згоду дати інтерв'ю, або надіслати письмові відповіді. Особлива подяка професору Андреасу Каппелеру за підтримку проекту та влучні поради й професору Ярославу Грицаку за ідею, а також фонду Герди Хенкель за фінансову підтримку дослідницької роботи у Відні.

1. Інтерв'ю з професором Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано 18.05.2010 р., м. Відень – Особистий архів автора (далі – ОАА).
2. Інтерв'ю з професором Віденського університету Марією Вакоуніг. Записано 10.06.2010 р., м. Відень (дешифрування 5 основних питань, Наталя Дюкова) – ОАА.
3. Інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано 04.06.2010 р., м. Берлін (дешифрування, Жана Демічева) // ОАА.
4. Інтерв'ю з професором Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано 26.05.2010 р., м. Відень (дешифрування, Жана Демічева) – ОАА.
5. Інтерв'ю з куратором виставки "Поліція в нацистській державі" Німецького історичного музею в Берліні, доктором габлітованим Маріаною Хаусляйтнер. Записано 03.06.2010 р., м. Берлін – ОАА.
6. Лист-відповідь професора-емерита Цюрихського університету Карстена Гьорке від 19.05.2011 р. – ОАА.
7. Лист-відповідь професора Фрайбурзького університету Дітмара Нойтатца від 05.08.2011 р. – ОАА.
8. Лист-відповідь професора-емерита Майнського університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р. – ОАА.
9. Лист-відповідь професора-емерита Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р. – ОАА.
10. Лист-відповідь доктора габлітованого, доцента Фрайбурзького університету Гвідо Хаусманна від 28.05.2011 р. – ОАА.
11. Лист-відповідь професора-емерита Мюнхенського університету Едгара Хюша від 15.05.2010 р. – ОАА.
12. Лист-відповідь професора-емерита Берлінського вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р. – ОАА.
13. Entwurf von dem Bundesminister des Innern vom 30. August 1968. Betr.: Osteuropa-Forschung – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. – B40 – №169 (1968).
14. Барвінська П.І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині: рецепції радянської історіографії 50-60- рр. // Науковий вісник. – № 18. – Одеса, 2008.
15. Барвінська П. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у висвітленні радянської історіографії у 70-80-і роки ХХ ст. // Науковий вісник. – № 20. – Одеса, 2008.
16. Барвінська П. І. Історія Східної Європи з перспективи німецької Швейцарії // Записки історичного факультету. – Вип. 20. – Одеса, 2009.
17. Goehrke C., Haumann H. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte: Konstruktionen – Geschichtsbilder – Aufgaben. Ein Beitrag aus Schweizer Sicht // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas – 2004. – N. F. 52.
18. Haselsteiner H. // Graz. Abteilung für Südosteuropäische Geschichte im Institut für Geschichte. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. / Oberländer E. (Hg.) – Stuttgart, 1992.
19. Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Dahlmann D. (Hg.) – Stuttgart, 2005.
20. Suppan A. Andreas Moritsch (1936-2001) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg. Kastner G., Suppan A., Wakounig M. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.

Надійшла до редколегії 13.03.12

НОВЕ СУСПІЛЬСТВО СТАРОГО МІСТА: МЕШКАНЦІ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 40-х – 60-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У другій половині 40-х – 60-х роках ХХ століття Львів заселили найрізноманітніші мешканці – приїжджі зі Сходу росіяни, євреї та українці, колишні військові, які поверталися із Заходу, українці-переселенці з Польщі, поодинокі довоєнні жителі, мігранти з галицьких сіл, які втікали в місто від колгоспних буднів. У статті йдеться про історичну пам'ять мешканців Львова на матеріалах усної історії.

In the second half of 40s – 60s of the XX century the city were settled by all manner of residents – Russians, Jews and Ukrainians arriving from the East, former military men, returning from the West, Ukrainians resettled from Poland, the very few original prewar residents, and migrants from Galician villages settling in the city to escape the everyday of collective farms. The article discusses the historical memory of the Lviv's residents using the methodology of oral history.

У другій половині 40-х – 60-х роках ХХ століття відбулася докорінна трансформація населення міст західноукраїнських областей поряд з процесами інтеграції регіону в загальноукраїнський радянський простір. Наглядним прикладом є формування нового етносоціального середовища міста Львова перших повоєнних десятиліть унаслідок двох хвиль міграції: повоєнного протегованого радянською владою переселення зі Східної України та республік Радянського Союзу, насамперед Росії, і заселення міста вихідцями зі західноукраїнських сіл, особливо інтенсивно з 60-х років. Різним (за національною приналежністю, світоглядом, традиціями, матеріальним становищем та ін.) людям доводилося зживатися разом творючи нове суспільство Львова радянського часу.

В українській та зарубіжній історіографії немає комплексної праці з дослідження міського середовища Львова другої половини 40-х – 60-х років ХХ століття. Домінують праці з загальною характеристикою етнологічних процесів у місті в другій половині ХХ століття [2; 14; 17]. У спеціальному випуску журналу "Україна Модерна" досліджено ідентичності мешканців Львова та Донецька на матеріалах соціологічних досліджень [19]. Темі багатонаціонального історико-культурного розвитку Львова присвячений збірник Гарвардського інституту українських студій "Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture" [22]. Повоєнна міграція, особливості трудової зайнятості та соціального становища етнічних росіян у західноукраїнському регіоні й у Львові зокрема порушуються у роботі І. Терлюка [18]. Повсякденне життя радянського Львова крізь призму бачення найбільшою групою мешканців міста 50–80-х років – вихідців із галицьких сіл – дослідила Г. Боднар [1]. Соціальної історії радянського Львова присвячена праця львівської дослідниці О. Матюхіної [23].

Дане дослідження є узагальненням результатів двох проектів з усної історії (повоєнної міграції до Львова вихідців зі Сходу та переїзду сільського населення західноукраїнських областей у 60–80-х роках), реалізованих авторкою статті в 2005–2010 рр., і спробою аналізу міського середовища Львова другої половини 40-х – 60-х років "зі середини" (на матеріалах інтерв'ю). У рамках обох проектів було опитано 196 жителів Львова. В інтерв'ю йшлося про час та обставини переїзду; житлово-побутове облаштування; співжиття мешканців будинку / вулиці (міжособистісні взаємини; національні, соціальні й світоглядні (не)відмінності; (не)контакти з сусідами); пам'ять про довоєнних жителів (згадки про довоєнних мешканців, старі речі та їх (не)збереження); враження; наскільки життя людей пов'язане з будинком / вулицею / районом міста, центром та околицями Львова; адаптацію в місті; (не)прийняття самоокреслення львів'янин / львів'янка.

Населення Львова докорінно змінилося у воєнні та повоєнні роки. Частина корінних мешканців емігрувала на Захід або була репресована радянською владою в 1939–1941 рр. та другій половині 40-х років. Галицькі

євреї загинули в роки війни: в 1939 р. євреї становили 31 % львів'ян, у 1944 р. – лише 0,9 %. Львівських поляків виселили до Польщі в 1945–1946 рр. унаслідок повоєнного обміну населенням. У серпні 1944 р. у Львові було 92,5 тис. поляків (62 % населення міста), у 1955 р. ж залишилося лише 8,5 тис. осіб (2,3 %) [17, с. 80].

У середині – другій половині 40-х років Львів заселили вихідці зі Східної України та республік Радянського Союзу, насамперед Росії. Це були українці, росіяни та євреї за національністю. Попри обмеження переїзду до міста в 1944–1945 рр. – слід було мати дозвіл міської влади на переселення – населення Львова невпинно збільшувалося. У серпні 1944 р. налічувалося 149 тис. жителів [17, с. 80], у жовтні 1944 р. – 154,3 тис. [4, с. 571], а в січні 1947 р., за різними даними, – вже 293–320 тис. осіб [5] (слід врахувати також, що в 1945–1946 рр. зі Львова виїхали поляки). Найбільший притік людей до міста був у 1945 р. (78,1 тис. осіб) та 1946 р. (97,4 тис. осіб), меншим у 1947–1948 рр. – 50–70 тис. на рік. Водночас упродовж п'яти повоєнних років (1945–1950 рр.) щороку зі Львова виїжджало понад 40 тис. людей. Інтенсивна повоєнна імміграція до міста відчутно зменшилася з 1949 р. й наступних років, складаючи в середньому 30 тис. осіб щороку. У 1949–1950 рр. зі Львова більше виїхало, ніж прибуло [1, с. 19–20].

У 1944 р., з відновленням радянської влади, до Львова переїхало багато працівників керівного державного і партійного апарату, служби безпеки, суду й прокуратури, військових. У повоєнні роки кількість росіян у Львівській області була навіть вищою, аніж у сусідніх з Росією Сумській та Чернігівській областях [18, с. 25]. У 1946 рр. прибули зі Сходу становили майже 80 % працівників адміністрації підприємств, установ та організації міста, а також виконкому Львівської міської ради. Однак більшістю з них були не росіяни, а приїжджі українці [3, с. 196]. Росіян серед мешканців міста особливо багато було відразу в повоєнні роки, в наступних десятиліттях їхня відсоткова частка зменшувалася (35,6 % у 1955 р., 22,3 % у 1970 р.) [17, с. 80]. Це було пов'язано з переїздом росіян спочатку до Львова і наступним перерозподілом по населених пунктах області та західноукраїнського регіону загалом, а також зменшенням їхньої відсоткової частки в структурі населення міста на тлі високого приросту українців. Значною була також плінність кадрів радянських державних та партійних органів влади та управління.

Серед повоєнних новоселів Львова були солдати Радянської армії, які після закінчення військових дій поверталися зі Заходу й залишалися в місті, згодом перевозили сюди свої родини. Багато у Львові було демобілізованих медичних працівників. Прибували ті, хто вперше приїхали до міста в 1939–1940 рр., дехто заселив свої колишні помешкання. Серед них були удови загиблих військовослужбовців з родинами. Для розбудови й функціонування промисловості скеровували на роботу інженерно-технічних працівників і кваліфі-

кованих робітників із різних регіонів СРСР, насамперед Росії. На початку 1947 р. на підприємствах Львова їх було 15 тис. осіб [21, с. 9–10]. Ряд промислових підприємств міста та їхніх працівників перевезли з Росії [18, с. 98]. Загалом у західноукраїнській області переселилося понад 1 млн осіб зі Сходу, в тому числі близько 600 тис. осіб до Львова та Львівської області [18, с. 52].

Приїжджі зі Сходу (військові високих рангів, державні службовці, працівники служби безпеки, лікарі, юристи й ін.) заселяли кращі львівські квартири. Як і в довоєнний час, престижними в радянському Львові залишалися центральна частина, сучасні вулиці Є. Коновальця, Гвардійська, Генерала Чупринки, С. Бандери, Пекарська, Личаківська, так звана Професорська колонія. Райони вулиць Т. Шевченка і особливо Б. Хмельницького вважали робітничими; одна з респонденток окреслила загалом: "А де гірший район, то за Оперним театром" [12].

Перші враження приїжджих зі Сходу про місто залишилися позитивні. Новоприбулих приємно вразили місцева "архітектура і культура", їм не було лачно жити у Львові. Хоча у повоєнному місті було багато людей з кримінальним минулим, безпритульних дітей і підлітків. У скаргах жителів зазначалося, що весною 1945 р. вулицями міста було лачно ходити навіть удень. Звичними стали перестрілки, галас і крики з проханням допомогти, бо грабують. За словами повоєнного жителя, "у місті твориться щось жахливе, вечорами я перестав ходити на роботу, а якщо й іду, то залишаюся там ночувати. Довкола стрільба, матюки, грабежі, вбивства [...]" [15]. (Не)страх життя у повоєнному Львові в приїжджих зі Сходу асоціювався не з кримінальною ситуацією в місті, а з діяльністю українського націоналістичного руху.

У другій половині 40-х – в 50-х роках у пошуках заробітку до Львова переїжджали галицькі селяни, однак не так масово, як з 60-х років. Вони працевлаштовувалися робітниками львівських підприємств, що розбудовувалися. Багато в місті було українців-переселенців з Польщі. Вони, як правило, поселилися у селах неподалік Львова й доїжджали в місто на роботу. Довоєнні двірники, колишня прислуга, вихідці з західноукраїнських сіл жили в гірших помешканнях у внутрішніх дворах і на перших поверхах, напівпідвальних приміщеннях і мезонісах. Поширеними у Львові в повоєнні роки були тимчасові літні бараки для робітників зі сіл [6].

Новоселам з різними матеріальними статками, національною приналежністю і світоглядом доводилося зживатися разом у перенаселених квартирах. Оповідачі не пригадували труднощі побутово-матеріальної та соціально-психологічної адаптації. В інтерв'ю не йшлося про незручності проживання у багатолюдних квартирах. Приїжджі зі Сходу росіяни, євреї й українці проживали разом з місцевими поляками до їхнього виселення до Польщі. За свідченнями опитаних, між новоприбулими й корінними жителями не виникало конфліктів. Згадували хіба що небажання поляків виїжджати. "Безконфліктне" співжиття зі сусідами зумовлювала радянська дійсність – люди жили подвійним життям, остерігалися сусідів й уникали відкритих бесід. В умовах товарного дефіциту, інформаційного обмеження сусідство з посадовцями було корисним для рядових львів'ян. Як зазначив один з оповідачів на прикладі своєї родини: "Можна було за допомогою цих мешканців надсилати листи за кордон [...]. Так само приїжджали [...] родичі з-за кордону і це не сприймалося якось негативно" [9].

З-поміж корінних львів'ян залишилися поодинокі поляки, які не виїхали до Польщі. У жовтні 1944 р. поляки становили 102 983 (66,7 %) населення Львова, українці – 40 743 (26,4 %), росіяни – 8 426 (5,5 %), євреї – 1 689 (1,1 %) [16, с. 401–402]. Попри відомості, що станом на

20 травня 1946 р. з міста виїхало 62 612 осіб, підрахувати дійсну кількість виселених львівських поляків практично неможливо [16, с. 407–408]. Спогади повоєнних мігрантів про поляків, які не виїхали до Польщі, дуже позитивні. Вони щоправда вирізнялися незвичними для приїжджих зовнішнім виглядом і способом життя, у побуті користувалися польською мовою, українською і російською практично не спілкувалися, а "якщо і говорили, то в межах якихось ста слів". Новоприбулі, натомість, не розуміли всіх польських слів [13]. Поляки в радянському Львові трималися відсторонено, уникали розмов про минуле. Залишилися самотні поляки вчителі й викладачі вищих навчальних закладів, які за радянської влади жили бідно [10]. Серед поляків, які не виїхали до Польщі, були двірники. За старою звичкою вони зачиняли вхідні двері / браму на ніч і в перші повоєнні роки ще зберігали уклад життя будинку, а відтак і довоєнну атмосферу [7].

Респонденти уявляли життя довоєнних львів'ян за розповідями старожилів, плануванням внутрішнього простору будинків, залишками оздоблень й ін. Відомості про колишніх жителів будинку обмежені напівправдивими переказами про довоєнних власників – їхню національну приналежність, рід занять, час виїзду; особисто їх ніхто з опитаних не бачив. Такою інформацією могли поділитися респонденти, що заселили будинок відразу після закінчення війни. Довоєнні історії дізнавалися від колишньої прислуги й рідше від співмешканців поляків, які не виїхали до Польщі. Старий довоєнний інтер'єр створював "атмосферу з якогось такого іншого світу" [8]. Предмети інтер'єру збереглися по-різному: одні з новоселів переїжджали в повністю омебльовані квартири, інші заставали "голі стіни"; було звичайно й щось проміжне. Меблі масово купували в поляків, які виїжджали до Польщі. Серед уцілілого називали шафи, кресла, крісла, ліжка, тумби, люстри, дзеркала з підставками, годинники, телефони, вази та ін. До сьгодні залишилися дерев'яні вікна, міжкімнатні й вхідні двері з оригінальними ручками, печі, паркет. Практично в кожному помешканні центральної частини міста є бодай би одна, а то й кілька старих печей, якими дорожать [11].

Мігранти зі Сходу, які переїхали до Львова в другій половині 40-х років, схильні вважати себе львів'янами, не кажучи вже про дітей. Повоєнні старожилі вболівають за стан будинків і прибудинкових територій, зберігають пам'ять про минуле Львова. Вони доволі легко розповідали про повоєнне заселення повністю омебльованих квартир, наголошуючи, що був такий час, коли поляки були змушені виїжджати. Хоча й часами були не до кінця відкриті, а їхні відповіді неповні. У розповідях простежується "казкове" повоєнне життя і поступова розруха в наступні десятиліття. Наголошуючи (часами надмірно) на правомірності свого проживання у старих львівських квартирах, перше покоління прибулих зі Сходу так і не відчувало себе їхніми повноправними власниками.

З 60-х років місто активно заселяли вихідці зі західноукраїнських сіл, масова міграція яких позначалася на збільшенні українців у національній структурі львів'ян – у післявоєнні роки українці стали більшістю (у 1955 р. – 44,2 %), а до 1989 р. становили вже 79,1 % жителів Львова. У 1989 р. населення міста досягло 786,9 тис. осіб і зросло з 1945 р. на 600 тис. осіб (учетверо). Приріст за рахунок міграції у 1959–1989 рр. становив близько 230 тис. осіб (понад 60 % усього приросту). Високим коефіцієнт осідання (відношення загальної кількості прибулих до кількості вибулих) був у 1962–1963, 1972, 1983, 1988 рр. Найбільше мігрантів прибували до Львова із Львівської області – щорічно кілька тисяч осіб; з інших західноукраїнських областей – близько однієї

тисячі щороку. Другою за чисельністю мігрантів до Львова була Тернопільська область, далі – Івано-Франківська, Волинська, Хмельницька області. За віковими характеристиками це були молоді особи віком 16–24 років, безсімейні, представники обох статей, які мігрували до міста вперше [1, с. 20–24].

Постійним джерелом збільшення населення Львова, що не обліковувалося, була маятникова міграція сільського населення. Селяни, особливо з навколишніх до обласного центра сіл, доїжджали до міста на роботу і меншою мірою на навчання. Це була загальноукраїнська тенденція – містам України були характерні високі темпи маяткової міграції сільського населення (серед республік Радянського Союзу Україна посідала друге місце після Естонії), а маяткова міграція західноукраїнських селян відбувалася інтенсивніше, ніж в інших регіонах України (Львівська область (177 осіб (на 1 тис. сільського населення)), Івано-Франківська (160 осіб) (тоді, коли Харківська – 136, Київська – 121, Луганська – 116, Донецька – 98 осіб) [20, с. 20–21]. Якщо врахувати маяткову міграцію, то наприкінці 80-х років у Львові було близько 1 млн осіб (з них 200–250 тис. доїжджали).

У Львові селяни поставали перед потребою матеріального облаштування та соціально-психологічної адаптації. Нерідко на шляху зі села до міста на матеріальні труднощі не звертали уваги, а про психологічну адаптацію взагалі не здогадувалися. У студентські роки мігранти проживали у гуртожитках або винаймали недорогі помешкання (так звані "кутки"). Жили економно, продукти привозили зі села, а на стипендію купували одяг і взуття. Кожних вихідних студентська молодь їздила в села, допомагали батькам по господарству, за продуктами. Відчутні матеріальні труднощі з'являлися зі створенням сім'ї – потреба окремого житла, більших заробітків. Одружені мігранти частіше змінювали місце праці не так через доходи, як через можливість отримати квартиру. Черги на жило тягнулися десятиліттями. Частково житлову проблему вирішили житлові кооперативи, які на початках сприймали з недовірою.

Після переїзду велике місто лякало приїжджих, а з іншого боку, – вабило невідомістю. Звикали до шуму, транспортного руху, життя у квартирі багатоповерхівки, яку називали "вуликом". На відміну, від міських жителів колишні селяни мусіли докласти більше зусиль, щоб облаштувати своє життя в місті, і, як правило, досягали більшого. Водночас не розривався зв'язок зі селом, куди часто їздили, особливо на польові роботи і релігійні свята. По змозі до міста привносили сільський уклад життя, особливо в 50–60-х роках, коли біля гуртожитків на окраїнах Львова обробляли землю і навіть мали невеликі господарства. Для пристосування до міського життя селянам необхідно було здебільшого від одного до п'яти років. На процес адаптації мали вплив різні чинники, визначальними серед яких було створення сім'ї й отримання власного житла в місті, а також втрата зв'язків зі селом здебільшого після смерті батьків. Ознакою повної адаптації колишніх мігрантів у Львові є прийняття ними самокреслення львів'янин / львів'янка.

За результатами інтерв'ювання вихідців із села у Львові, які переїхали в другій половині 50-х – на початку 80-х років, можна визначити чотири групи оповідачів щодо їхньої ідентифікації себе львів'янами (від більшої до меншої): а) особи, які не вважають себе львів'янами; б) "часткові" львів'яни, які постійно апелюють до свого сільського походження; в) львів'яни; г) особи, які не можуть однозначно віднести себе до жодної з наведених категорій. Дослідження засвідчило перевагу у Львові осіб, які вважають себе мешканцями міста, але не львів'янами. Діти мігрантів (як правило, старші), які часто

бували в селі й знають сільське життя, охочіше туди їдуть. Молодші діти в сім'ї, онуки вихідців із села відносять себе винятково до львів'ян [1, с. 278–282].

За умов незначної кількості корінних львів'ян вихідці зі сіл потрапляли у середовище російськомовних мігрантів зі Сходу і значною мірою – таких самих переселенців як і вони. Приїжджих із села було у Львові так багато, що при випадкових зустрічах вони виявлялися навіть земляками. Мігранти 60-х років називали львів'янами всіх мешканців Львова, які переселилися сюди раніше за них або проживали тут постійно. Пересічні вихідці зі села у трактуванні національного співжиття мешканців Львова схильні стверджувати про відсутність суттєвих національних суперечок. При оцінці національного питання люди зазвичай апелюють до власного життєвого досвіду, вдаються до оцінки моральних, а не національних характеристик, наводячи приклади "позитивних" і "негативних" приїжджих. Однак, коли розмова торкається відмінностей у суспільному становищі, то відразу наводяться приклади привілейованого становища приїжджих зі Сходу. В умовах етнокультурного синтезу в місті, контактування з росіянами, євреями, "східняками" та іншими, загострювалась етнічна самоідентифікація галичан.

Таким чином, повоєнні мігранти зі Східної України та Росії разом із поодинокими корінними львів'янами, а також українцями-переселенцями з Польщі, є носіями історичної пам'яті про повоєнне і частково довоєнне життя Львова. Саме непересічні мігранти зі Сходу "успадкували" від поляків повоєнну львівську "казку" (на відміну від місцевих українців), хоча так і не відчули себе повноцінними власниками житла. Повоєнні львівські середовища "приїжджих" та "місцевих" існували окремо: люди жили відособлено й уникали відкритих розмов; особливо ізолювалися львівські поляки, які не виїхали до Польщі. Міграція галицьких селян до Львова в 60–80-х роках зумовила другу за повоєнні роки суттєву зміну населення міста. Вихідці зі сіл потрапили в значною мірою вже "російське" місто й навіть вважали місцевих росіян корінними жителями; їхня інтеграція в львівське середовище була обмежена. На ізолюваність різних суспільних груп впливала й територіальна роз'єднаність – повоєнні мігранти зі Сходу жили в центральній частині Львова й усіма способами уникали переїзду на околиці, а вихідці ж зі сіл заселяли радянські новобудови на окраїнах, жили в заводських гуртожитках, створюючи замкнуте середовище. Львівські селяни заклопотані матеріальним облаштуванням, яке часами виявлялося складнішим за психологічне пристосування, мало цікавилися суспільним і культурним життям Львова, й так і цілком не адаптувалися в місті, на відміну від повоєнних мігрантів зі Сходу.

1. Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.): монографія. – Львів, 2010. 2. Гулай В. Етнодемографічна характеристика Львова (1944–1970 рр.) // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора К. Кондратюка / Упоряд. О. Сухий. – Львів, 2004. – С. 445–452. 3. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х–50-ті роки ХХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37/2. – С. 190–204. 4. Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2007]. – С. 567–576. 5. Довідка про чисельність населення міста Львова. – Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р–2904 (Інспектура державної статистики м. Львова), оп. 1, спр. 1, арк. 26. 6. Звернення начальника Будівельно-відновлювальної дільниці Львівської залізниці до голови Львівської міської ради. – ДАЛО, ф. Р–6 (Львівська міська рада депутатів трудящих), оп. 2, спр. 8, арк. 487. 7. Інтерв'ю з Безвужком В. С., 1940 р. н., записане 6.11.2009. 8. Інтерв'ю з Жуком І. Я., 1951 р. н., записане 10.08.2009. 9. Інтерв'ю з Котом Я. І., 1978 р. н., записане 11.08.2009.

10. Інтерв'ю з Крапівіною К. О., 1954 р. н., записане 18.09.2009. 11. Інтерв'ю з п. Ольгою, 1947 р. н., записане 21.07.2010. 12. Інтерв'ю зі Світеною А. І., 1928 р. н., записане 28.08.2008. 13. Інтерв'ю зі Шаленим М. А., 1925 р. н., записане 20.07.2010. 14. Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. – Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2007]. – С. 608–615. 15. Лист-скарга начальника Лікарсько-санітарної служби Львівської залізниці голові виконкому Львівської міської ради депутатів трудящих, 25 березня 1945 р. – ДАЛО, ф. Р–6, оп. 2, спр. 60, арк. 107–107 зв. 16. Макаручук С. Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. // Lwow: miasto, społeczeństwo, kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka. –

Krakow, 2002. – Т. IV. – S. 401–411. 17. Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках. Магістерська робота. ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2000. 18. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціальне дослідження). – Львів, 1997. 19. Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За редакцією Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ–Львів, 2007. 20. Хорев Б. С., Лиходед В. Н. Житель села – работник города. Москва, 1982. 21. Челак П. П. Передмова // Львівщина Індустріальна. Документи і матеріали. – Львів, 1979. – С. 9–10. 22. Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czapliska. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). – Cambridge, Massachusetts, 2005. 23. Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. – Kraków, 2000.

Надійшла до редколегії 13.03.12

М. Боровик, канд. іст. наук

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ В УСНИХ ДЖЕРЕЛАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРОЕКТУ "УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ")

У статті аналізуються основні результати усної історичної проекту "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання". Висвітлюються особливості відбиття в пам'яті мешканців України суб'єктивного досвіду життя/виживання в умовах війни.

The article is devoted to analyzing of basic results of oral history project "Ukraine during the World War II: everyday experiences of survival". The features of reflection in memory of Ukrainians of subjective experience of life/survival in the war are clarified.

Методика усної історії в останні десятиліття посіла міцні позиції в царині історичних студій в світі і в Україні. Зростає число наукових публікацій, засновуються нові наукові і навчальні центри, усна історія поступово входить до навчальних програм провідних вузів України. В навчальній програмі історичного факультету курс усної історії з'явився з 2009/2010 навчального року. Практичну частину курсу становить участь студентів в реалізації усної історичної проекту. Основні аспекти усної історичного процесу: формулювання предмета дослідження, вивчення історичного контексту, відбір респондентів, підготовка питальника, підготовка супровідної документації, методики проведення інтерв'ю, техніки транскрибування, освоюються студентами в процесі вивчення курсу, обговорюються на семінарах і, по можливості, одночасно застосовуються на практиці. Ми переконані, що саме "активне навчання", поєднання теорії і дослідницьких практик, є найсильнішою перевагою усної історичних курсів в університетах [20].

Темою першого такого навчального проекту була обрана історія Другої світової війни в Україні. Обираючи для проекту таку проблематику, ми планували зосередитись насамперед на вивченні обставин повсякденного життя, індивідуального сприйняття подій, стратегій виживання мешканців України, яким випало жити в Україні в період тієї війни. В даній розвідці ми представляємо попередні результати цього проекту.

Щодо вибору респондентів, нами були визначені лише певні загальні параметри, які диктувалися темою проекту. Ми домовились записувати спогади людей від 1937 року народження і старших, які на час війни жили в Україні. Після першого року реалізації проекту, склад інформантів, опитаних студентами, був проаналізований за кількома ключовими параметрами: вік, регіон проживання, соціальне походження, рівень і характер освіти. З'ясувалось, що коло опитаних загалом відповідало демографічним характеристикам українського суспільства на час війни за виключенням регіону проживання. До університету імені Тараса Шевченка вступають переважно мешканці найближчих регіонів. Вони шукали інформантів серед своїх родичів і знайомих. Не дивно, що серед опитаних виявилось близько 70% людей, які на час війни проживали в чотирьох (з 25-ти) областях Центру і Півночі України.

Ми поділяємо всі ті сумніви, які існують у науковців щодо репрезентативності подібного роду джерел і жодним чином не намагалися трактувати наше дослідження, як такий собі варіант опитування громадської думки. Водночас нам хотілося якнайповніше відбити все різноманіття досвіду життя в умовах війни мешканців різних регіонів України. Ми спробували зорієнтувати студентів, які надалі брали участь в проекті, за наявності вибору, записувати інтерв'ю з респондентами зі Сходу, Півдня, Заходу країни. У підсумку нам вдалося суттєво вирівняти регіональний склад людей, чий спогади були записані. На сьогоднішній архів проекту нараховує вже 230 інтерв'ю.

В питальнику, підготовленому для проекту, ми намагалися відобразити всі суттєві з нашої точки зору, аспекти повсякденного життя мешканців України в роки війни. Для нас також важливо було зрозуміти, який з аспектів військового досвіду інформанта займає найбільше місце в його пам'яті. Ми звикли бачити війну, як важливу політичну подію, бачити великі битви, пересування військ, однак практично в усіх інтерв'ю більшу частину розповіді інформанта займають звичайні побутові проблеми: робота, харчування, житло. Факти такого роду дуже часто супроводжуються докладними оповідями, колоритними, часто вражаючими подробицями. "Ми у рот набирали воду, обступали з усіх боків всі разом із рота поливали, щоб тепленькою водичкою помити ту дитину", – так одна із жінок-інформантів переповідає про те, як доводилося мити немовля [15].

В оцінці військового побуту помітні суттєві відмінності у сприйнятті війни мешканцями міста і села. Міські жителі часто згадують про війну і особливо про німецький окупаційний режим як найважче випробування в житті: "Звісно нічого не працювало в Києві. А що могло працювати? Нічого не працювало. Магазинів теж майже не було, продуктів не було, нічого не було і виживав кожен як міг. Єдине що, ось виживали як, ходили по селах, міняли речі. У кожній сім'ї були якісь речі, якийсь посуд, це і міняли на харчі, картоплю, борошно, зерно там. Взагалі жили хто як може. Це тривало два роки. Дуже тяжко було, дуже тяжко" [1].

Для сільського населення війна не принесла різних змін в їх повсякденне життя: "Знаєш, тоді такий час був, що за короткий проміжок відбулося надзвичайно багато подій. І голод, і колективізація, і війна, – все ра-

зом, люди не встигали оговтатися від однієї біди, як приходила інша. Ми вже не розуміли, що для нас краще, а що гірше..." [16]. Як бачимо, на тлі "мирного" життя в СРСР навіть війна не виділяється як особливо катастрофічна подія [18]. Як пригноблена експлуатована група в СРСР, за нацистської влади селяни майже не відчули зміни свого статусу.

Традиційно одним із важливих аспектів наукового інтересу є сприйняття населенням існуючих владних структур, присутність влади в повсякденному житті людини. В своєму проекті ми намагались проаналізувати, як сприймалась мешканцями України кількарізна зміна політичних режимів. Ми сподівалися перевірити існуючі в історіографії твердження про надзвичайну непопулярність радянської влади в передвоєнний період, яка стала однією з головних причин військової катастрофи, якої зазнала Червона армія на початковому етапі війни. Ми також планували з'ясувати чи змінилося ставлення до радянської влади після її повернення в Україну. Цікавим аспектом дослідження було також сприйняття населенням України німецької окупаційної влади, зокрема їх порівняння з радянським режимом.

Зібрані нами матеріали демонструють доволі строкату картину оцінок. В деяких випадках інформанти демонструють свою прихильність до радянської влади, до радянських цінностей. "Я хочу сказати, що до війни народ був задоволений радянською владою. Гарно жили. Люди були працюючі. Техніки не було, все робилося руками. На владу не ображались. Не було за що" [3]. В інших випадках ми чуємо критику, відверту зневагу або ворожість до радянського режиму. Ніна Кацуба, 1937 р.н., походить з робітничої родини: "Мої батьки були дуже незадоволені радянською владою. Особливо батько, просто ненавидів радянську владу. Вона йому зруйнувала все життя" [6]. Зустрічаються в інтерв'ю і широкі узагальнення з цього приводу: "Боротьба була за те, щоб всесвітній був комунізм чи соціалізм. У Гітлера був фашизм, в нас був соціалізм. Але вони майже те саме робили. ГУЛАГи, і Камчатки, були переповнені нашими людьми" [15]. Нерідко і ті, і інші оцінки, пов'язані з особливостями сімейної історії, приналежністю до правлячого радянського класу, або навпаки репресіями і переслідуваннями, яких зазнавала сім'я інформанта, чи він сам.

Найбільш очевидними в цьому випадку є також регіональні відмінності у сприйнятті подій. Жителі Півдня та Сходу України, які до сьогодні в більшості своїй зберегли прихильність радянським цінностям і які більшою мірою піддавалися впливу офіційної радянської пропаганди, схильні висловлюватися більш прихильно щодо радянської влади, аніж мешканці інших регіонів України. Жителька Луганська (Східна Україна), яка до війни жила в селі на Київщині (Центральна Україна), у відповідь на питання про ставлення людей до радянської влади згадує: "Люди вірили в радянську владу. Довіряли. Ніхто не обурювався. Ближче до війни люди оговталися після Голодомору. Життя почало налагоджуватися. Влада добре ставилася до людей. Це світлі спогади мого дитинства. Тому, я завжди з любов'ю згадую ті довоєнні часи" [13].

Для порівняння, мешканка того ж Київського регіону, яка і сьогодні живе там, згадує: "Люди були сильно незадоволені Сталіним. Але ж боялися. Не можна було нічого нікому говорити, тому що відразу забирали (арештовували). Хапали людей тоді. Вночі забирали і люди зникали безвісті, нічого про них не відомо до цього часу... Був у нас в Киданівці такий випадок: схопили чоловіка, але ніхто не знав, за що, і він зник. На нашій вулиці жила віруюча жінка з трьома дітьми. Її

теж забрали, і до цього часу ніхто не знає, де вона. Забрали за те, що в Бога вірила" [17].

Здебільшого наші інформанти демонструють дивовижну байдужість до зміни політичних режимів, до всього, що відбувається поза межами їхнього села, що безпосередньо не торкається долі їхньої сім'ї. За виключенням рідкісних випадків, коли інформанти, чи їхні сім'ї були задіяні до участі в протидіючих військово-політичних структурах, люди були заклопотані виключно власним виживанням.

Напередодні війни основна маса радянського населення була дезорієнтована, не розуміла, що відбувається в їхній країні і в світі. Оголошена, на початку війни, мобілізація переважно сприймалася, як сумна неминучість. Однак багато чоловіків намагались ухилитися від мобілізації або втікали з радянського війська або здавалися в полон і потім поверталися додому. Після повернення радянської влади вони будуть повторно мобілізовані. Як відплата за "зраду" радянської влади їх чекала негайна відправка в найгарячіші точки фронту. "Ну як, хто це добровільно піде, ніхто. Але ж наказували, щоб збиралися і йшли... Тут в селі було багато таких молодих чоловіків, що були у полоні. І їх забирали в сорок четвертому році, коли вже німців назад гнали. Тоді їх вивели звідси і вигубили недалеко за Шендерівкою (Корсунь-Шевченківський район Черкаської області)... Люди їздили туди та забирали у Киданівку трупи побитих і ховали тут. Вони вважали їх ніби зрадниками, тих, що були в полоні. А хто ж би його хотів таке" [17].

Майже ніхто не згадував про демонстративні прояви патріотичного ентузіазму. Прихід німецької влади теж здебільшого, як виглядає з інтерв'ю, не викликав особливих емоцій. Нерідко прихід німецьких військ навіть сприймався з надією і дехто демонстрував їм підтримку: "А ці, що поховалися (від мобілізації) потім зустрічали німців з хлібом-сіллю, з рушниками (український звичай вітати гостей)." [12]. "Звичайно жили, але дуже важко це було... Ті, хто не виробив мінімум трудовнів [норма щоденної праці в колгоспах], особливо жінки, висилались... Висилали. Ну така була, ти розумієш, робота. Кожний, як кажуть, виживав, як міг. Так що німців багато людей із наших зустрічали мало не з хлібом" [2].

Принципово відрізняла нацистську владу від радянської демонстративна зневага, демонстрація расової вищості з боку окупантів. Це викликало обурення в українців і стало основною причиною ненависті до нацистського режиму. "Дуже негативно ставилися [німці до місцевих мешканців]. Не вважали нас за людей, а вважали нас за таку расу, яка повинна для них тільки працювати... Дуже негативно. Значить, не любили їх [німців], бо вони знущалися над нами. Вони не мали совісті, як кажуть. Вони ставили себе вище, а нас мали, як простих рабів" [3].

Дуже складно оцінити реальний рівень репресивності нацистського режиму. Загальновідомою є жорстокість нацистів, в літературі багато пишеться про масові страсти цивільного населення. Записані нами інтерв'ю демонструють суттєво складнішу картину. Інформанти, яким довелося жити у регіонах, де було присутнє єврейське населення, незмінно згадують про акції з їх винищення. Антін Магорівський, українець, на той час 20 років, згадує про знищення єврейського гетто в Рогатині: "То було так... В сорок другому році, в березні місяці, десятого березня зробили першу акцію на тих жидів. Гетто було оточене гестапо, військами і поліцією. І українська поліція також брала там участь, але українська поліція пропускала втікачів, не стріляла ні в кого [сам інформант належав до українського націоналістичного підпілля]... І всіх тих там жидів, дві тисячі, в той

час розстріляли. Ну десь зо дві тисячі працездатних вивезли звідти десь на роботи... Друга акція, відбулася також цього самого року на самі Зелені свята... Там їх всіх побили, тих дві тисячі... То вибили їх до останнього" [10]. Але здебільшого, у відповідь на запитання про репресії з боку нацистів (арешти, страти) інформанти або згадували про поодинокі випадки, або взагалі не могли пригадати таких подій.

Характерним показником ставлення мешканців України до радянської влади було сприйняття радянського партизанського руху і підпілля. Інколи люди ототожнювали себе з радянськими патріотами – борцями із нацистським режимом, однак частіше сприймали партизанів, як звичайних грабіжників, як загрозу для власного існування, або як людей, які провокують відплатні акції з боку німців. Феодосій Гурський, на той час 15 років, мешканець Центральної України згадує: "Населення їх дуже підтримувало. Чому? Тому що, власне кажучи, це вже влада. Прийшла озброєна людина і твій вибір – або жити, або вмерти. А якщо я або інший нічого не дасть... А були такі, які видавали партизан. То вночі партизани убили їх і все. Через 2 дні партизани пришли тихенько вночі і вирізали всю сім'ю, від малого до великого. І причепили бирку: всім так буде, хто поступить так. Розумієш? Не можна було себе виявляти чи видавати" [2]. Терентій Зіневич, на той час 14 років, мешканець Західної України, теж пригадує дії радянських партизанів з обуренням: "І що ті ковпаківці (радянські партизани) нарobili. Попалили ті гумна. Навіщо? За що? Що ті люди зробили? Ніякої шкоди їм не робили, ні слова ніякого не сказали, не вистрілили проти їх, а вони попалили. Мало того, був в нас вітряний млин, і того млина спалили. Те, що їм зустрічалося дорогою – корови, овечки чи ще щось, все забирали. Я вважаю, що забирали би якби їм треба було їсти, а навіщо ті гумна попалили, навіщо того млина спалили? Ті російські партизани негативно ставились до наших людей. А чого так було, я не знаю" [5].

Подібною, хоча і не аналогічною, була ситуація із сприйняттям українського націоналістичного підпілля. Активний учасник Організації Українських Націоналістів згадує: "...Народ був патріотично вихований. Ніхто нікого не примушував іти в УПА. Молодь була патріотично налаштована. Ніхто не очікував нагород. Кожен просто йшов. Була ідея – здобути українську державу. Позбути окупантів, як німецьких, так і російських. Люди дуже підтримували" [10]. Але в сприйнятті звичайного мешканця того регіону картина виглядає не так однозначно. Згаданий вже Терентій Зіневич, розповідаючи про українських націоналістів, говорить, насамперед, про їх напад на німецьку частину і відплатну акцію з боку німців. "Німці підпалили село. Згоріло все. Залишилося три хати, які були вкриті залізом. Молодь забрали до Німеччини, на примусові роботи. Частина людей, навіть в Сарнах [районний центр] розстріляли" [5]. Як бачимо, він не ототожнює себе з радянською владою (називає її "російською"), не виявляє ворожості до українських націоналістів, але в їхній діяльності його цікавить не ідея, а те, що загрозувало виживанню його і його сім'ї.

Масові страти цивільних мешканців в Україні, у тих випадках, коли не йшлося про винищення євреїв, відбувались майже виключно як відповідь на підривною діяльність партизанів і підпілля. Італійський вимір цієї проблеми аналізував Алессандро Портеллі [19]. Відзначимо, що на відміну від Італії, в Україні люди, які могли негативно оцінювати діяльність партизанів, ніколи не покладали на них відповідальність за репресивні акції з боку окупантів. Очевидно, історичні наративи, які домінували в СРСР в повоєнний період, визначили

сприйняття ситуації інформантами. Партизани, так само як і червоноармійці і навіть представники радянської влади хоча і могли поводитися несправедливо і жорстоко, але практично незмінно зараховувалися інформантами до категорії "наших".

Відповідно, прихід радянської влади на зміну нацистській практично завжди відзначається як радісна подія. "Ну звичайно люди зустрічали зі сльозами, з радістю... вони зустрічали не стільки війська, скільки кожен свою дитину, свого чоловіка. Ці раділи. А ті хто отримав повідомлення про загибель, то їм було байдуже, вони навіть заздрість мали" [16].

Радянський режим став, очевидно, популярнішим: "Може через обмеженість мислення, може через страх, але Сталін сприймався майже як намісник Бога на землі. Ще до війни багато хто думав, що це все робить не Сталін, що він хороший і просто нічого не знає. А після війни люди намучилися від німців, всі вірили в зміни на краще. Яких потім не побачили. Але ж хоч німців не буде" [4]. Однак в сприйнятті населення радянська влада зберігала свій репресивний характер: "Ну, Сталін в душі може й критикували хтось з людей. Взагалі то, люди боялися це робити. Були такі, що доносили. А якщо хтось скаже про Сталіна погане слово, то його обов'язково посадять" [11].

Можливо, найцікавішим, але, одночасно найскладнішим для аналізу і розуміння аспектом військового існування українців, були відносини між людьми, сприйняття людьми себе та іншого, проблема ідентичностей. Для нас важливо було спробувати відповісти на питання про можливість існування в період війни так званого "паралельного суспільства", з'ясувати, чи мали можливість і бажання мешканці України організувати своє життя, налагодити стосунки між собою без посередництва влади, або всупереч її волі. Ми починали обговорення цієї проблеми із запитання: "На скільки Ви могли довіряти в довоєнні роки і під час війни своїм сусідам, на чю допомогу можна було розраховувати в скрутну хвилину?". Це питання виявлялось часто доволі складним для інформанта, майже кожен з них намагався представити образ малої спільноти, до якої він належав, в якнайкращому світлі, показати інтерв'юєрові, що його покоління, його суспільство було кращим, моральнішим, ніж нинішнє. І майже в кожному інтерв'ю, десь в іншому місці, часто в іншому контексті, доводилось зустрічатися з свідченнями того, що реальна картина була далеко не такою райдужною. Соловм'яна Людмила, 1930-го року народження говорить: "Тоді були люди дружні, допомагали один одному, не те, що зараз". На запитання про те, на чю допомогу можна було розраховувати в скрутну хвилину, інформант відповіла просто: "Ні на чю" [14].

Загалом складається враження, що українське суспільство в роки війни було роз'єднаним і атомізованим. Люди здебільшого були заклопотані виключно власним виживанням і виживанням своєї сім'ї. Не рідко застарілі конфлікти загострювались в екстремальних умовах. Зокрема, не просто оцінити міжетнічні стосунки. З одного боку у відповідь на запитання про відносини між націями в роки війни, інформанти майже завжди відповідали, що ці питання їх тоді взагалі не хвилювали і ніяких проблем у відносинах між націями не існувало.

Маємо, однак, немало історій, які показують, що реальність не була такою безхмарною. Так, жінка зі змішаної єврейсько-української родини (її батько був єврей, мати – українка) переповідає про дуже непрості відносини між українською/російською і єврейською громадами: "Батькові батьки нас не визнавали, в той час євреям не дозволялося одружуватися з росіянами,

українцями, а моя мама була дуже гарною і дуже працюючою. Батько її полюбив, вони одружилися і ці родичі нас не визнавали. Мама розповідала, що коли зібрали всіх євреїв і погнали в Бабин Яр, у діда, батькового тата, був кінь і підвода. Вони склали все майно на підводу, – їм сказали, що відправлять в інше місто і там вони будуть добре жити. Мама каже, що бігла за підводою і просила: "Залиште хоч щось, у мене ж діти!.. Вас вб'ють". Звідки мама це знала, не можу сказати. Але, нічого не дали...". Про своїх християнських сусідів та ж жінка згадує: "Різні сусіди були. Євреї в домі були, напроти був двоповерховий будиночок – жили зубні техніки. Багато було євреїв, яких ця жінка, що так хотіла з нами розправитися, їх здала – і їх забрали... Степаненко Льоня зловтішався, кричав, він ще так гаркавив: "Ну со зиди, як вам зиди, не повбивали вас?!" [7].

Особливо проблемними виявилися спроби обговорити питання, пов'язані з сексуальною сферою. Розуміючи, що ми здебільшого опитуємо людей, які на той час були дітьми чи підлітками, і які події війни не рідко бачили очима старших членів своїх сімей, вони, все ж, не змогли відмовитись від спроби з'ясувати на скільки сильним був зміщуючий вплив, який чинила війна на сексуальну поведінку людей. У багатьох інформантів, вихованих в традиційному дусі, викликали обурення. Однак інші давали доволі відверті відповіді. Нерідко трапляються і розповіді про контакти з окупантами. "Були такі, що гуляли. Прийшли німці – вони з німцями. Пішли німці, прийшли червоноармійці, ті ж самі жінки, – з червоноармійцями. Повернулися чоловіки – вони зробили вигляд, що то навпаки брехня. Ну, який повірив, а який лишав сім'ю і пішов. Було таке, але щоб заміж хоч один німець повіз з собою – ні. А використовував поки можна було використати" [9].

Взагалі, образ німця, образ ворога постає в зібраних нами матеріалах досить непростим. З одного боку інформанти, які в повоєнні роки не могли не засвоїти образ німця, як жорстокого ворога, в своїх інтерв'ю часто висловлюються досить суперечливо. Німці загалом нелюди і вбивці, однак конкретні німці, з якими доводилось спілкуватись, виявлялися такими ж людьми, як і інформанти. "Добре ставилися. Німці показували фотографії, розповідаючи, що вдома у них є матері, жінки, діти. Дивлячись на нас, дітей, та жінок вони сумували, вихваляючись своїми сім'ями... І ні народ, ні солдати ні в чому нікого не звинувачували, навіть співчували. Бо ніхто не винен, що держави між собою не домовилися" [8]. "А один німець, такий здоровий, красивий, та до Валі (маленька донька інформанта) зайшов... Гостинців їй дає, а мені дав такі дві миски і показує, що в мене

двоє дітей. Такий, очевидно, хороший чоловік" [17]. Для багатьох учасників проекту така несподівана картина війни виявилась відкриттям.

Результати проекту демонструють непересічну цінність усної історії як навчальної методології, яка дозволяє зрозуміти сутність дослідницької роботи. Знайомство студентів з усними джерелами і, насамперед, особиста участь в записі усноісторичного інтерв'ю дає їм розуміння багатогранності і невичерпної різноманітності людського досвіду. Читаючи інтерв'ю людей, які пережили війну в Україні, студенти могли бачити наскільки відмінними і унікальними могли бути траєкторії долі окремих людей, котрі опинилися в подібних обставинах. Наскільки різноманітним міг бути спектр оцінок, реакцій на виклики, які приносила війна.

1. Інтерв'ю з Грушевською Вірою, 1934 р. н., записано 15.12.2010 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер Ватуліна В. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦУІ), Колекція 1. "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання" (К.1), Одиниця зберігання 29. 2. Інтерв'ю з Гурським Феодосієм, 1926 р. н., записано 04.12.2011 р., інтерв'юер Кагальна М. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 161. 3. Інтерв'ю з Івановим Володимиром, 1927 р. н., записано 17.12.2011 р., інтерв'юер – Мусієнко О. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 117. 4. Інтерв'ю з Іриною Іванівною, записано 20.12.2011 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер – Перга Ю. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 205. 5. Інтерв'ю з Зіневичем Терентієм, 1929 р. н., записано 27.11.2011 р., інтерв'юер – Ніколайчук О. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 153. 6. Інтерв'ю з Кацубою Ніною, 1938 р. н., записано 09.02.2012 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер – Жирій О. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 220. 7. Інтерв'ю з Клейтер Валентиною, 1938 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер – Ковбасюк С. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 119. 8. Інтерв'ю з Коршун Галиною, 1937 р. н., записано 12.01.2012 р., інтерв'юер – Грабар Д. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 217. 9. Інтерв'ю з Кравченко Євгенією, 1933 р. н., записано 24.12.2011 р., інтерв'юер – Шевчук С. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 120. 10. Інтерв'ю з Магорівським Антіном, 1922 р. н., записано 27.11.2011 р., інтерв'юер – Пришляк Л. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 122. 11. Інтерв'ю з Миколаєнком Дмитром, 1938 р. н., записано 25.02.2012 р., інтерв'юер – Іванов Я. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 218. 12. Інтерв'ю з Морозом Сергієм, 1938 р. н., записано 11.12.2010 р., інтерв'юер – Тищенко Ю. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 25. 13. Інтерв'ю з Стоцькою Катериною, 1929 р. н., записано 04.01.2012 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер – Мочалов Є. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 160. 14. Інтерв'ю з Солов'яною Людмилою, 1930 р. н., записано 10.12.2011 р., інтерв'юер – Колеснікова А. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 169. 15. Інтерв'ю з Ус Марією, 1929 р. н., записано 04.12.2011 р., інтерв'юер – Гвоздков С. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 127. 1. Інтерв'ю з Шакало Катериною, 1925 р. н., записано 04.12.2011 р., інтерв'юер – Тужик Ж. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 81. 17. Інтерв'ю з Шокало Дарією, 1923 р. н., записано 11.12.2011 р., інтерв'юер – Даниленко Р. – Архів ЦУІ, К. 1, Од. зб. 148. 18. Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К.2007. – Вип.11. – С. 166-175. 19. Alessandro Portelli, The Battle of Valle Ginlia. Oral History and the Art of Dialogue, Madison: The University of Wisconsin Press, 1997. 20. Vilton Janis, Oral history in universities: From Margins to Mainstream // The Oxford handbook of oral history / Edited by Donald A. Ritchie, New York: Oxford University Press, 2011, P. 473 – 476.

Надійшла до редколегії 13.03.12

К. Будз, асп. Нац. ун-у "Києво-Могилянська академія"

ЗНАЧЕННЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ПІДПІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ (1946-1989 рр.)

У статті розглядається значення методу усної історії для вивчення історії підпільної УГКЦ у Радянському Союзі. Завдяки інтерв'ю з підпільними греко-католиками можливо перенести акцент дослідження з державно-церковного в антропологічний вимір. На прикладі інтерв'ю з Архіву Інституту історії Церкви у Львові автор вказує як на конкретні переваги, так і на обмеження джерел усної історії.

The article deals with the role of the oral history method for studying the history of the catacomb UGCC in the Soviet Union. By using the interviews with the clandestine Greek Catholics the research can be re-focused from the Church-State dimension to the anthropological one. On examples of the interviews from the Archive of the Church History in Lviv the author demonstrates both strengths and weaknesses of the oral history sources.

Початки усної історії у сучасному її розумінні традиційно пов'язують з ініціативою Алана Невінса у Колумбійському університеті зі збору інформації про американського президента Гровера Клівленда [21]. Якщо

колумбійський проект 1940-х рр. концентрувався навколо еліт, то у 1960-1970-х рр. об'єктом усної історії стали звичайні люди [21]. Британський соціальний історик Пол Томпсон подає таке визначення усної історії: "Усна іс-

торія – це історія, побудована навколо людей. Вона наповнює життям історію як таку і розширює її масштаб. Вона дозволяє знайти героїв не лише серед вождів, а й серед невідомої більшості народу" [19, с.34].

Зважаючи на масову пропаганду серед населення та численні фальсифікації дійсності у Радянському Союзі, усна історія має величезне значення для вивчення радянської історії. Зокрема, усноісторичні джерела є незалежними при вивченні "офіційно неіснуючих" спільнот, приміром, Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ).

У 1946 р. радянська влада ліквідувала УГКЦ на так званому Львівському "соборі" під гаслом її "возз'єднання" з Російською Православною Церквою (РПЦ). Після арештів єпископату УГКЦ та проведення "собору" греко-католицьке духовенство розділилося на дві категорії – "возз'єднаних", тобто тих, хто перейшов у лоно РПЦ, і "невозз'єднаних" – тих отців, які відмовились "підписати православ'я" і після повернення із заслання у 1950-х рр. творили підпільну Церкву. Оскільки служіння представників першої категорії відбувалося у рамках офіційної Церкви, їх діяльність задокументована незрівнянно краще, ніж підпільні дії "упірних уніатів".

Мета статті полягає у з'ясуванні ролі джерел усної історії для вивчення історії підпільної Церкви. Основними завданнями є: 1) з'ясувати потенціал джерел усної історії для розвитку історіографії УГКЦ; 2) проаналізувати переваги джерел усної історії у порівнянні з архівними джерелами для вивчення історії підпілля; 3) вказати на обмеження та "пастки" джерел усної історії на прикладі інтерв'ю з Архіву Інституту історії Церкви у м. Львові (АІЦ).

Усна історія у дослідженнях про підпільну УГКЦ: новий метод чи нова парадигма?

Аби зрозуміти значення джерел усної історії для вивчення греко-католицького підпілля у СРСР, варто коротко проаналізувати історіографічні тенденції у дослідженні даної тематики. Численні фальсифікації і табування неупередженого дослідження теми у радянський час визначили на початку 1990-х рр. сферу наукових зацікавлень багатьох дослідників. Наукові розробки канадського політолога Богдана Боцюрківа визначили на довгі роки парадигму історіописання про УГКЦ в Україні, а саме – акцент на релігійній політиці і державно-церковних взаєминах [1]. Прикладами продовження такого "курсу" можна вважати монографію Володимира Пащенко "Греко-католики в Україні" [15] та розділ із монографії Віктора Войналовича [2]. У цих роботах процес ліквідації та період неофіційного існування Церкви описані на базі архівних джерел, тобто транслюється бачення радянських функціонерів. Радянських уповноважених у справах релігійних культів (а пізніше – релігій) цікавили лише деякі аспекти діяльності "упірних уніатів", а з огляду на високий рівень конспірації у середовищі підпільної Церкви їх знання про підпілля були доволі обмеженими.

Варто відзначити, що автор монографії "Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989 рр.*)" Ярослав Стоцький залучив до джерельної бази свого дослідження і 35 інтерв'ю з АІЦ [18]. Однак історик використовує усні джерела лише для укладення вибіркової "Біограми духовенства підпільної УГКЦ, котре служило на Тернопільщині у 1946-1989 роках". Попри цінність усної історії для збору фактичних даних, її безумовною перевагою порівняно з документальними джерелами є можливість дослідити уявлення, реакції й думки учасників подій.

Історики все більше звертаються до методу усної історії при дослідженні антропологічного виміру історії підпільної Церкви. У цьому контексті варто відзначити наукові ініціативи львівських дослідниць Світлани Гуркі-

ної та Наталії Дмитришин. В одній зі своїх статей С. Гуркіна представила проект усної історії "Образ сили духу": жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946-1989" Інституту історії Церкви та проаналізувала його значення для дослідження мотивації переходу чи непереходу греко-католицького духовенства у православ'я у 1945-1946 рр. [4]. У статті "Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада" С.Гуркіна на основі біографічних інтерв'ю двох священників продемонструвала два шляхи взаємодії греко-католицького духовенства з владою – "возз'єднання" та "невозз'єднання" [3]. Базуючись на біографічних інтерв'ю та архівних документах, Н. Дмитришин запропонувала типологію пристосування та опору підпільного греко-католицького духовенства у чотирьох вікових групах (1900, 1920, 1940 і 1960 років народження) [5].

На наш погляд, ширше залучення джерел усної історії для вивчення греко-католицького підпілля у 1946-1989 рр. допоможе відійти від панівного державно-церковного дискурсу у дослідженнях про УГКЦ та звернути увагу не так на репресивні заходи держави щодо духовенства та вірних, як на реакції, оцінки та механізми захисту своєї релігійної та національної ідентичності самих членів підпільної Церкви.

Радянські документи та джерела усної історії: доповнення чи протистояння?

Як зазначив Пол Томпсон, найсильніша колективна пам'ять притаманна дискримінованим групам-ізгоям [19, с.39-40]. Саме усні свідчення представників маргінальної у радянському суспільстві групи допоможуть дослідити релігійне життя підпільних греко-католиків зсередини.

Загалом в Архіві Інституту історії Церкви Українського Католицького університету у м. Львові зберігається близько 2 тисяч інтерв'ю з підпільним духовенством, чернецтвом і мирянами. Оскільки 99 % цих інтерв'ю біографічні [4, с.100], це дає змогу простежити увесь життєвий шлях респондентів і виявити особистісні чинники, що впливали на формування їх ідентичності. Як зазначає Оксана Кісь, "біографія постає як соціальний конструкт, у межах якого має значення не так точність та правдивість змальованих подій, як ті смисли і значення, що оповідач їм приписує" [14, с.15]. Значний вплив на спогади респондентів мають їх освіта, соціальне походження, належність до певного церковного згромадження. Неоднаковою є і здатність артикулювати свій досвід, при цьому рівень рефлексії пов'язаний з рівнем освіти і залученістю до підпілля. Загалом інтерв'ю з підпільними єпископами і священниками більш інформативні, ніж спогади мирян.

Важливе значення інтерв'ю з підпільними греко-католиками з АІЦ полягає в можливості верифікувати чи доповнити відомості, що містяться у документах радянського походження. Так, в одному з документів за 1945 р. зі збірника "Ліквідація УГКЦ" наведені слова з виступу священника Нуда на соборчику Ходорівського деканату: "Ми, українці, й раніше належали Київській державі, а оскільки тепер ми знову належимо до Києва, єдиної сім'ї російського й українського народів, і тому ми повинні порвати з Ватиканом і приєднатися до православної церкви..." (пер. з рос. – К.Б.) [16, с.405]. На перший погляд, документ спецслужб із грифом "цілком таємно" можна було б беззастережно розглядати як джерело для вивчення, приміром, москвофільських орієнтацій галицького духовенства першої половини ХХ століття і їх впливу на "возз'єднання". Однак зі спогадів о. Богдана Нуда випливає, що на "соборчику" після виступу о. Гавриїла Костельника "ніхто не обзивався, ніхто нічого не говорив", але вочевидь у звіті треба було написати про дискусію. А тому авторство "своїх" слів

о. Нуд приписує отцю-декану Тарнавському: "Я того не говорив, бо ніхто нічого не говорив, але він [Тарнавський – К.Б.] мусив написати, видно, а не мав кого, бо він зі мною найкраще жив і думав, що я його обороною" [7, с.12]. Наведений уривок суттєво знижує придатність документів органів радянської держбезпеки для вивчення мотивів "возз'єднання".

У деяких випадках за допомогою інтерв'ю можна конкретизувати відомості, що містяться у документах радянських органів, наприклад, про викладача Львівського політехнічного інституту Л.Я. Панкевича та його дружину Д.Г. Панкевич – дочку "уніатського священика" [17, с.417]. Після того, як Л. Панкевич так і не виступив публічно проти уніатства, він звільнився з радіотехнічного факультету "за власним бажанням", а інститут "зжив заходів" для недопущення захисту ним дисертації [15, с.275]. За логікою джерела можна було б припустити, що неприємності у подружжя виникли через спорідненість з "уніатським священиком". Натомість пані Дарія була донькою "підписаного" отця Богдана Нуда, а тому цей факт не ускладнював, а полегшував її становище, так що дехто на зборах навіть захищав її: "Він у церкві працює легальний, ніякий не є уніат" [7, с.42]. Неприємності були викликані підготовкою арешту підпільного єпископа Василя Величковського, з яким була знайома мати пана Любомира, та й саме подружжя відвідувало підпільні богослужіння [7, с.41].

Часом усноісторичні свідчення слугують чи не єдиним джерелом, зокрема для аналізу проблем ідентичності, методів конспірації, дослідження тогочасних підпільних релігійних практик тощо. Завдяки цим інтерв'ю можна порівняти реальні масштаби підпілля з тим, що було відомо про нього органам держбезпеки, оцінити стосунки "катакомбників" з представниками держорганів чи інших Церков в антропологічному ключі, а не мовою статистики, зрозуміти ту атмосферу підозри і недовіри, що була притаманна членам підпілля.

Обмеження та пастки джерел усної історії (на прикладах інтерв'ю з АИЦ)

Насамперед варто зазначити, що інтерв'ю з АИЦ проводилися за стандартним питальником з метою висвітлення якнайбільшої кількості сюжетів, а набір запитань ґрунтувався на певному уявленні про виживання Церкви в умовах панування комуністичного режиму. Більшість інтерв'юєрів були добре обізнані з "катакомбним" періодом, а тому мали власні думки і гіпотези з цього приводу, що суттєво вплинуло на формулювання запитань.

Про залежність індивідуальної пам'яті від колективної писав ще у першій половині ХХ століття "батько" студій пам'яті, французький соціолог Моріс Хальбвакс: "Колективні спогади накладаються на спогади індивідуальні, забезпечуючи нам набагато зручніший і надійніший контроль над останніми" [20]. Великий масив історіографії, присвяченої ліквідації УГКЦ, що з'явився після 1991 р., не міг не вплинути на особливості "пригадування" подій. Наприклад, деякі респонденти можуть невідомо видавати уривки з історичних праць про переслідувану Церкву за своєї власні спогади [4, с.103].

Як і будь-які інші джерела усної історії, інтерв'ю з АИЦ не позбавлені вад, серед яких – суб'єктивність сприйняття, табуованість певних тем внаслідок тривалої конспірації чи з етичних міркувань, перекручення фактів чи забування, намагання виправдати/таврувати і надзвичайно виражена телеологічність – висвітлення досвіду з перспективи сучасного стану.

Навряд чи виправданно використовувати джерела усної історії для відтворення подієвої історії. Наприклад, через хронологічну "розмитість" спогадів респондентів зазнають поразки намагання вичленувати конкретні

періоди підпільної історії УГКЦ. Утім, часом за допомогою інтерв'юєрів респондентам вдається віднести конкретну подію до певного хронологічного відтинку – наприклад, "за Хрущова" [7, с.25, 27].

Поруч з хронологією доволі ненадійними є згадки про прізвища конкретних персоналій, назви вулиць чи творів. Тут прикладом може слугувати написана Ярославом Галаном (під псевдонімом – В. Росович) стаття "З хрестом чи ножем", після виходу якої у квітні 1945 р. почалися масові арешти греко-католицького духовенства та єпископату. У спогадах о. Миколи Пристая брошура називається "Чи з мечем, чи з хрестом", а під впливом інтерв'юєра назва трансформується у "З хрестом і з мечем" [8, с.20], що вочевидь нав'язно впливом популярного твору Генрика Сенкевича "Вогнем і мечем".

В умовах конспірації священики не вели метрик, а тому їм загалом важко сказати точну кількість здійснених обрядів хрещення, вінчання чи похорону. Наведений нижче уривок є прикладом тиску інтерв'юєра на респондента, внаслідок якого інтерв'ююваний, якому насправді "годі сказати" якусь точну цифру, відштовхується від запропонованого інтерв'юєром "мінімуму" і намагається підтвердити висловлені у запитаннях гіпотези:

С.С.: А так приблизно можете назвати число? 10 дітей за рік хрестили, 20, чи 30, чи більше?

о.Я.: До 30, до 40, такво, більше. [...]

С.С.: То десь всього одинаково було, так? Чи хрещень було більше?

о.Я.: Так якби хрещень більше було, так [13, с.25].

Часом респонденти не вірять у спроможність представників молодшого покоління зрозуміти їхню ситуацію [22]. Приміром, о. Чучман зазначає: "То було все тайне. Хто не пережив того в часі, то він не зрозуміє ніколи. То важкі часи були" [12, с.16]. Також підпільні греко-католики іноді можуть намагатися "затерти" ті спогади, які не вкладаються у дискурс "невозз'єднання". Наприклад, оповідачі неохоче згадують про монахів, які перейшли під юрисдикцію РПЦ, однак причиною можуть бути й етичні міркування. У цьому контексті показовою є відповідь о. Гедеона Сироїда:

Я. С.: Отче, а Ви знаєте когось із тих ієромонахів чи священиків, які були на "соборі"?

о. Г.: Лишім, то лишім [9, с.7].

Джерела усної історії несуть значний емоційний заряд, а тому з метою більш виваженого аналізу варто вдаватися до "перехресного допиту" свідчень різних людей. Яскравим прикладом суб'єктивності спогадів і намагання виправдати себе й таврувати іншого слугують взаємні оцінки стосунків колишніх товаришів по навчанню у гімназії та семінарії – "невозз'єданого" священика Степана Цибрана та "возз'єданого" отця Богдана Нуда. Кожен з них, впевнений у правоті своєї позиції, скаржиться на неприхильне ставлення з боку іншого та замовчує факти, які могли б вказати на вину самих респондентів.

Наведемо уривок зі спогадів о. Цибрана про розмову з о. Нудом:

Раз я його стрів на станції та й кажу до нього:

– Богдане, та що ж ніколи не навідаєшся до мене?

– А я своєї тіні боюся.

– Щось дивно, що боїшся тіні своєї. Не боявся гріха, не боявся пекла, а тіні своєї боїшся. Та чого? Підписав православ'я, та й свобідно урядовав. Дуже неприхильно віднісся до мене... [11, с.23-24].

Натомість донька о. Нуда згадує, що о. Цибран написав і розповсюдив "образливий листа", де назвав о. Нуда "комуністом", позаяк той працює в офіційній церкві [7, с.4]. Пані Дарія Панкевич трактує вчинок о. Цибрана як негідний, натомість реакцію свого батька розцінює як

виправдалу: "Тато тоді так казав: "Він хворий, йому щось... Він з тої сторони... Та він не є злий, але він щось хворий у тому випадку" [7, с.4]. Цікаво, що сам о. Нуд не пам'ятав про листа, але це можна пов'язати з поважним віком респондента (97 років).

Важливим моментом у багатьох інтерв'ю є підкреслення ролі УГКЦ у здобутті Україною незалежності у 1991 році. На думку о. Дудкевича, саме "вихід Церкви з катакомб започаткував відродження в Україні" [6, с.8]. О. Микола Сімкайло порівнює часи переслідувань Церкви із сорокалітнім ходінням Мойсея по пустелі: "Так, як Мойсей по пустині нарід вів до обіцяної землі, так само і наш нарід, вели до обіцяної землі, але нашими бійцями. [...] Але, все ж таки, на вітвар нації, на вітвар нашої Церкви, покладені тисячі доль священників, монахів, монахинь, наших вірних людей, які гідно, достойно служили нашій Українській Греко-Католицькій Церкві і далі залишаються їй вірно служити" [10, с.18]. Таким чином, досвід підпілля розглядається з перспективи сучасного стану, коли Церква легалізована, а Україна незалежна.

Отже, інтерв'ю з підпіллями греко-католиками дозволяють не лише краще описати уже традиційні державно-церковні сюжети, а й суттєво розширити тематику і, відповідно, методологічну базу досліджень.

Усноісторичні свідчення дають змогу верифікувати чи спростувати документи радянської влади, а також слугують чи не єдиним джерелом для вивчення повсякдення, методів конспірації та ціннісних установок підпілля греко-католиків.

Через високу суб'єктивність та емоційний заряд джерел усної історії, їхню фактографічну ненадійність, вплив панівного дискурсу на пригадування та самоцензурування респондентів дослідникам варто порівнювати ці джерела з іншими інтерв'ю та документами.

1. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька Церква і Радянська держава (1939-1950). – Львів, 2005. 2. Войналович В. Партійно-державна

політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. 3. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2008, Випуск 11-12. – С. 265-282. 4. Гуркіна С. "Образ сили духу": греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоналізації релігійних переконань та ідентичності. // Україна модерна. – Київ-Львів, 2007. – Ч. 11. – С. 99-110. 5. Дмитришин Н. Між опором і пристосуванням: Греко-католицьке підпілля в системі радянського тоталітаризму // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2007. – Число 5. – С. 256-281. 6. Інтерв'ю з о. Віталієм Дудкевичем від 06.02.1999, м. Львів. Інтерв'юер: Купчик Л. // Архів Інституту історії Церкви (м.Львів) (далі – АІЦ), П-1-1-946, 2 ред. 7. Інтерв'ю з о. Богданом Нудом від 26.12.2007, м. Львів. Інтерв'юер: Коломиць І. // АІЦ, П-1-1-333, 1 ред. 8. Інтерв'ю з о. Миколаєм Пристаєм від 19. 11. 1992 р., Львів-Рудно. Інтерв'юер: Б. Гудзяк // АІЦ, П-1-1-339.6, 1 ред. 9. Інтерв'ю з о. Гедеоном Сироїдом від 21. 06. 1994., Львівська обл., Золочівський район, с.Поморяни. Інтерв'юер: Стоцький Я. // АІЦ, П-1-1-394, 2 ред. 10. Інтерв'ю з о. Миколаєм Сімкайлом від 26.08.2000, с. Підпечери. Інтерв'юер: Кузик А. // АІЦ, П-1-1-1160, 1 ред. 11. Інтерв'ю з о. Степаном Цибраном від 26.03.1993 р., Львівська обл., м. Ходорів. Інтерв'юер: Гудзяк Б. // АІЦ, П-1-1-338, 1 ред. 12. Інтерв'ю з о. Володимиром Чучманом від 23.08.2000, м. Львів. Інтерв'юер: Лободинська М. // АІЦ, П-1-1-1161, 2 ред. 13. Інтерв'ю з о. Юрієм-Іваном Янтухом від 27.09.1993, Львівська обл., м. Жовква, монастир. Інтерв'юер: Смолюк С. // АІЦ, П-1-1-247, 2 ред. 14. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. // Україна модерна. Ч.11. – Київ-Львів, 2007. – С. 7-21. 15. Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). – Полтава, 2002. 16. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки. За ред. В. Сергійчука. Т. II. – К., 2006. 17. Сергійчук В. Нескорена церква: подвигництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. 18. Стоцький Я. Греко-католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989 рр.). – Тернопіль, 2003. 19. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. – Москва, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opentextn.ru/history/familisarchives/tompson/?id=1798>, відвідано 21.04.2010. 20. Хальбвас М. Коллективная и историческая память [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005, №2-3(40-41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/r46-pr.html> 21. Shopes L. What is Oral History? (from the Making Sense of Evidence series on History Matters: The U.S. Survey on the Web, located at <http://historymatters.gmu.edu>

Надійшла до редколегії 13.03.12

М. Дідківська, студентка

УСНІ МЕМОРАТИ ЧЕХІВ СЕЛА МАЛИНІВКА НА ЖИТОМИРЩИНІ

У статті зроблено спробу аналізу усних наративів – меморатів, зафіксованих від чехів села Малинівка Малинського району. фольклорні тексти демонструють залишки світоглядних уявлень та традицій чеського народу, а також несуть інформацію про культурні взаємовпливи, характерні чехам та українцям.

In this article there has been made an effort to analyze the oral memorates – narratives fixed as those made by Czechs from the village Malynivka in Malyn region. Folk text show the remains of their world outlook and of the tradition of the Czech people. They also carry out the into about cultural mutual in fluences specific to Czechs and Ukrainians.

Малинівка село мальовничого Полісся, якому в 2011 році виповниться 140 років. Спогади старожилів є безцінним скарбом, який передається усною традицією. Мета і завдання нашої роботи розглянути як минуле шести поколінь чехів зберігається в усній пам'яті односельців (в формі переказів, оповідок, бувальщин), де тісно перепліталися долі перших поселенців: німців, а згодом чехів і українців; охарактеризувати історичні перекази, спомини чеської громади села Малинівки Малинського району Житомирської області як важливу складову народної культури.

Зазначимо, що переказ як жанр історичної прози української словесності продовжує побутувати, в той час як інші жанри фольклору занепадають чи втрачають свою актуальність та популярність. Маловивчені групи переказів мають історико-пізнавальне значення і ще чекають свого дослідження. Вивченню явищ живої традиції присвячується дедалі більше розвідок. Ще І. Франко збираючи фольклорно-етнографічні матеріали [12, с.259] наголошував на ролі оповідачів, виділяючи категорію тих, що вміють поєднати інформативність

з естетичною функцією оповіді. Осмислення талановитими оповідачами баченого й пережитого, вирізнення із життєвого потоку найхарактерніших подій і фактів переводять усні оповідання-спогади у розряд явищ суспільної свідомості й ідеології, що більш чи менш повно відбивають життя, світогляд, психологію колективу, ширше – народу... [13, с.240].

В довоєнні роки культуру та побут чехів краю досліджували етнографи Євген Рихлік [7] та Володимир Кравченко [8], які співпрацювали з Антоном Гомолачем, завідувачем чотирирічної чеської школи в колонії Малинівка Малинського району [14]. Наприкінці 1960-х років проводили експедиційні дослідження серед чехів Житомирщини київські етнографи, зокрема Всеволод Наумко [10; 11], й фольклористичну практику львівські філологи-славісти на чолі з Володимиром Моторним.

Для чехів села Малинівка характерна двомовність: використання в родинному спілкуванні рідної чеської мови, а також широке вживання місцевої говірки української мови. До Другої світової навчання у школі провадилось чеською мовою, але в повосенні роки було пере-

ведено на українську. І все ж малинівським чехам вдалося зберегти в побуті і мову, і самобутність, а віднедавна почати відроджувати і національну культуру.

Оскільки історичні перекази, оповідання ("меморати") та бувальщини належать до царини не лише фольклору, а й популярного нині в гуманітарних науках міждисциплінарного напрямку *oral history* – "усної історії", під час роботи було використано усно-історичні методи безпосереднього спостереження, фіксації, опису та аналізу [6].

Робота ґрунтується на сучасних концептуальних підходах до неказкової фольклорної прози та спогадів як джерела, залученні оригінального фактичного матеріалу, насамперед, здійснених аудіозаписів і розшифрованих текстів, які вперше введено в науковий обіг. Раніше збирачі фольклору не привертали належної уваги до особливостей втілення оповідачем усного тексту у його вербальній та невербальній складових, а саме їх функціонування дозволяє отримати додаткові відомості щодо особливостей життя традицій та ролі пам'яті у фольклорному процесі [4, с.199]. Збереження оригінальної мови, вербальних та невербальних складових оповідей виконавців дозволяє розглядати ці тексти не тільки як фольклорні зразки, а і як джерельний матеріал для мовознавців.

Із зафіксованих спогадів було виокремлено кілька циклів: перекази про переселення з Чехії на Волинь та заселення колишньої німецької колонії Малиндорф; перекази про розкуркулення, колективізацію та репресії 30-х років; про воєнні часи та окупацію Малинівки; перекази про переселення в Чехію в 1947 р.; спогади про земляків; оповідання про традиційні заняття чехів Малинівки. В текстах цих оповідань співіснують риси різних груп (напр., елементи історичні та суспільно-побутові або ж суспільно-побутові та родинні). Опрацьовано великий масив теоретичних робіт з фольклористики й усної історії та друкованих джерел з історії чеських колоній Волині, аби розкрити інформаційний потенціал зібраних текстів для висвітлення історії чеської колонії, життя та побуту її мешканців, автостереотипи та бачення чехами ключових подій минулого століття, внеску громади села в розвиток краю.

У результаті міжетнічної інтеграції в календарній та родинній обрядовості чехів виникло багато спільних, зокрема з українськими обрядами рис: традиція колядувати на православне Різдво у навколишніх українських та російських селищах; парубочі забави протягом року подібно до парубочих розваг українців в ніч на св. Андрія (підміна хвіртки, "крадіжки" пирогів тощо); у весільному обряді – викуп молодої. Ці ж зміни зафіксовані у чеській громаді Північного Приазов'я дослідницею М. Курінною [9].

Записані в ході експедиційних досліджень тексти пов'язані не лише з історією власної родини, а й історією села (локального соціокультурного осередку) вдалося зафіксувати після тривалих пошуків і неодноразових розпитувань. Більш молоді чехи відповідали, що ці теми в їх родині не обговорювалися. Старші інформатори іноді уникали розповіді про воєнні, довоєнні роки, як травматичні для згадування. Між іншим літні люди зазначали, що "В пам'яті чогось мало осталося... Багато що... як уже до чогось приближуєшся до згадуєш, що це воно так було да так, а так ніби його й немає взагалі...", і характеризували процес пригадування таким чином: "Мама моя каже, вона вже лишилася саменька в хаті. І вже нікуди не хоче йти. Тут її вже такі старші подруги. За роками люди. До вона вже саменька там. То як другий раз прийду до вона мені хоче розказати: "оце лежала вночі і згадувала. І ти знаєш, дочку, як воно мені все ніби це вчора було. А хочу там згадати

як вони там з татом то-то-то, до не можу згадати. А те що було колись..." [1].

Крім випадків простої передачі інформації чи оповіді з метою повчання, оповідання-спогади (меморати) можуть набувати характеру сповідальності чи покаяльності. Зокрема, це найчастіше спостерігалось у найстарших оповідачів: "Потом робила я. У фінотделі я робила. Чтири годи. Потом мене в 47-мом году, як їхали в Чехи. Батько не схотів щоб я там робила. Було сокращеніє, але мене не сократили, а наградили ще орденом труда. Я себе не хвалю, але перед Богом Вам кажу правду. Я де робила, я старалась быть чесною, акуратною, я нікого не обманувала" [3].

Коли одночасно в інтерв'ю брали участь двоє (напр. чоловік і дружина), вдалося зафіксувати не лише монологічні оповідання, а й живий обмін спогадами. Характер викладу залежить не лише від оповідача, а й від життєвої ситуації та аудиторії. Наприклад під час інтерв'ю з подружжям Мареків:

"– Н: за дітей батьки за весілля не вирішували.

– С: Якщо взять декілька поколінь назад, до бралось з близької родні...

– Н: не було, Стасік. Я таке не пам'ятаю...

– С: Ну це вже три, чотири покоління назад, помінаеш. Да бралися... Бо не хотілось багатства... Шоб ця родина, да ця... Але це ж воно ви ж самі знаєте, он Полачекі, батьки їх побралися. Вони ж в двоюродном були. А діти вмирили одне за другою. Осталася одна та Ліда. А вони ж були в близьком... Із-за того що не дозволили батьки, я це ще помню, да, побратися... ну з другими. Ну, так як євреї, – вони ж тоже бралися в близьком... А тоді воно на дітях сказувался.

– Н: Взагалі-то, так воно було прийнято. Шоб чеські діти мали зв'язки з чеськими сім'ями. Так воно. Взагалі то воно так було. Але було всього. Були і українці, і чеські хлопці... Вже ж тоді ходилося в чеську школу, ходилось в українську. Хто кому понавився...

Але зато, оце заре чехи наших українських дівчат (тобто, чеських дівчат, які виїхали з с. Малинівки до Чехії в 1990-х рр. – *авт.*) обожують так. І тільки хочуть наших дівчат замуж. Шукають там. Прижають і тут шукають невесту, везуть. Бо трудолюбівие" [2].

Серед виокремленого в ході розшифровок інтерв'ю блоку спогадів про родичів та земляків наведемо один із показових про бабусю Емілію: "...пам'ятаю, як уже моя бабушка розказувала, а вже прабабушка, то вона була виходець імено з Чехії. Її дідусь звідти привіз. І вона була великий, як сказати, модельєр, як тепер кажуть. А колись шила одяжу. Була "швадлена". То шилося воно однаково. Шо тут шо там. Ну може там якісь свої мала, як сказати, моди. Але цього я не пам'ятаю, щоб бабушка казала. Но шила вона всім підряд. Якби мала свою кімнатку і там вона тільки шила. Вона займалася тільки шитвом.

Шо було ще цікаво, да, це коли роботи вже кінчалися, вона за дві неділі чи за три заходила пішки в Чехію. В її там була родина. Йшла від села до села. Бо дід її взяв з Чехії. Дід тоже був з України. Це було під час першої війни. Десь вони там познакомилися, вот. І дід її привіз сюди. Як вона Люда? Да? Еміла, а тут уже казали Людмила. І оце вона так ішла від села до села. Там пошис, переночус. І знов дальше, там харчями видно... І там набрала знов посуду – фарфору. І знов ішла назад. В них настільки було... Це я ще помню, бабушка Параска розказувала, цього фарфору... Ну ні в кого ж не було. Ну дерев'яна миска, дерев'яна ложка. А цей був... Так верталася вже назад. Пішки. Да ще й несла цей фарфор, цю посуду... Йшла своїх провідать й... Йшла родину провідувала, ну не свою, а тих уже прибу-

зних... А тоді вже вона померла. Діда теж розкуркулили. Померли. Тоже вони гарно жили, зажиточно. Ну тоді шо, або война, або..." [1].

Значної уваги чехи надавали садівництву. Новим для Волині явищем було вирощування в значних кількостях культурних сортів плодівих дерев. Оскільки в губернії не було спеціалізованих плодородсадників чехи першими виявили ініціативу їх заснування. Про це згадують і літні малинівці: "А щодо того що було розвинене садівництво, видно прищепи десь дід брав. Я не знаю, де він їх брав. Дід покійний, він збирав "сємено". Сам збирав сємено, робив такі лоточки чи ящички дерев'яні, висівав їх, потом садив сажанці, а потом їх щєпив. І дички ходили по лісі, оцьому Миклухи-Маклаю садили цей сад. Так батько (уже ж йому було років 10-12 десь), ходив з дідом, по лісах ходили, копали дикі яблуні там, грушки, і... ті видно прищепи, чи воно ферма Бухов. І десь таки, видно, там сади були великі, дуже великі. Це видно були привезені з самої Чехії. Може й розсівали, но перше чи друге було іменно з Чехії привезен саженець. А, може, сємено, а тут уже вирощували. І він, наведено, їздив же і там, бо вони ж общались. Де Марекі були, так як я помню, і даже твій батько казав, багато Мареків мали оці водяніє і повітряніє "ветракі", млини, о..."

Це було як в суботу, після обіда, мене батько в Житомир брав. Ящичкі в його були, були весі, о... І це ми вже рвали груші, яблука, сливи, все це... і везли в Малин. І такого не було, щоб назад шось привезлось, бо садов було мало. Практично можна було по пальцях почитать. На дерева був податок, вирубували... даже после войны багато повирубували... Бо той податок, тоді не мона було виплатить, о... І, скажу вам, це мій батько, мавший токо три класи освіти, його товариши був це: главний врач, начальник міліції, і прокурор, і суддя, бо тєє ж тоже ж... Дім построїв кажен, кажному хтілось сад, таке... А він в цьом розбирався і помагав їм. Якщо треба було якесь питання, він ішов... [2].

Особливістю релігійного життя волинських чехів було те, що самі переселенці не могли точно визначити, до якого віросповідання вони належать. У чехів Малинівки, за спогадами старожилів, спостерігалась певна релігійна індиферентність, що підтверджується й архівними документами. В одній родині діти могли бути хрещені і у костьолі, і у православної церкві. Виходячи з практичних міркувань, чехи досить прихильно поставились до православ'я, хоча частина чехів-переселенців продовжувала сповідувати католицизм. Саме вони, у більшості, і реемігрували жо Чехії в 1947 році підчас реоптації.

Тема Другої світової війни і досі залишається болісною для спогадів. Наведемо уривок зі спогадів Віри Цех: "В Германію мене брали три рази. Перший раз я брала голку, роздирала, тут (показує на руках і тілі) робила собі розросту, натурала солую. Ішла я на ту комісію..., цей врач, що його спалили... це йому Царство Небесне, скільки він дітей визволив, Боже мой! І мусив так загинути, такий хароший був, Соснін. Він коли дивится, і каже: "Харашо". Дивлюся, чи буде "хрест" – це тримає – не ставить "хрест", ставить ставить мінус – викидає людину. Спасибі кажу. І пішла. На другий раз, через якийсь час, опять мене визивають. Маминою сестри син Долина, він у Чехах, мені приніс ізвєсть. Каже: "Вєра, трошки посип собі очі". Боже, Боже! Ну я і посипала ті очі. Пошла я до того врача, він каже: "Да – він мені каже – ще мала більш посипать, до б ослєпла". Боже ти мой! Каже: "Йди до дому да лікуйся!". Виписав мені рецєпт, закапувать. Третій раз я вже нічого... Я була здорова дівка, висока і така... А це уже лізу в землю (сміється). Третій раз мене визвали знов. Ноя уже нічого не робила. Значить мене... Мала йти на ту... комісію. Наш староста... тут був, попросив (нерозбірливо прізвисьце...), щоб людей не брать, що не буде йому з ким ро-

бить. Ну до він йому сказав: "Ти дай товч і клевер для коней". До батько привіз дев'ять кілограм тієї товчі. Прийшов той дядько збирав ту товчу... Каже: "Аби ти, Вєра, не йшла в Германію". Мати дає, а батько відбирає. Батько каже: "Вона все одно піде...". Мати каже: "Я знаю, що вона не піде". Ну да дала ту торбу йому... "Обїдемось – каже – якось". Потом опять – вже прийшли руські. Руські тут були вже. То знов мене в армію беруть, за медсестру. От, Господи! Я вже дкмаю, що мені мабуть кінець уже. [Сміється і зітхає] Переживала я, думаєте. Та війна – це ж страшно! Це ужас! Пішла я у воєнкомат, а голова колгоспу – Рейса тут був, каже: "Вєра, ідем, я тебе висвобожу, будеш дома". Ну пішов він туди, і я з ним пішла. Каже: "Сїдай там, я зараз зайду в воєнкомат. Вийшов, і каже: "Йди додому і нікому не кажи, де ти була". Ну він сказав, що мама стара, больна, а батько є на фронті, то мене послали додому. Отак мені було, дівчатка..." [3].

Чеська громада села значно зменшилась після реоптації 1947 року та після останньої хвилі повернення до Чехії в кінці минулого століття. На початку 1990-х років уряд Чеської Республіки запропонував переселитися до Чехії жителям двох сіл у Житомирській області України, зокрема Малої Зубівщини Коростенського району і Малинівки Малинського району, які опинилися в зоні підвищеної радіації. Проживали в них нащадки чехів колоністів, які були меншою мірою охоплені оптацією 1947 р., оскільки мали громадянство СРСР, а не Польщі, як то було у випадку чехів з колишнього Волинського воеводства. У 1991 р. голова сільради с. Мала Зубівщина домігся зустрічі з президентом Чехії Вацлавом Гавелом. Внаслідок нової реоптації – останньої хвилі рееміграції з України прибуло 366 родин т.зв. "чорнобильців", розміщених переважно в містах центру і заходу Словаччини [9]. Оскільки в Малинівці залишилися переважно змішані українсько-чеські родини або літні чехи – у більшості з них хтось із близьких родичів нині мешкає в Чехії та Словаччині. Цікавим в цьому ракурсі спостерігається феномен постійного порівняння у оповідях життя "тут" і "там", або як кажуть старожили "в Чехах", намагання хоча б у розповідях поєднати долі віддалених членів родин.

Спогади літніх чехів с. Малинівка є комплексним джерелом. Вони приваблюють закладеними в них простотою життєвою мудрістю, накопиченими поколіннями досвідом, правдою про далеке і недавнє історичне минуле народу, що є наукою, застереженням наступним поколінням, національною пам'яттю.

1. Інтерв'ю М. Дідківської із Н.В. Марек, чешкою з дому Брендель (1954 р.н.), с. Малинівка, 30.10.2009 р. – особистий архів автора. (Далі ОАА).
2. Інтерв'ю М. Дідківської із С.Ф. Марек, чехом (1948 р.н.), с. Малинівка, 30.10.2009 р. – ОАА.
3. Інтерв'ю М. Дідківської із В.Т. Цех, з чесько – словацької родини (1924 р. н.), с. Малинівка, 2009 р. – ОАА.
4. Бріцана О.Ю. Українська усна народна проза: Питання текстології та виконавства. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2006. – 400 с.
5. Говірки Чорнобильської зони: Тексти. – К.: Довіра, 1996. – 358с.
6. Грінченко Г.Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів та аспірантів. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
7. Костиця М. Ю. Життя і смерть професора Є. А. Рихлика // Національні меншини Правобережжя України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1998.
8. Кравченко Василь. Німецькі та чеські колонії на Волині // Знання. – 1927. – №9.
9. Курінна М.А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті XIX ст. – XX ст. (на матеріалах с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області). Дис... канд. наук: 07.00.05 – 2009.
10. Наулко В. Чехи в Україні // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182.
11. Наулко Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.
12. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / Упор. О.Дей. – К., 1955. (с.240).
13. Рихлик Є. Досліді над чеськими колоніями на Україні // Записки Етнографічного Товариства, кн. I. – К. 1925.
14. Шевчук Юрій. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на рубежі 1920 – 1930-х рр. XX ст. // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С.241-250.

ВЛАДА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В 1953–1964 рр.

У статті на основі архівних та усних джерел досліджено вплив органів радянської системи влади – колгоспів, сільських рад, партійних організацій на повсякденне життя селян та проаналізовано механізми соціального контролю в селянському повсякденні середини 1950-х – середини 1960-х рр.

This article outlines the influence of the Soviet system authorities – collective farms, village councils and party organizations on the peasantry's everyday life. The research is based on archival and oral sources and analyses the social control mechanisms in peasants' life from mid-50s up to 60s years of the 20th century.

У процесі історичного розвитку селянство і влада перебували в тісному взаємозв'язку. Під поняттям влади в досліджуваній період потрібно розуміти радянську державу, її адміністративно-управлінські органи. Держава регулювала життя селянства через законодавство, адміністративно-управлінську систему. В свою чергу, селянство складало міцний фундамент держави. Будучи цілісним соціально-економічним і правовим організмом, сільська громада відзначалася сильним внутрішньогруповим контролем, підпорядкуванням особистості соціуму, орієнтацією на традиції. Усі ці особливості формували повсякденне життя селянства та впливали на його взаємодію з інститутами радянської системи влади. Дослідження останнього, а також аналіз функціонування різних механізмів соціального контролю в селянському повсякденні і є метою даної роботи.

Вказана проблематика не отримала всебічного висвітлення в історичній літературі. В дослідженнях В. Барана, Л. Ковпак, Г. Кривчика, А. Пижикова, І. Романюка [1; 11; 13; 16; 19] переважно акцентується увага на соціально-економічному та культурному становищі селянства в період другої половини ХХ ст. Окремі аспекти громадсько-політичного життя сільської громади 1950-1960-х рр. висвітлено в публікаціях В. Лисак, О. Махіні та А. Черняк [14, 20]. Основою написання даної статті стали архівні документи, зокрема листи та скарги сільських громадян, надіслані до ЦК КПУ та усні джерела – записані усні свідчення очевидців, учасників подій. На основі розробленого автором запитальника протягом 2009-2010 рр. проводилося опитування сільських жителів Житомирської та Вінницької областей, які пам'ятали хрущовську "відлигу" (у дослідженні використано інформацію 7 інтерв'ю). Отримані записи транскрибовані та віддані на зберігання до Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Життя села в середині 1950-х – середині 1960-х рр. оберталось навколо трьох основних інститутів радянської системи влади: колгоспу, як господарської частини, сільської ради, як громадсько-політичного елемента та партійної організації, як ідеологічної складової.

Основним об'єднуючим елементом сільської громади виступав колгосп. Декларативно основою організації управління в колгоспах була так звана "колгоспна демократія" [24, с. 220]. Її суть полягала у тому, що самі колгоспники вирішували на загальних зборах основні питання управління колгоспним господарством, обирали або звільняли правління колгоспу, його голову. В 1956 р. ЦК КПРС прийняв новий Статут сільськогосподарської артілі, який розширював самостійність селянської громади у вирішенні колгоспних справ. Зокрема, колгоспникам дозволялося доповнювати і змінювати окремі положення Статуту з урахуванням місцевих умов колгоспу (користування присадибною ділянкою, встановлення мінімуму трудовнів) [22, с. 290]. В Статуті наголошувалося на важливості колгоспних зборів, де селяни могли висловити незадоволення роботою керів-

ника колгоспу та його заступників, внести свої пропозиції, обговорити нагальні проблеми.

Але на практиці принципи "колгоспної демократії" не діяли у повному обсязі. Зокрема, під час обрання голів колективних господарств. Селяни на загальних зборах обирали головою колгоспу того, кого настійно рекомендував райком партії. Так, члени колгоспу с. Бридок Заставновського району Чернівецької області скаржилися в листі до ЦК КПРС: "Народ ним незадоволений (головою колгоспу – авт.) і неодноразово обговорювали на зборах, щоб його зняти і ніяк не можуть, бо керівництво області і району насильно ставлять його, а народ не хоче. Незважаючи на те, що статут сільськогосподарської артілі гласить про вільні вибори колгоспників, але наше керівництво цього не виконує" [18, арк. 189]. Якщо актив села виступав проти рекомендованого кандидата, застосовувалися адміністративні методи, а інколи – залякування. Наприклад, колгоспники с. Педоси Чорноостровського району Хмельницької області скаржилися в ЦК КПУ, що під час виборів голови колгоспу секретар райкому партії наполягав на обранні "своєї людини". Колгоспники відмовилися з огляду на непрофесійність, неорганізованість та слабкість характеру кандидата. Наступного дня під тиском міліції, яка влаштувала всім членам колгоспних зборів допит, останнім довелося обрати запропоновану секретарем людину [16, арк. 225].

Потрібно зазначити, що селяни дуже відповідально ставилися до обрання голови колгоспу, адже від економічної потужності колективного господарства та здібностей безпосередньо його керівника залежало і життя села в цілому. Високо цінувалися такі особисті якості кандидатів, як рішучість і міцна рука, обізнаність в сільському господарстві, здатність до правильної організації колгоспного виробництва. Найчастіше селяни зверталися до голови колгоспу за допомогою у вирішенні соціально-побутових питань: будівництво житла [10, хв. 7.27], вирішення суперечок [9, хв. 25.08], транспортування хворих [5, хв. 23.03]. Наприклад, Ф. Гурський, який у 1958 р. працював лікарем в колгоспі с. Чорнорудка (Житомирська область), зазначав, що у будь-яких екстрених ситуаціях, пов'язаних з його професією (чи хворого завести в лікарню, чи породіллю в пологовий будинок), він відразу звертався до голови колгоспу за допомогою, той виділяв машину або трактор, якщо сніг був великий, і транспортували хворого [5, хв. 45.23].

Авторитет голови колгоспу залежав від самої людини, від її якостей як керівника. Якщо він був фахівцем у своїй справі, хорошим спеціалістом, добрим до людей, то і відповідне ставлення селян було до нього (наприклад, за проханням голови колгоспу селяни могли у вихідний день вийти на роботу) [4, хв. 17.23]. І навпаки. Так, працівник колгоспу ім. Хрущова (Запорізька область) у листі до секретаря ЦК КПУ І. Назаренка (в липні 1955 р.) висловлював скаргу на нового голову колгоспу, присланого з Запоріжжя: "Голова розбазарив колгоспне майно на сотні тисяч рублів, пропало 30 га баштану [...]. Пропала капуста, буряки, картопля (померз-

ли), хліб на токах [...]. Він як захоче так і зробить. На зборах не дає і слова сказати за таке його хазяйнування [...]" [15, арк. 186, 187].

Іншим політичним інститутом на селі була сільська рада – орган територіального самоврядування, що уособлював демократичний принцип здійснення радянської влади. Вибори до сільських рад були важливим моментом у політичному житті сільської громади. Кожні два роки на основі "загального, рівного і прямого виборчого права" відбувалися вибори за нормою: один депутат не менш ніж від 100 і не більш ніж від 250 чоловік населення [12]. Вибори пропагувалися, як широке залучення селян до управління державою, хоча голосування за кандидатів майже нічим не відрізнялося від обрання голови колгоспу – кого рекомендувала партійна організація депутатом, чи головою сільради, за того селяни і голосували.

Головною функцією сільської ради була організація та покращення життя селян. За рахунок свого бюджету сільська рада могла здійснити ремонт клубу, медпункту, колодязів, оплатити працю робітникам клубу, сільської ради [14, с. 20], також виділяла щомісячно кошти на закупівлю медикаментів для лікарні [8, хв. 15.12] тощо. Важливі питання благоустрою села вирішувалися на сільських сходках, на яких піднімали питання землекористування, благоустрою села, зокрема, побудова доріг, ремонт майстерні, клубу чи бібліотеки. Відповідальним за ці види робіт був голова сільської ради. А. Мельник з колгоспу "Жовтень" (Вінницька область) зазначав: "От був у нас тут такий Печик. Він був головою сільської ради, Жовтневої. Оце проїхав по вулиці, якщо десь побачив, що солону скирдують, пісок, щєбінь, дрова – все валяється на вулиці. Ото попередив, через тиждень приїхав, обїхав, подивився, якщо не прибрали – штрафи випишував. Потім був Конончук, то він такий був, ніякий. А в того закалка була" [7, хв. 67.02]. Також до функцій голови сільради входила боротьба з самогонварінням, ініціювання надання матеріальної допомоги сім'ям, розгляд скарг і заяв односельчан, стеження за санітарним станом села, закупівля сільськогосподарських продуктів для кооперації у населення тощо.

Важливе значення у суспільно-політичному житті села відігравали партійні комітети. В залежності від кількості членів існувало бюро партійної організації (10-15 членів) чи партійний комітет (більше 20 осіб). До нього обов'язково належав голова колгоспу, голова сільради, секретар і передовики виробництва. На зборах партійного комітету розглядали директиви райкому та обкому партії, піднімали питання громадського життя села тощо. Головною функцією партійної організації в селі було здійснення ідеологічного виховання сільської громади, слідування за її моральним настроєм, скерування господарського життя відповідно до цілей партії, а також контроль діяльності голови колгоспу і сільради.

Селяни зверталися до партійного комітету з різних питань: громадсько-політичних; сімейно-побутових – чоловік б'є жінку, пиячить, не ночує вдома; господарських. На кожний запит обов'язково давалася відповідь райкому чи обкому. На партійних зборах могли підняти питання і про аморальну поведінку голови колгоспу. Так, Є. Лященко (в 1958 р. працювала зоотехніком в колгоспі "Першотравневе", Житомирська область) зазначала, що одного разу на партійних зборах розглядали скаргу жінки голови колгоспу, який зраджував їй з односельчанкою [6, хв. 29.00].

Важливе значення для регулювання селянського повсякдення належить соціальному контролю. Під цим терміном слід розуміти систему механізмів, які забезпечують підтримку соціально визнаних норм поведінки та

функціонування соціальної системи в цілому [2, с. 58]. Здійснення соціального контролю можливе двома шляхами: нормативне регулювання поведінки людей, яке забезпечується державним механізмом і має на меті змусити індивіда дотримуватися загально визнаних соціальних норм, та внутрішній контроль самої соціальної групи, до якої належить індивід. У селянському середовищі діяли обидва шляхи. Перший полягав у залученні громадськості села до функціонування державних правоохоронних органів, другий – у розповсюдженій в ті часи практики написання скарг.

З кінця 1950-х рр. радянська влада з метою залучення населення до боротьби з правопорушеннями та забезпечення громадського порядку заохочувала створення при партійних комітетах чи сільських радах товариських судів та народних дружин. В "Положенні про товариські суди Української РСР", затверджене Верховною Радою УРСР 15 серпня 1961 р., висувалося завдання виховувати радянських людей шляхом переконання і громадського впливу та підтримувати трудову дисципліну [3, с. 289].

Сільські товариські суди організовувалися у складі 9-25 чол., які обиралися голосуванням на сільських сходках. На розгляд товариських судів передавалися справи про дрібні крадіжки (до 100 крб.), нанесення легких тілесних ушкоджень, самогонваріння, пияцтво, майнові суперечки між громадянами на суму не більше 300 крб., не виконання обов'язків з виховання і навчання дітей тощо [21, с. 67]. Засоби впливу товариського суду на населення були різноманітними: попередження, суспільний осуд, суспільна догана, грошовий штраф до 100 крб., відшкодування збитків, виправно-трудова робота [21, с. 68]. Для прикладу, за нанесення тілесних ушкоджень під час сварки сусідів за городню межу, громадянина Г. Ставнійчука з с. Токарівки Жмеринського району Вінницької області засуджено до 6 місяців виправно-трудових робіт з відрахуванням в дохід держави 25 % його заробітної платні [16, арк. 122]. У 1961 р. в УРСР працювало понад 30 тис. товариських судів [21, с. 147].

Народні дружини організовувалися з метою охорони громадського порядку. Це були добровільні організації, які об'єднували передових працівників сільського господарства, членів профспілок та комсомолу. Їх діяльність регулювалася спеціальною Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 8 червня 1961 р. "Положення про добровільні народні дружини" надавало цим інституціям ряд досить вагомих повноважень, зокрема, право передавати матеріали про правопорушення не лише до товариських судів, але й направляти їх до міських та районних відділів міліції для подальшого порушення кримінальних справ [20, с. 25]. В 1961 р. у радгоспах УРСР діяло понад 27 тис. добровільних народних дружин, які об'єднували приблизно 1 млн. чол. [21, с. 5].

Ще одним механізмом контролю громади над поведінкою селян стала практика написання скарг, яка заохочувалася комуністичною пропагандою і обґрунтовувалася як боротьба з людьми, які нечесно заробили кошти, займаються спекуляцією державним майном, а отже і обкраданням держави. Так, працівники Кураховської ГЕС Сталінської області в 1957 р. зверталися до секретаря ЦК КПУ І. Підгорного з проханням звернути увагу на роботу командира автороти с. Роя, Марїнського району Сталінської області Ф. Роговського, який "живе явно не по заробіткам" – за 2-3 роки побудував будинок, кухню, великий хліб, одягається в "непрості костюми", при чому отримує заробітну платню 1000 крб. в місяць [18, арк. 80].

Внутрішній контроль громади здійснювався не лише по відношенню до її членів. Він був досить ефективним

і до керівних осіб села, зокрема голів колгоспів та сільських рад. Скарги на голів колгоспів були поширеною практикою серед селян. Здебільшого скаржилися на розкрадання колгоспного майна, перевищення службових обов'язків, пияцтво, нелюдське ставлення до колгоспників, їх побиття та залякування. Так, селянин П. Глемейда з с. Мамулієвки Володарського району Київської області повідомляв в ЦК КПУ про жахливий випадок побиття у нетверезому стані головою колгоспу та головою сільської ради молоді села в квітні 1957 р. Оскільки це був передовий колгосп району, прокурор виніс їм лише сувору догану. З цією мірою покарання селянин не був згодний, тому звернувся в ЦК КПУ за справедливістю. Після перевірки обласною прокуратурою та управлінням внутрішніх справ цього випадку, було прийнято рішення позбавити посад обох голів та виключити їх із членів КПУ [19, арк. 14-15]. Схожий випадок стався і з колгоспниками с. Бридок Заставнівського району Чернівецької області: "Напишу про нашого голову колгоспу В. Н. Гнеп. Він в нашому колгоспі сам диктатор, під його керівництвом, а також особисто цим самим багатомісцем були, в тому числі жінок і дітей" [17, арк. 192, 192 зв.].

Залучення громадськості села до розгляду правопорушень, так само як і сприяння написанню скарг на односельчан – все це добре вписувалося в радянську ідеологію та систему влади. Такі заходи стали дієвими методами соціального контролю на місцях. Адже одночасно із розширенням впливу громади села, влада зміцнювала свій контроль над селянським середовищем, проникала в усі сфери його життя.

Таким чином, в період середини 1950-х – середини 1960-х рр. інститути влади на селі у вигляді колгоспів, сільських рад та партійних організацій виступали потужним об'єднуючим чинником сільської громади. Повсякденне життя селян було тісно пов'язане з членством у таких осередках. Саме завдяки цьому і відбувалася взаємодія сільської громади безпосередньо з владою. На колгоспних зборах, сільських сходках, засіданнях партійних організацій до відома селян доносилися вказівки влади. З іншого боку, здійснювалася спроба вирішити нагальні питання буденного життя селян, враховувати думку громади села. Це формувало в очах селянства розуміння небайдужості влади до їх ідей та позицій. В той же час, в селянському середовищі існував досить дієвий механізм соціального контролю, який,

з одного боку, залучав сільську громаду до боротьби з правопорушеннями, а з іншого – регулював міжособистісні відносини між членами самої громади. Разом з тим, у діяльності владних інститутів очевидним було певне порушення загальноновизначених норм і принципів радянського життя. Селяни часто ставали свідками невідповідності між радянськими гаслами та результатами роботи окремих представників влади.

1. Баран В. К. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с. 2. Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / Г. В. Дворецька. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с. 3. Збірник постанов УРСР. – 1961. – № 6. – 379 с. 4. Інтерв'ю з А. Гребін'ю, 15 травня 2009 р., записане М. Кагальною. – Архів "Центру усної історії" Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Архів "ЦУІ"). – Колекція 2: "Повсякденне життя селянства в УРСР у 1953-1964 рр.". – Одиниця зберігання № 1. – 50.21 хв. 5. Інтерв'ю з Ф. Гурським, 25 травня 2010 р., записане М. Кагальною. – Архів "ЦУІ". – К. 2. – Од. зб. № 2. – 102.30 хв. 6. Інтерв'ю з С. Лященко, 27 липня 2010 р., записане М. Кагальною. – Архів "ЦУІ". – К. 2. – Од. зб. № 4. – 55.12 хв. 7. Інтерв'ю з А. Мельником, 16 липня 2010 р., записане М. Кагальною. – Архів "ЦУІ". – К. 2. – Од. зб. № 5. – 120.55 хв. 8. Інтерв'ю з К. Предборською, 6 червня 2009 р., записане М. Кагальною. – Архів "ЦУІ". – К. 2. – Од. зб. № 6. – 28.02 хв. 9. Інтерв'ю з П. Скорецька, 23 червня 2009 р., записане М. Кагальною. – Архів "ЦУІ". – К. 2. – Од. зб. № 8. – 40.21 хв. 10. Інтерв'ю з А. Сорочинською, 3 серпня 2009 р., записане М. Кагальною. – Архів "ЦУІ". – К. 2. – Од. зб. № 9. – 40.22 хв. 11. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. XX ст. (1945–2000) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с. 12. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/history/1936cnst.htm>. 13. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – 192 с. 14. Лисак В. Ф. Сільська рада в громадсько-політичному житті України у 1950-1960-х рр. / В. Ф. Лисак // Грані, – № 4(78) липень-серпень 2011, – С. 18-22. 15. Листи і заяви трудящих. "А". – Центрально-державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 41, спр. 123, арк. 122, 225, 240. 16. Листи і заяви трудящих. "В-Г". – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 124, арк. 192, 192 зв. 17. Листи і заяви трудящих. "Д". – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 126, арк. 80, 140, 189. 18. Листи і заяви трудящих "Ж". – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 127, арк. 14-16. 19. Махія О. М., Черняк А. М. Залучення громадськості до підтримання правопорядку в українському селі (1959-1961 рр.) / О. М. Махія, А. М. Черняк // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 312-315. 20. Пыжков А. Хрущовская "оттепель" / А. Пыжков. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 290 с. 21. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 4. – М., 1968. – 367 с. 22. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с. 23. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Пер. с англ. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2001. – 422 с.

Надійшла до редколегії 13.03.12

А. Киридон, д-р іст. наук

МЕТОД УСНОЇ ІСТОРІЇ В СТРУКТУРУВАННІ МИНУЛОГО

У статті окреслено окремі аспекти теоретико-методологічного дискурсу усної історичних досліджень у просторі конструювання минулого.

This article presents the analysis of some aspects of the theoretic-methodology discourse of oral history in the space of constructing of the past.

Усна історія – це новий напрям сучасних наукових досліджень, що інтенсивно розвивається з другої половини XX ст. Усталеного погляду на зміст і характер цього напрямку, як і єдиного трактування відповідної дефініції не існує [1].

За визначенням Асоціації усної історії (США): "Це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого" [2]. У пропонованій публікації ми орієнтуємося на визначення П. Томпсона, який під "усною історією" розуміє наукову дисципліну, що має власний метод дослідження – інтерв'ю, посередництвом якого здійснюється фіксація суб'єктивного знання окремої особистості про епоху, в якій вона жила [3, с. 11].

Завдання пропонованої наукової розвідки вбачається в окресленні окремих аспектів теоретико-методологічного дискурсу усної історичних досліджень у просторі конструювання минулого. Робоча гіпотеза: усної історичні дослідження впливають на характер (ре)конструюванню образу минулого. Водночас цей образ минулого залежить від характеру діалогування, просторово-часової перспективи спогаду, контексту, надання значень тому, що "вилучено" з пам'яті для інтерпретації, тощо. Відтак цікавим видається аналіз своєрідних схем сприйняття та відтворення спогадів інформантом.

Заявлений дискурс передбачає поєднання психологічних, філософських, культурологічних, історичних методологій дослідження. За найпродуктивніший вважаємо

© Киридон А., 2012

комплексний підхід, який дозволить урахувати соціально-поведінкові й знакові рівні реальності, контекстуальність розповіді, характер змісту, сутнісні характеристики подій, виявити схеми сприйняття тощо. Відтак, йдеться про кілька вимірів проблеми: психологічний (роль особи, характеристика особистості, комунікативний процес тощо), соціальний, теоретико-методологічний.

Ми свідомі того, що порушений дискурс не призведе до однозначних рецептів чи остаточних відповідей. Однак, маємо сподівання, що задекларована проблема спонукатиме до осмислення теоретико-методологічних складових нового напрямку.

У системі ціннісної реконструкції минулого видається слушним звернення до усної історичної практики із огляду на те, що використання методу усної історії передбачає врахування не лише традиційно обґрунтованих мнемічних процесів (збереження, відтворення, забуття), але й елементів змісту колективної пам'яті, а також тих її різновидів, рівнів і сегментів, що відповідають гетерогенній сутності соціуму та структурі свідомості. У процесі усної історичної дослідження окреслюються певні схеми сприймання соціального простору. Окрім того, усна історія є засобом міжпоколінневої передачі інформації, яка моделює образи чи часові проміжки минулого в певній ціннісній ретроспективі [4].

Важливо враховувати, що дослідники простору "усної історії" здебільшого працюють зі свідченнями про доволі травматичні для пам'яті індивіда події (перенесені лихоліття війни, голоду, страждань тощо). При цьому пам'ятаємо, що фіксуються, насамперед, ті сюжети, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Дослідниця з Німеччини Г. Розенталь підкреслює, що проведення біографічно-нарративного інтерв'ю є також певного роду психологічним втручанням, а відтак "коли ми проводимо біографічні інтерв'ю, ми частково повинні мати на увазі значні психологічні впливи, які може мати оповідання чийсь життєвий історії" [5, с. 42]. Авторка слушно порушує питання, які слід враховувати в контексті дослідницьких інтерв'ю: що відчувають оповідачі, коли розказують свої життєві історії, та інтерв'юєр, що веде бесіду у біографічно-оповідному стилі? Якими є можливості, що їх надає метод ведення бесіди, для початкового процесу зцілення та які з ними пов'язані ризики і небезпеки? Г. Розенталь наголошує: терапевти, що спеціалізуються на лікуванні травматичного досвіду, слушно попереджають про небезпеку роз'ятрування травми, якщо це зроблено занадто рано та належним чином не підготовлено, і зауважують загрозову ймовірність повторної травматизації. При веденні бесіди вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спогадами [5, с. 43].

Для усної історичної дослідження видається слушною актуалізація категоріального комплексу "критична ситуація–переживання", розробленого й упровадженого Ф. Василюком [6]. Переживання дослідник розуміє як особливу діяльність, як роботу з перебудови психологічного світу, спрямовану на встановлення смислової відповідності між свідомістю й буттям [6, с. 17, 30]. У контексті задекларованої в назві статті проблеми, важливою видається думка Ф. Василюка про обумовленість переживання як діяльності внутрішніми й зовнішніми чинниками, а також увиразнення чотирьох типів критичних ситуацій, що викликають переживання: стрес, фрустрація, конфлікт і криза [6, с. 31]. За кожною з понятійних фіксацій критичної ситуації автор розглядає катего-

ріальне поле їх застосування. Тип кризової ситуації визначається характером стану "неможливості", який склався для життєдіяльності суб'єкта. Відповідно "неможливість" окреслюється, в свою чергу, тим, яка життєва необхідність виявляється паралізованою в результаті нездатності типів активності суб'єкта опанувати існуючі внутрішні й зовнішні проблеми життєдіяльності [6, с. 32]. Врахування міркувань автора щодо багатозначності побудови переживань [6, с. 183] при проведенні усної історичної дослідження спонукає до переосмислення джерел із врахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників часу появи та відтворення подієвої інформації.

Результати досліджень із подібної проблематики простору усної історії є вагомими також і для соціологів. На відміну від усної історичної, специфіка власне соціологічних досліджень полягає в тому, що крізь призму біографій вивчається саме суспільство, а окремі люди й досвід їхнього життя цікавлять соціологію тією мірою, якою вони репрезентують його. Відтак соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії пов'язана насамперед з такими чинниками, які вказують на соціальну зумовленість пам'яті й спогадів. Це означає, що "соціологічний" акцент робиться не стільки на тому, що розповідає інформант, скільки на тому, як він це робить. У цьому випадку зміст розповіді як такий виступає скоріше тлом для прояву соціальної детермінації розповіді й життєвого досвіду оповідача. Щодо соціологічних досліджень, заснованих на якісній методології, на думку О. Мусієздова, можна говорити про те, що наряд чи матеріали усної історії можуть прислухатися для якихось широкіх узагальнень. Скоріше тут може йтися про спроби побудови "теорії випадку" ("case study"), про виявлення схем сприйняття, що лежать в основі розповіді інформанта, а також чинників, що спричиняють це сприйняття, – тобто про те, яким чином соціально загальне переломлюється крізь призму індивідуального досвіду й конкретних життєвих ситуацій [7, с. 88].

Г. Грінченко звертає увагу на те, що сучасний стан усної історичної досліджень характеризується спрямуванням дослідницького інтересу на аналіз інтерв'ю як інтерсуб'єктивної комунікації дослідника та оповідача, під час якої обидва партнери по інтерв'ю зазнають взаємоспрямованого впливу, дія якого поширюється як на процес створення усної історії, так і на результати її аналізу. Цей вплив детермінований багатьма елементами індивідуальних характеристик та певних "ідентичностей" співрозмовників, які разом із відповідним соціально-культурним контекстом інтерв'ю створюють широкий та багатоплановий "спектр зумовленостей" усної оповіді, аналіз якого є можливим також на текстовому рівні [8, с. 60].

Відтак, використання методу усної історії передбачає врахування кількох структурних компонентів: особливості характеристик респондента; роль особи інтерв'юєра; композиційна схема опитування / розповіді; локально-темпоральні характеристики; компоненти впливу (стереотипи сприйняття певної ситуації, соціокультурні коди) тощо. Вигляд моделі, яка вибудовується в процесі дослідження та її суспільний резонанс залежить від того, наскільки кваліфіковано відбувається пошук, збирання й фіксація усної історичної інформації, хто та з якою метою здійснює цю операцію, кого залучено до опитування, кваліфікованості запитань, вміння "розговорити" й уміння "слухати паузи", процедури внутрішньої й зовнішньої критики джерела, врахування контексту, просторово-часового виміру тощо. Культурно-історична та соціокультурна варіативність визначають характер запитань та відповідей у процесі інтерв'ю. При цьому сфера духовної, душевної й ментальної

спонтанності, як наголошує російська філософ І. Бескова, потребує особливої делікатності та найвиваженіших засобів дослідження [9, с. 403].

Використання методу усної історії передбачає врахування деталей відтворення розповіді, інтонацій, обмовок, міміки, жестів, оскільки все це є суттєвим доповненням до одержаної інформації. Кваліфікованість та особисті характеристики інтерв'юера визначають перспективу взаємодії з респондентом. Інтерв'юер має враховувати не лише те, "що", але й "як" розповідають йому респонденти. Водночас, слухним є міркування Л. Нагорної: "Повернутися в минуле неможливо; якийсь умовний його відрізок можна лише змоделювати. Від того, хто і з якою метою здійснює цю операцію, залежить не лише вигляд моделі, але й її суспільний резонанс" [10, с. 181].

Структурування минулого відбувається в певній ціннісній ретроспективі, у смислому континуумі, який включає в себе ціннісні коди, найуживаніші символи, загальноприйняті морально-етичні норми. Вагомим чинником цього структурування є тип сприйняття часу певним соціумом. Соціологи П. Бергер і Т. Лукман відзначали темпоральність, як важливу рису, притаманну свідомості, підкресливши, що "потік свідомості завжди упорядкований у часі" [11, с. 49]. Моделі різних часових пластів розглянув Р. Козелек [12; 13]. Для розуміння тенденцій змін масової свідомості доречним видається враховувати також концепцію пластів часу, запропоновану іспанським мислителем Х. Ортега-і-Гасетом. На його думку, є певний темпорит епохи, з яким людина співвідносить себе: "...не абстрактний час хронології, що є цілковито рівний, а життєвий час, що його кожне покоління називає "нашим часом", завжди має певну височінь: сьогодні височить над учорашнім днем, чи тримається на рівні чи спадає. Образ спадання, що криється в слові "занепад", походить від цього почуття. Так само кожна людина більш чи менш ясно відчуває, яке співвідношення між власним життям і висотою часів, на якій воно розгортається. Є люди, які чуються в умовах сучасного життя як жертва моря, що не може втриматися на поверхні. Шалений темп, яким ми сьогодні живемо, завзяття й енергія, з якими беремось до всього, тривожать людину архаїчної натури. І ця тривога міряє різницю між власним пульсом і пульсом епохи. Натомість людина, що живе повністю й охоче у формах сучасності, є свідомо співвідношення між висотою нашого часу та висотою різних минулих віків" [14, с. 27].

У рамках системи координат, встановлених темпоральною структурою, людина інтеріоризує певні коди та культурні символи, які відповідають конкретному соціокультурному середовищу зі сформованою ідентичністю. У перехідних суспільствах реконструкція або втрата окремих спогадів обумовлені пошуком ціннісно-сислової перспективи, форм ідентичностей, а також актуальними політичними інтересами. Видається важливим увиразнення того, чи усноісторичне дослідження відбувається за усталеного наративу, чи наратив ще конструюється, а відповідно відсутнє чітке концептуальне бачення проблеми (відтак – немає "підгонки" свідчень під матрицю). Ці міркування ґрунтуються на твердженнях англійського історика Дж. Тоша, який слушно зауважував, що об'єктивність історичного знання розмивається у колективній пам'яті, для якої феномен викривлення й замовчування зовсім не дивина. Такою є прагматика колективної дії – щоб група здобула колективну ідентичність, їй конче необхідне спільне бачення пріоритетних цінностей. В ім'я такої мети картина історичного минулого часто коригується на шкоду достовірності [15].

Вагомим видається врахування того, що відповідні соціокультурні контексти пропонують свої варіанти ре-

презентації. Культурні категорії, існуючі в символічному арсеналі конкретної культури, використовуються її носіями у відповідних соціальних ситуаціях, спираючись на певні інституціоналізовані норми доречного, можливого, належного тощо. При цьому важливо враховувати, що будь-яка система сприйняття чи переробки інформації кодує своїми засобами лише те, що відповідає її власній природі, що іманентне їй органічно. "І якщо в психіці людини є усвідомлюване й неусвідомлюване, відповідно, мали місце впливи, які лежать в основі тілесно й когнітивно апробованого досвіду, причому їх діапазон включає як доступні усвідомленню людиною, так і ті, які знаходяться за межами їх можливостей", – зазначає І. Бескова [9, с. 418].

Визначальними для усноісторичних досліджень у системі ціннісної реконструкції минулого є "простори спогаду" (А. Ассман). Пригадування зорієнтоване на певні знаки-символи (певні знакові події) в житті індивіда, які закріпили в свідомості те, що відбулося. При цьому, коли йдеться про статус минулого, обов'язково слід враховувати й статус реального чи реальності, в якій визначається ситуація (істинність чи хибність того, що стверджується). За твердженням М. Мерло-Понті, "звернення до спогадів передбачає те, що воно повинно пояснити – оформлення данини, встановлення сенсу в чуттєвому хаосі" [16, с. 37].

Відтак, спогади мають підлягати обережній інтерпретації з огляду на значний вплив офіційної версії історії або домінуючих версій спогадів інших.

Важливим є врахування впливу сучасного на те, що люди пам'ятають про минулі події й ролі спогадів у їх життях. А. Ассман зауважує, що "процес згадування реконструктивний за своєю природою; він завжди починається з сучасного, й отже, зміни, спотворення, перекручування фактів, переоцінка спогаду в момент його повернення неминучі" [17, с. 36]. Акцентуючи увагу на приватному характері пам'яті, П. Рікер виокремлює три моменти. По-перше, пам'ять є суто індивідуальною: "мої спогади – не ваші спогади". Неможливо перемістити спогади з пам'яті однієї людини в пам'ять іншого. По-друге, в пам'яті вкорінений початковий зв'язок свідомості з минулим. Посилаючись на Аристотеля та Августина, П. Рікер зауважує, що "пам'ять – це пам'ять про минуле, а минуле – це минуле моїх вражень, у цьому сенсі минуле є моє минуле. Нарешті, по-третє, саме з пам'яттю пов'язаний напрям орієнтації в часовому просторі: орієнтації в подвійному значенні – від минулого до майбутнього та від майбутнього до минулого (від очікування до спогаду через "живе" теперішнє) [18, с. 136]. Зазначимо, що на позиціонування й, відповідно, характер відповіді респондента безпосередньо впливає ціннісна орієнтація та культурна система індивіда. Саме існування пам'яті про те, як події формувалися чи склалися в минулому, ким була людина до цього, значною мірою підлаштовує сприйняття ним моменту нинішнього. Як зауважує М. Мерло-Понті, одне враження ніколи не може об'єднатися з іншими враженнями лише завдяки самому собі. Тим більше, воно не може пробувати інші враження. Це буде можливим лише після того, як воно стане зрозумілим у контексті минулого досвіду, де співіснувало з іншими враженнями, які потрібно розбудити [19, с. 35].

На нашу думку, при (ре-)конструюванні минулого варто зважити на вірогідність альтернативного надання смислів фрагментам спогадів, оскільки, вірогідно, йдеться не про реконструкцію подій, а радше саме про реконструкцію змісту й значень. Зокрема це підкреслює професор Л. Пассеріні, засновуючи свій аналіз на уявленні про те, що свідчення оповідача можуть сказати

більше не про саму подію, а про її значення (зміст, що вкладається) оскільки нею жили, її пам'ятали, осмислювали і розповідали. Вивчення значення пам'яті припускає розгляд умовчань, спростувань, забуття – що не сказано, що малося на увазі, що передбачалося, що не усвідомлено [20, р. 86]. Будь-який елемент, зокрема, й той, що знаходиться в пам'яті, набуває певних смислів тільки в момент інтерпретації чи після неї. Тому обов'язковим є врахування часу та умов відкладання певної інформації, а відповідно середовища й затребуваності її на момент вилучення. Якщо погодитися з думкою, що наповнюваність смислами відбувається лише за умови інтерпретації явища чи факту (певне "приписування значень"), резонним видається розгляд потенційно можливої альтернативи, свідомо відсепарованої на етапі вилучення з пам'яті (тобто, окрім набутого значення/смыслу останній міг би мати альтернативу, яку свідомо було відсепаровано на етапі вилучення з пам'яті, але ці змісти/ смисли були потенційно можливими).

Російська дослідниця І. Бескова пропонує аналіз ситуації через парадокс: минуле – це реальність, якої ніколи не існувало. На думку дослідниці, "а) строго кажучи, минуле – це реальність, якої ніколи не існувало; б) об'єктивна реальність у кожного своя, ніякої єдиної спільної для всіх реальності не існує" [9, с. 408]. Відтак вона стверджує, що люди взаємодіють не стільки з сучасним (те, яке репрезентоване тут і зараз), скільки зі власними спогадами про те, яким воно бачилося їм колись, інакше кажучи, з власними образами минулого. Сам акт спостереження, фіксації, вилучення чогось із життєвого потоку сприйняття, неминує змінює природу того, що вилучається для осмислення, й відповідно змінює його статус. Дослідниця робить припущення, що значення взагалі не існують до моменту інтерпретації. До моменту процедури інтерпретації (чи надання смислу) значення фрагменту спогаду може бути яким завгодно, воно не локалізоване, розмите в просторі й часі. Акт інтерпретації (або інакше – приписування значення) того, що вилучається з пам'яті (де матеріал перебував на зберіганні), прив'язує його до конкретної точки просторово-часового континууму. Тобто, в результаті нашого втручання, як наслідок, ми міняємо природу матеріалу, вилученого з пам'яті, його початковий статус, оскільки сам акт "вихоплювання враження" з потоку свідчить про те, що ми надаємо вилученому фрагменту певного значення, причому вагомішого, ніж решті. Йдеться про те, що його модус існування відрізняється від модусу існування змісту, що зберігається в нашій пам'яті. Після моменту інтерпретації інтерпретований вираз набуває фіксованого значення, і в цьому сенсі можна говорити про прив'язку до просторово-часового виміру, локалізацію в ньому [9, с. 409-411].

Таким чином, в акті інтерпретації відбувається три нові речі: з потоку того, що відбувається, виривається якийсь фрагмент / аспект; із ним проробляється певна процедура, яка ще більше змінює його статус; і, нарешті, взагалі "з'являється на світ", народжується область значень. Таким чином, актом приписування значення створюються об'єкти, яких у цьому статусі в реальності до цього не існувало.

І. Бескова пропонує поняття "індивідуальна об'єктивна реальність" – це дійсно об'єктивна реальність, яка існує поза нами, незалежно від нас і дана нам у безпосередніх відчуттях. Але вона індивідуальна, оскільки її параметри обумовлені параметрами сприйняття конкретного індивіда. Відтак можна говорити, що спогади є частиною індивідуальної об'єктивної реальності, параметри якої обумовлені параметрами сприйняття конкретного індивіда (генетичними, культурними, мовними,

умовами його формування й розвитку, тілесністю тощо). При цьому дослідниця підкреслює – "передусім тілесністю", оскільки "саме тілесність найсуттєвішим чином обумовлює параметри сприйняття", "здебільшого саме тілесність живої істоти і є тим інструментом, посередництвом якого і через який зовнішній світ увиразнюється у внутрішньому, стає явленням". [9, с. 419]. Відтак характеристики кожної окремо взятої індивідуальної об'єктивної реальності задаються такими параметрами: 1) тим, що є доступним сприйняттю людини як виду; 2) тим, що доступно сприйняттю конкретного індивіда; 3) і тими індивідуальними особливостями, які визначають, що саме з об'єктивно подієвого може вплинути на нього. Інакше кажучи, "тими індивідуальними особливостями функціонування його когнітивної системи і його тілесності, які визначають, якого роду впливи з тих, що мали місце будуть ним розпізнані (подолають бар'єр свідомості), а які залишаться в сфері несвідомого, і він буде впевнений, що ніяких впливів у цьому діапазоні не здійснювалося" [9, с. 420].

Водночас зауважимо, що на кожного тисне суспільний контекст; свідомо чи несвідомо ми реагуємо на виклики своєї доби. Як зазначає Л. Нагорна "Відчуваємо ми це чи ні, але наша соціальна пам'ять завжди дискурсивно обумовлена і орієнтована на прагматичні цілі" [10, с. 180].

Важливим аспектом проблеми, що розглядається, є мовленнєвий. Як зазначає Г. Грінченко, парадигматичне значення для сучасної усної історії має таке розуміння взаємозв'язку між мовою та мисленням, досвідом та пам'яттю, в рамках якого наратив розглядається як соціальний факт, що слугує створенню та збереженню індивідуального та колективного знання, а усна наративна автобіографічна оповідь – як засіб надання значення діям людини завдяки організації елементів досвіду у певне оповідне ціле. Звідси виникає можливість дослідження усної історії саме як наративу, що передбачає аналіз послідовностей, тематичного репертуару, сюжетної організації та жанрової специфіки свідчення, а також інших засобів упорядкування в рамках єдиного темпорально сконструйованого образу суб'єктивних переживань, думок та настроїв особи, а також певних об'єктивних подій її життя [8, с. 60].

Розглядаючи усну історію в просторі конструювання минулого, необхідно враховувати вікові характеристики, канали передачі пам'яті, також способи трансляції пам'яті та контекстуальність. На характер конструювання минулого впливає також статусність особи (наскільки після згадуваних подій людина "відбулася", яка її вага в суспільстві, стабільність її ситуації), "впливовість" оточення тощо. Відтворення спогаду узалежене від "конфліктності сучасного" та відповідно приписів щодо можливості, умов і процедур відтворення минулого, оскільки окреслені позиції спроможні породжувати страх за "незручну" інформацію за умов порушення стабільності. Крім того, необхідним є врахування своєрідного "коливання картини минулого" залежно від зміни темпоритму життя індивіда та набування ним "простору досвіду" (Р. Козелек). За будь-яких умов, як зауважив Й. Рюзен "тлумачення" й "освоєння" минулого не залишає його тим, чим воно є [20, с. 300].

Таким чином, усна історія сприяє (реконструюванню образу минулого. Водночас використання методу потребує подальшого теоретичного осмислення. Відтак маємо сподівання, що окреслені аспекти теоретико-методологічного дискурсу, спонукатимуть до творчої пошуку й теоретичних узагальнень результатів усної історичних досліджень у просторі конструювання минулого.

07.00.09. / М.В. Мокрова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss./cont/65412.html>. 2. Див.: Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18 (157-158). – Травень. 3. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. – М.: Изд-во "Весь мир", 2003. – 368 с. 4. Fundamentals of oral History. Texas Preservation Guidelines. – Austin: Texas Historical Commission, 2004. – 21 p. 5. Розенталь Г.Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Габріель Розенталь // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 42-58. 6. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления кризисных ситуаций) / Федор Ефимович Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с. 7. Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії / Олексій Мусієздов // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 83-90. 8. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію нарративного аналізу / Гелінада Грінченко // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінчен-

ко. – Х.: ТОВ "НТМТ", 2008. – С. 59-76. 9. Бескова І.А. Феномен істинності: подводные камни методологии // Истина в науках и философии; под ред. И.Т. Касавина, Е.Н. Князевой, В.А. Лекторского. – М.: Альфа-М, 2010. – 496 с. – (Биб-ка журн. "Эпистемология и философия науки").] 10. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 272 с. 11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. 12. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгард Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с. 13. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгард Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с. 14. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Хосе Ортега-і-Гасет // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори.. – К.: Основи, 1994. – 420 с. 15. Тощ Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. / Джон Тощ. – М.: Издательство "Весь Мир", 2000. – 296 с. 16. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка / Моріс Мерло-Понті. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 552 с. 17. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – ("Серія "Зміна парадигми"; вип.15"). 18. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр; пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с. – (Французская философия XX века). 19. Passerini L. Work, ideology and consensus under Italian Fascism / L. Passerini // History Workshop Journal. – 1979. – Vol. 8. – No 1. – P. 82-108. 20. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен; переклав з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.

Надійшла до редколегії 13.03.12

В. Ляхно, асп. Полтавського нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка

ПОВСЯКДЕННІ ДУХОВНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ У СПОГАДАХ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

У статті досліджуються повсякденні переживання колишніх остарбайтерів під час перебування у Третьюму Рейху. Аналізуються їх думки, емоції, пов'язані з перебуванням у чужій країні, зародженням і проявом почуттів дружби та кохання, необхідністю задоволення своїх інформаційних, естетичних і релігійних потреб.

The article deals with everyday experiences of former ostarbeiters while in the Third Reich. Analyzing their thoughts, emotions associated with being in a foreign country, the emergence and manifestation of feelings of friendship and love, the need to meet their informational, aesthetic and religious needs.

Поряд із природними потребами, задоволення яких є умовою фізичного існування людини (їжа, одяг, житло тощо), важливе місце в її житті посідають духовні запити. Глибоко дослідити ці потреби можна лише за допомогою методів усної історії. Саме усноісторичні методи посідають важливе місце в дослідницьких проєктах реконструювання минулого. Найбільшої ваги дана методика набуває тоді, коли вивчається період, очевидці якого можуть бути інформантами ще за свого життя. До таких проблем історії належить час другої світової війни. Одним із його аспектів є доля українських остарбайтерів в Третьюму Рейху. Саме при вивченні їхнього нематеріального буття у повсякденних практиках на передній план висувуються усноісторичні дослідження. Вони дають можливість з'ясувати духовні потреби, духовні можливості і в цілому духовний світ остарбайтерів. Саме цього бракує у писемних джерелах.

Метою нашої розвідки є дослідження духовного світу колишніх остарбайтерів під час перебування у Третьюму Рейху за допомогою усноісторичних методик.

Окремі аспекти нашої проблематики розглядалися у працях С. Гальчака [3], А. Кравченка та С. Батурина [8], Т. Пастушенко [13], П. Поляна [19]. Однак у працях цих науковців духовний світ східних робітників розглядається в контексті більш загальних проблем і подій. До сьогодні означена проблематика не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Джерелами нашої розвідки є інтерв'ю та спогади колишніх остарбайтерів. Окремі з них опубліковані в спеціальних збірках, а частина взяті автором особисто, упорядковані й зберігаються в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Східні робітники, перебуваючи в Третьюму Рейху, дбали не лише про свої фізіологічні потреби, а й про

свій духовний світ. Своє становище вони сприймали як принизливе, залежне, неповноцінне й називали себе "наймитами", "кріпаками", "рабами", "невільниками", "неповноцінними істотами" [23, с. 199; 9, с. 64, 76].

Найбільшою для остарбайтерів була розлука з рідними і перебування на чужині. Навіть якщо українець у Третьюму Рейху мав гарні умови проживання, то його найбільші переживання були пов'язані з перебуванням на чужині. "Тільки скучала за домом і всьо, а так мені непогано було" – пригадує П. Овчаренко [10, с. 67]. Східні робітники не забували про рідних, які залишилися на батьківщині. Часто, збираючись групами, східні робітники згадували своїх родичів, складали вірші, змінювали тексти відомих пісень [24, с. 317]. Розповідаючи про пережите, вони описують свої почуття до родини: "... а найбільше... так хотілося побачити рідних, особливо маму" [29].

Частина остарбайтерів сприймала своє перебування в Рейху як тимчасове явище; вони плекали надію повернутися на батьківщину: "... була надія. Якби то не було... Здавалося ми в цьому логові... А надія була" [6, с. 65], "... серце рвалося на кусочки... щось жевріло в душі. Я вірила, що ми повернемось додому (з історії знаю, що шведів розгромили під Полтавою, а "Москва, спаленная пожаром, французам отдана", але перемогу одержала наша руська армія... і це мені давало надію, що Гітлер ніколи не виграє війну" [11, с. 224]. Проте, певна частина остарбайтерів втратила надію повернутися додому: "... ми навіть і не думали, що доживем, думали: кінець и все" [4, с. 164], "... думали, що ніколи додому не вернимось" [29].

Щоденні переживання остарбайтерів пов'язані також з патріотичними почуттями: любові до своєї Батьківщини, нації. Адаже офіційно для радянських робітників була введена загальна назва "остарбайтер". Тим самим цей

термін завуалював їхню національну приналежність. Але на практиці німецька влада і населення ототожнювали остарбайтерів з "руссе", "росіянами", "руськими". Це помітили українці й у розповідях з цього приводу обурювалися: "... вони називали нас русіш... Я кажу: "Найн, Україна, Україна!" [17, с. 69].

Через те, що східним робітникам забороняли або максимально обмежували спілкування з німецьким населенням чи іноземними робітниками, у їхньому середовищі нерідко зароджувалося почуття міцної дружби: "як не голодно, як не холодно... знаходили спільну мову, зближалися люди, і там... міцно дружили" [2, с. 39], "така була дружна сім'я" [6, с. 64], "по десять душ було у кімнаті, то... ніякого скандалу" [25]. Проте частина депортованих вважає, що міцної дружби в таборах не було й не могло бути, "тому що різний вік був" [15, с. 191], а також "були такі дівчата, що крали" [26]. Стосунки, які склалися між остарбайтерами, самі вони називають звичайним вимушеним спілкуванням [15, с. 191]. Тому окремі примусові робітники в таборі переживали почуття самотності. Російський дослідник П. Полян називає його "прилюдною самотністю", коли людина завжди знаходилася між людьми і не могла побути на самоті [19, с. 245].

Остарбайтери переживали й любовні почуття. Вони знайомилися, зустрічалися, закохувалися, ревнували, вступали в інтимні стосунки тощо. Це ставало частиною їхнього повсякдення. Тобто, можна сказати, вони жили звичайним життям. Не зважаючи на нестерпні умови праці, незадовільне харчування, східні робітники знаходили час для власних любовних переживань. Свої перші любовні почуття остарбайтери згадують і зараз. "В лагері і в мене був друг надзвичайний... він мене... пригорне до себе і поцілує ніжно... ті ніжні поцілунки я пронесла через усе своє життя" – пригадує О. Понеділок [11, с. 225].

В остарбайтерів поряд з позитивними, виникали й негативні почуття до деякого з представників своєї нації. Так, ненависть і заздрість окремі східні робітники відчували до українців з дистрикту "Галичина", бо ті мали більше прав і менше обмежень: "... ми їх ненавиділи, хоч Марія-бендерка з нами працювала, але ніколи з нею не спілкувалися" [33, с. 115].

Звичайним явищем для остарбайтерів стало вживання лайливих слів. Сільська дівчина А. Осадчук помітила, що, як правило, нецензурно висловлювалися дівчата з великих міст (Одеси, Донецька). Це полегшувало їм перебування в Німеччині, "бо таке життя було" [12, с. 422]. Ю. Швайченко також відмічає цю рису міських дівчат (київлянок, дніпропетровок). Така лексика викликала в неї шок, почуття здивування, зниклощини й страху: "Страшно. Я прямо в обморок падала. Тому що цей матерма. І навіть німок навчили лаятися" [34, с. 179].

Прикметним складником повсякденності багатьох остарбайтерів була потреба в релігійних обрядах. Німці не очікували, що з атеїстичної держави, де релігію офіційно заборонили, прийдуть віруючі люди. Тому спочатку східним робітникам не дозволяли відвідувати церкви, мати духовних наставників з-поміж емігрантів і німецьких священиків. У 1944 р. заборона острівцям відвідувати релігійні заклади була знята.

Релігійність остарбайтерів найкраще виявлялися під час екстремальних ситуацій, розгляду справ про їхні дрібні правопорушення: усі без винятку покарані острівці зверталися до Бога, давали від його імені обіцянки ніколи не повторювати подібного [7, с. 66].

Нехтуючи заборонами, досить часто у вільний час остарбайтери ходили до церкви: або з цікавості, або на релігійні свята, або задля задоволення своїх релігійних потреб [18, с. 447]. Інколи острівці на чужині ставали віруючими. "Саме в цей час я вперше по-справжньому

став вірити в Бога" – пригадує Є. Руднєв [21, с. 238]. М. Перебийнос також, будучи в Німеччині, долучилася до віри: "... із Дніпропетровської області була... Марія... зуміла усіх нас об'єднати... ми всі поробили такі невеликі молитовнички... записали "Отче наш" і 10 заповідей... А німці нам купили маленькі (іконки. – В.Л.)... "Матір Божу" і "Ісуса Христа"... Ми це там понаклеювали... і тому в нас скільки було, ні у кого шкаф не закривався, ніколи ніхто нічого не зачепи..." [30].

Проблемою для остарбайтерів також ставала недостатня поінформованість не лише про рідних, а й про події на батьківщині, у світі, перебіг війни тощо. Заповнити інформаційний вакуум можна було читанням газет, журналів, тижневиків тощо. У Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета "Голос", видавалися додатки "Українець", "За нову Європу", "Хлібороб", "Вісті", друкувався ілюстрований журнал "Дозвілля" [3, с. 189]. Проте, настільки правдивою була інформація, вміщена в офіційних друкованих виданнях, східні робітники не знали. Та й повноцінно забезпечити газетами кілька мільйонів острівців в умовах війни було неможливо. Інколи інформацію про перебіг війни остарбайтери отримували також з листівок і преси, які розповсюджували у таборі підпільники.

Траплялися випадки, коли, щоб підбадьорити робітників зі сходу, інші іноземні робітники ділилися з ними інформацією про перемоги радянської армії: "... австрійці... гукали, що іди сюди. Й ото й каже, що вже ваші отам... завоювали" [28]. Втамувати інформаційний голод східним робітникам допомагали також місцеві мешканці. Так, С. Петрашенко згадує, що про поразку німців в районі Курська і Белгорода йому розповів німець, який інколи працював у його господаря [16, с. 147]. Працюючи поряд з остарбайтеркою О. Понеділок, німецький робітник розповідав їй про бої радянської армії [11, с. 224].

Декому із східних робітників (особливо тим, які працювали в аграрному секторі економіки або прислугу) дозволяли передплачувати та купувати книги. М. Коробенко таким чином прочитав "Зруйноване гніздо" А. Кащенко, книгу про гетьмана Мазепу, постійно читав журнал "На досуге", газети "Нове українське слово" та "Краківські вісті" [7, с. 406-407]. Навіть німецькі громадяни, розуміючи потреби окремих острівців в інформації та самоосвіті, передавали книги в таборі [4, с. 164].

Однією з перешкод і незручностей перебування в Рейху для примусових робітників був мовний бар'єр. Майже всі вони не знали німецької мови, а тому не розуміли місцевих мешканців. Хоча на роботі й у таборі був перекладач, але це не завжди було зручно (особливо у вихідні дні під час прогулянок містом), а в сільській місцевості перекладачів, як правило, не було взагалі. Тому найкращий вихід з такої ситуації – вивчити іноземну (німецьку) мову. Більшість острівців налаштували себе відразу на її сприйняття та принаймні недосконале вивчення. Часто знання мови вимагав процес виробництва, коли не було перекладача. Окремі остарбайтери просили адміністрацію табору забезпечити брошурами та книгами німецькою мовою з метою її вивчення. Так, З. Башлай удосконалене таким чином знання німецької мови допомогло в подальшому житті. Вона пригадує: "Я читала там німецькі газети... книги і поступово... набирала багаж слів" [5, с. 198]. Повернувшись на батьківщину, жінка влаштувалася працювати перекладачем. Проте не всі примусові робітники активно вивчали німецьку мову. Частина відмовлялася це робити на знак протесту проти нової дійсності.

Важливим складником остарбайтерівських буднів було листування. Східним робітникам офіційно дозволяли надсилати листи на окуповану територію та лис-

туватися в межах Третього Рейху. Щоб лист дістався адресата, у ньому забороняли згадувати про: несприятливі умови роботи та проживання, погане харчування, підпільну (спекулятивну) торгівлю в таборах, недостатню лікарську допомогу, неотримання посилок від рідних, обмеження особистої свободи, бомбардування тощо [20; 32]. Колишні оstarбайтери пригадують: "Треба було писати, що харашо, хоч вам плохо. Прийшов був переводчик... і каже: "Девочки, я все бачу, знаю і понимаю. Не пишіть, що вам плохо, пишіть, що харашо, то хоч дома знають, що ви живі, а так перевіре цензура і ваше письмо порвуть" [27].

Складовою повсякденного життя східних робітників стало очікування листа від рідних. Колишня оstarбайтерка К. Шевеля так описує цей процес: "...як ідемо повз коменданта, а... він понаставляє коло вікон откритки отак рядом, то ми дивимось: "О, є, є! Комусь є вже откритка" [31]. З листів працюючі в Німеччині дізнавалися про подробиці життя свого села. За спостереженням української дослідниці Т. Пастушенко, вони жадібно ловили всі новини, які надходили з дому, у свідомості продовжували активно жити подіями свого села: як "вродив" хліб і городина; хто народився, одружився, помер; як "без мене на хуторі"; "що балакали люди за мене після мого виїзду" тощо [33, с. 229].

З-поміж видів культурного дозвілля оstarбайтерів було відвідання різноманітних розважальних заходів та закладів у Рейху: футбольного матчу, фотоательє, цирку, концертних залів тощо. Але такі випадки траплялися порівняно рідко.

Якщо ж відвідувати подібні заклади остівці не могли, то їхні щоденні позаробочі розмови мали певне естетичне забарвлення. Вони обговорювали переглянуті раніше фільми, прочитані ще до війни книги, співали українських пісень, розповідали вірші. Колишній оstarбайтер Є. Руднев пригадує: "Вечорами хлопці... збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів "Путівка в життя", "Чапаєв", "Семеро сміливих", дехто декламував вірші" [21, с. 237]. А Є. Босьяк розповідає: "Вільний час проводили... в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину... співали українські пісні" [1, с. 87]. Г. Дерій уточнює: "Хароші, селянські пісні було заспіваємо. Ну, а що робить? А тоді плачемо..." [28].

Таким чином, духовний вимір повсякденності оstarбайтерів включав думки, переживання, емоції, пов'язані із сприйняттям себе в чужій країні як безправних осіб (рабів, невільників, наймитів, кріпаків); надією на повернення додому; розлукою з рідними; ідентифікацією, а в окремих випадках, відстоюванням приналежності до української нації; почуттями дружби, любові, ненависті, осуду до своїх співвітчизників тощо. Окрім цього важливим для східних робітників було задоволення своїх інформаційних, престижних, релігійних потреб.

Отже, даною науковою розвідкою ми спробували проаналізувати повсякденні практики колишніх оstarбайтерів, встановили елементи та проблеми такої повсякденності. Означена нами проблематика потребує подальшої науко-

вої розробки в складі більш комплексного дослідження повсякденності колишніх східних робітників.

1. Босьяк Євгенія Степанівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
2. Василь Степанович Чернобаєв // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
3. Гальчак С.Д. "Східні робітники" з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003.
4. Зінаїда Володимирівна К. // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
5. Зінаїда Іванівна Башлай // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
6. Зінаїда Іванівна Карпенко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
7. Коробенко Михайло Митрофанович // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
8. Кравченко А., Баткрин С. Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. – Львів, 2005.
9. "Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна" – інтерв'ю з Надією Бредіхою // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009.
10. Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcmt=JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>.
11. Олександр Іванівна Понеділок // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.
12. Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
13. Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). – К., 2009.
14. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – 2003. – Вип. 7. 15. Петренко М. Не ступлю на цю землю. Повісті. – К., 1971.
16. "Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки" – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009.
17. "Погнали нас в Германію" – інтерв'ю з Анастасією Годун // "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009.
18. Покидько Анастасія Федосіївна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
19. Полян П.М. Жерты двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. – М., 2002.
20. РДВА, ф.р-1358-к, оп. 1, спр. 48, арк. 4-4 зв.
21. Руднев Євген Миколайович // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
22. Савченко Майя Гаврилівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
23. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських "оstarбайтерів". – Полтава, 2005.
24. Синяєва (Андреева) Олександра Іванівна // То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів" / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006.
25. Транскрипт інтерв'ю з Вільховик Галиною Йосипівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.42, арк. 8.
26. Транскрипт інтерв'ю з Герасимовою Катериною Григорівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.49, арк. 14.
27. Транскрипт інтерв'ю з Давиденко Ганною Артемівною. – Фонд ПДПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2, спр. 56, арк. 3.
28. Транскрипт інтерв'ю з Дерій Ганною Юхимівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.р-1507, оп.2. спр.78, арк. 17, 28.
29. Транскрипт інтерв'ю з Онацько Оленою Карпівною. – Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2., спр.74, арк. 2-3.
30. Транскрипт інтерв'ю з Перейбинос Марією Яківною. – Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО, ф.Р-1507, оп.2, спр.48, арк. 6.
31. Транскрипт інтерв'ю з Шевелею Катериною Прокопівною. – Фонд ПДПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО, ф. Р-1507, оп. 2., спр. 76, арк. 13.
32. ЦДАВО, ф.Р-3676, оп. 4, спр. 161, арк. 10-12.
33. Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь) / Васирина Швейко // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упор. Т.Ю. Нагайко. – Тернопіль, 2007. – С. 107-117.
34. Юлія Андріївна Швайченко // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004.

Надійшла до редколегії 13.03.12

МЕЖИ ДОСТОВІРНОСТІ: ЗНАЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ РЕСПОНДЕНТА ПРИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

У статті розглядаються особливості репрезентації респондентами похилого віку радянського та сучасного життя. Проаналізовано специфіку еживання традиційної радянської термінології, ставлення до найбільш знакових подій минулого, їх оцінка та осмислення. Зроблена спроба дослідити, які з проблем сучасної України є актуальними для людей похилого віку.

In the article the features of perception are examined by people declining years sovetskoy and modern life. The specific of the use of traditional soviet terminology is analysed, attitude toward the most sign events of the pas, their estimation and comprehension. To do attempt to probe, what from the problems of modern Ukraine of remain actual for people declining years.

Усноісторичні наративи у сучасній українській історичній науці займають важливе місце в джерельній базі до вивчення етнографії, соціальної та побутової історії ХХ ст. З початком створення та актуалізації цього виду джерел ставлення до них було дещо романтичним, що і не дивно: радянські документальні джерела, за традиційним уявленням, були історично необ'єктивними, а інших не було.

На сьогоднішній день стало очевидним, що "усні джерела" потребують не менш критичного підходу, аніж будь-які інші. Усноісторичні джерела дають не лише і не стільки інформацію при минулі події, стільки про значення цих подій та явищ у житті респондента [23, с. 39], тобто вплив як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів на структуру усно історичного наративу є і залишатиметься дуже високим. Тому важливо відрізнити особливості перебігу події, про яку розповідається, на певній території, особливості положення респондента у той момент, специфіку його світосприйнятті та психічного стану, і навіть ті умови, за яких відбувається власне аудіо запис як початковий етап формування наративу.

Історіографічний доробок проблеми інтерпретації до достовірності усно історичних джерел дуже вагомий. Досвід зарубіжних науковців знайшов вже достатнє висвітлення [13; 21], тому зосередимо увагу на баченні проблеми вітчизняними науковцями. Київська дослідниця Смольницька М., у контексті вивчення жіночого повсякдення, зазначала, що усні свідчення можуть претендувати на достовірність лише у тому випадку, коли вони знайдуть підтвердження також в інших типах джерел [26, с. 73]. Нагайко Т., розкриваючи проблеми використання усних джерел, обґрунтовано доводить, що максимально об'єктивне враження від усноісторичного наративу може створити лише людина, яка безпосередньо проводила опитування [19, с. 420], Кісь О. досліджуючи теоретичні проблеми автобіографічного інтерв'ю відзначала, що воно по суті не може бути об'єктивним, оскільки респондент ретранслює власне бачення події [13, с. 432].

Таким чином, дослідницьке завдання полягає у висвітленні особливостей репрезентації історичного минулого у ході формування усноісторичного наративу в залежності від особливостей світосприйняття респондента. З метою ілюстрації наведених суджень було наведено конкретні приклади з усноісторичних наративів з довільною вибіркою. Джерельною базою дослідження є матеріали, зібрані упродовж 2000–2011 рр Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького (ЗНТН) на території переважно сільських місцевостей Південної України у ході археографічних експедицій. Опитування здійснювалося методом "суцільного потоку" та комбінованим методом [3, с. 35–36].

Перша за все, слід зазначити, що при обмеженості свідчень окремі з них можуть створювати хибне враження про альтернативність розвитку події. Найчастіше такі свідчення стосуються суспільних подій. Наприклад, респондент Волошин І. Є. 1927 р.н., під час опитування неодноразово пригадував, що у приміському селищі

Балабине (Запорізький район Запорізька область) у 1933 р. був "страшний голод" [8, арк. 5]. У той же час, абсолютна більшість старожилів цього селища зазначали, що тут голоду як такого не було, оскільки це було приміське селище [5, арк. 5; 6, арк. 1; 17, арк. 13; 24, арк. 2]. Мав місце лише дефіцит продуктів – такий же, як і в містах у цей час. Насправді, родина Волошина І. Є. у 1932 р. переїхала до с. Балабине із одного з сіл Вільнянського району Запорізької області, рятуючись від розкуркулення. У родині працював лише батько, тому терпіли нестатки. Спираючись на слова своєї бабусі, жителька с. Сурсько–Михайлівка Різник Н. Ф., 1928 р.н., стверджує, що голодомору не було і не могло бути, оскільки кожен мав присадибну ділянку: "[...] Що вони вигадали? [...]" [32, с. 257]. Хоча, слід зазначити, що і інші опитані мешканці цього села не роблять особливого наголосу на голодоморі. Показовим є приклад мешканця с. Волоське Волошина В. Т., 1927 р. н., який, будучи безпартійним, рік пропрацював головою сільради. Цей випадок є виключенням, який лише підтверджує загальну тенденцію: безпартійних у голови сільрад не висували. Волошин В. Т. незабаром був знятий з посади [7, арк. 21]. Ще один респондент з цього ж села, Кучеренко І. Г., 1919 р.н., який був депутатом районної ради і членом райвиконкому, згадував, як його дружина на початку 1950–х рр. похрестила дитину, причому якраз у той час, коли він їхав на засідання райвиконкому. Його колеги з цього ж села доповіли про цей факт голові райвиконкому швидше, ніж він туди доїхав. Однак, за словами Кучеренка І. Г., він навіть не отримав письмової догани [14, арк. 11–15]. Проте його односельця, що теж був членом парткому колгоспу, пригадував про цей випадок і зазначав, що саме за хрещення дитини Кучеренка І. Г. знали з посади і більше не обирали депутатом [15, арк. 7]. Як ми знаємо, хоча у радянський період дітей все-таки хрестили, у тому числі і комуністи, однак це приховувалося саме з метою уникнення покарання: партійної догани або і виключення з партії.

Одним з перспективних, на нашу думку, напрямком у контексті усної історії є дослідження суспільних та політичних відносин на регіональному, локальному та мікрорівнях. Ставлення до радянської влади в структурі усного наративу як історичному джерелі досить суперечливе. Спогади про владу фактично ніколи не виникають спонтанно. У той же час, спогади людей, які працювали в радянських органах влади чи партструктурах, відрізняються високою інформативністю та яскравістю щодо їх діяльності. Показовими є свідчення ще двох респондентів, Хвоцана В. Г., 1928 р.н., [35, арк. 6–17] та Білича І. К., 1926 р.н. [2, арк. 10] (с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області). Перший довгий час працював заступником голови сільради, був депутатом у 1960–1970-х рр., другий – був директором сільського-сподарського ПТУ, відповідно, був членом партії, знав механізми проведення сесій районних рад, виборів.

Щодо радянського виборчого процесу, то найбільш повну інформацію можуть дати особи, які самі обира-

лися до представницьких органів влади, або принаймні приймали участь у роботі виборчих комісій. Проте траплялися випадки, що жінки, які в минулому були депутатами, навіть не пригадували, коли і до якої саме Ради їх обирали [10, арк.6]. Жителька с. Чубарівка Кашириця З. А., 1924 р. н., двічі обиралася депутатом Верховної Ради УРСР, та неодноразово – депутатом Запорізької обласної Ради депутатів трудящих. Як стає зрозуміло з її розповіді, жінка дуже добре пам'ятає і механізми відбору кандидатів, і інструктування кандидатів в партструктурах. Однак, респондентка повідомляє цю інформацію дуже обережно і обмежено [12, арк. 10–13]. І вибори, і діяльність Рад у її інтерпретації – абсолютна формальність, окозамилування, а депутатство – обтяжливе навантаження. Ще одна жителька цього села, Носко М. С., 1923 р. н., рядова доярка колгоспної ферми, працювала членом виборчих комісій при виборах до місцевих Рад [20, арк. 17]. Цей період вона згадує з великим задоволенням, оскільки пишалася, що була причетна до реалізації "народної демократії". Хоча, варто зазначити, вважає, що тоді працювати було легше, оскільки на один округ доводився один кандидат... Таким чином, бачимо, що дві жінки приблизно одного віку, у одному населеному пункті, але з різним громадським статусом абсолютно по-різному оцінюють виборчий процес у своєму життєвому досвіді. Домінуючим при оцінці виборів, на нашу думку, є не знання або незнання про неформальний бік виборчого процесу, а те, наскільки участь у виборах була важлива для самореалізації респонденток.

Досить часто, при відповіді на питання щодо ставлення до радянської влади" увага респондентів зосереджується на сучасній політичній ситуації. Звичайно, більш або менш розлоге порівняння історичних періодів обов'язково присутнє, однак, домінуючим є висловлення власних вражень від сучасного життя. У той же час, коли респондентам пропонують оцінити рівень життя в сучасній Україні, то через порівняння сучасності з минулим, виходять на розповіді на розповіді про радянський період: [...] "А в [19]33–ім году це спеціально зробили голодовку. Керівництво. Не знаєш хто? А спитай їх, чого. О. Спитай їх, от що зараз наш Янукович думає. Чи добро людям, чи ні? Хто його знає" [14, арк. 20]; "[...]От скажіть, а до війни..." – "Щас життя тяжкіше, ніж тоді було". "[...] І ото як Кучма, чи не Кучма, ото перетворили той, і все порозбивали, повивозили все, все!" [25, арк. 30]; "[...] Та що там начальство [допомагало]! Що там... Так як тепер он! Он вирішують?" [4, арк. 41]; "Люди страждали. А зараз, думаш що? Не страждають ось люди?! [...]". [16, арк. 20]. При цьому варто зазначити, що рівень очікувань від сучасної української влади значно вищий, аніж свого часу від радянської влади.

Ще одним аспектом, який виражає явище "підміни понять", можна назвати не розуміння відмінностей рядовими селянами між місцевою, регіональною, загальнодержавною владою, між повноваженнями партійних та радянських структур. При вивченні проблеми ставлення до місцевої радянської влади ми стикнулися з тим, що у більшості респондентів слово "влада" викликає асоціації, в першу чергу, з загальнодержавним керівництвом. Щодо регіонального – райкомівсько-райвиконкомівського – та власне місцевого керівництва, то пригадати їх прізвища та якісь факти з діяльності можуть переважно ті, що самі працювали в органах влади. Показовим є те, що у спогадах про місцеву владу рядових колгоспників фігурують голова колгоспу, бригадири та партком як "комуністи" або "партійці" [34, арк. 30; 29, с. 16; 28, с. 162] – узагальнююче поняття (навіть для безпартійних): "От він комуніст – його беруть

десь на завод, якимось начальником." [4, арк. 31]. Таким чином, владу представляли виробничо-господарські органи та їх керівництво, а її носіями були абстрактні "комуністи". Терміни "комуністи" та "партійці" зазвичай має різне змістовне навантаження. Для того, щоб підкреслити позитивні риси певної керівної особи, респонденти часто підкреслювали, що він був "справжнім комуністом". Другий термін вживають частіше вживають люди, які були свідками колективізації та розкуркулення, причому з іронічним або і глузливим підтекстом. Досить часто респонденти похилого віку плутають або викривляють терміни і поняття, що, в свою чергу, викривляє зміст сказаного. Наприклад, той же самий Кучеренко І.Г. розповідав, що він їхав в "райісполком на пленум" [14, арк. 14], хоча райвиконкомі ніяких пленумів не проводили. Замість терміну "партком" зазвичай говорять "собраніє" (збори), Терміни "райвиконком", "райком", "облвиконком", "обком" замінюються поняттям "поїхати / звернутися" в район" або "в область". Досить часто при цьому не зрозуміло, що саме мається на увазі: державні чи партійні органи влади.

І для радянського, і для партійного керівництва вживається спільний термін "руководителі". Очевидно, це є проявом того, що рядові колгоспники не розрізняли нюансів розподілу влади. З часом відбувалася трансформація інтерпретації назви посади голови колгоспу чи радгоспу. Так, у перші повоєнні роки традиційною була українська назва "голова", але вже з 1960–х рр. вона трансформується у російський варіант "председатель": "[...] Голова казали, а тоді вже стали казати "председатель"... Зразку ж голова був, а тоді "председатель" [4, арк. 25]. Протягом всього періоду 1940–1980–х рр. у побутовому вживанні зберігся термін "активіст". Однак, він втратив своє початкове значення: активістами почали зазвичай називали людей, які були неформально наближені до колгоспного начальства: "[...] Ну, активісти теж, мабуть, такі були, передові, агітували вони [...]". Ну при мені, я не знаю активістів" [4, арк. 26].

Досить часто плутають діяльність М. Горбачова з діяльністю Б. Єльцина, а Л. Кравчук та Л. Кучма у спогадах загалом часто замішують один одного. "Це ж стара партноменклатура. Вона все розікрали! Це її роботи! Ці кравчуки, як кажуть, ці кучми. Це все, це все їхня робота!" [1, арк. 19] "Обратно! Кравчук усе... Чи хто там вивуватий із їх. Чи Кравчук, чи той, що в Москві, вже забулася, як його" [11, арк. 14]. Респондентка 1918 р. н., відповідаючи на питання, звідки вона дізналася про голодомор, говорить: "Ну це Ющенко зробив такий Голодомор. Це він добро зробив..." [32, с.41].

Важливим фактором, який впливає і на репрезентацію історичного минулого, і на структуру усного наративу, є психологічна травма, отримана внаслідок суспільно-політичних катаклізмів, проблем в особистому житті. Ліднією з наймасштабніших та найвражаючих подій, що може привести до подібних розладів, є війна. Дуже часто такі спогади виникали спонтанно, без уточнюючих питань кореспондентів. Звичайно, найбільш негативним чином війна позначилася на жінках кінця 1910-х – поч. 1920-х р.н.. До найбільш травмуючих спогадів відносяться масові розстріли та показові страти, робота у госпіталях для осіб, що не мали медичної освіти, а також поховання загиблих після боїв. Останнє, як відомо, також лягало на плечі жінок. Наведемо приклад Головної Є. Ф., 1910 р.н. Після звільнення села їй та іншим жінкам бригадир колгоспу наказав розкопувати поховання німців, витрушувати їх з трупів у ями, а труни робити на дошки. Жінка пригадувала цю подію з жахом: "[...] Шо ви, шуткуєте, подивитися на таке. Ви що хоч мені робіть, я не піду" [28, с. 79]. Страх перед тими по-

кїнками залишився у неї і досі. Нечет М. М., 1908 р. н., під час опитування сказала, що як лягає спати, бачить радянських солдатів, що були у селі під час наступу : "Оце як ляжу сама собі... як надумаю – вони наче мені прямо переді мною... ото ж так думаєш, до того, до воріт прийшли..." [33, с. 80]. Щоб образи солдатів більше не з'являлися, жінка роздавала сусідам поминальні страви за їх душі.

Показовим є приклад респондентки. Триодіал Т. Я., 1943 р. н. В 16 років вона вийшла заміж, навіть не закінчивши школу. Своє життя жінка чітко розділяє на дві частини: нещасливе і бідне у батьківській родині та благополучне, забезпечене разом з чоловіком. Як можна зробити висновок зі структури нарративу, жінка отримала дві психологічні травми. Перша була пов'язана з байдужістю батьків до життя дітей, Друга – зі зрадами та схильністю до пияцтва чоловіка, хоча сім'я і жила у добробуті [27, арк. 21–30]. Таким чином, жінка намагалася узгодити негативний сценарій батьківської родини з кращим сценарієм власної сім'ї, який вона, намагається представити як абсолютно позитивний. Весь свій життєвий досвід респондентка обертає виключно навколо свого сімейного життя.

На формування морально-ціннісних орієнтирів впливають, в першу чергу, батьківська родина та оточення. Багато респондентів 1920–початку 1930-х рр. народження вступали у шлюб "на віру" – тобто жили без реєстрації, народжуючи, таким чином, фактично позашлюбних дітей. Повторні шлюби, особливо у перші повоєнні роки, майже виключно були незареєстрованими. Поширеним явищем були і аборти: інколи жінки йшли на фантастичні експерименти зі своїм здоров'ям [9, арк. 20]. У той же час, респонденти масово осуджують сучасні цивільні шлюби, називаючи їх розпустою [18, с. 214]. У оцінках респондентів явище народження позашлюбних дітей було неоднозначним. Наприклад, Кашириця З. А. розповідала, що до дівчини, яка народила дитину поза шлюбом, взагалі "...як людини не ставилися. Вона вже була не людина" [12, арк. 12]. Однак мешканка хутора Золята Поляна (Чубарівська сільрада) Перебийнос Н. Н., 1930 р. н., говорила, що такі факти не розглядалися як аморальні, і особливого осуду не викликали: "[...] а що там. Як вона через рік заміж вийде, і ще купу понароджує" [22, арк. 12]. Тобто жінки, що виростили у однаковому середовищі, фактично однолітки, оцінюють це явище діаметрально протилежно. Зазвичай, респонденти намагаються дистанціюватися від подібних фактів, представляючи їх як надбання вже сучасного покоління. Проте інколи, у ході тривалої бесіди, респонденти визнають, що такі факти були і раніше: "Було й таке й раніше. А щас – откуда ж воно береться? [...] Так воно з покон-віку ведеться" [4, арк. 49].

При інтерпретації цього виду джерел слід пам'ятати, що усноісторичний метод дослідження "не може самостійно сформулювати всі питання, не кажучи вже про відповіді" [23, с. 33]. Отримані результати, як і результати будь-якого дослідження, ґрунтованого на усноісторичних джерелах, зібраних на обмеженій території, не можна сприймати як універсальні. Аналіз усних нарративів демонструє, що у людей однієї вікової групи, соціально стану, які проживали в межах одного мікросуспільства, в залежності від індивідуального життєвого досвіду та психологічних особливостей можуть формуватися діаметрально протилежні погляди на явища та події, свідками якими вони були. У той же час, усноісторичні джерела виявляють загальні тенденції цих явищ. Наприклад, попри всі негаразди, які люди пережили у радянські часи, незалежно від матеріально достатку родини чи навіть пережитих репресій, і не залежно від

того, як оцінюється сучасна ситуація в Україні, ставлення до радянської влади залишається позитивним. Більш того, можемо говорити, що побутові та матеріальні труднощі не асоціювалися з існуючим ладом в цілому.

При аналізі усноісторичних нарративів важливо враховувати наявність в житті респондента факторів, які могли задати психологічної травми. Далеко не всі жінки, які пережили війну, чи мали труднощі в сімейному житті, демонструють наявність психотравми. Окремі респондентки абсолютно спокійно розповідали, як ледве не загинули від рук німецьких солдатів [28, с. 24; 29, с. 260; 30, с. 78], або про те, як вони розтягали покійників після бою і використовували ці речі [31, с. 36]. Інколи події, які були тривіальними для воєнного часу, можуть сприйматися як вражаючі, виключно жахливі. Таким чином, будь-яка подія, описана респондентом, повинна співставлятися з розповідями людей, що теж були її очевидцями на даній території у той же самий час. Особливо обережно слід ставитися до аналізу так званих "унікальних" усноісторичних нарративів, тобто джерел з високим інформаційним потенціалом, записаних від осіб з особливим соціальним або професійним статусом, оскільки вони ретранслюють виключно власний досвід, якого не могли мати більшість респондентів. Що стосується морально-ціннісних орієнтирів, то інтерпретація ціннісних категорій може бути абсолютно довільною, змінючись навіть у ході інтерв'ю. Очевидно, що радянське суспільство видається респондентам більш "моральним" з точки зору їх сьогодинського життєвого досвіду та під впливом сучасних реалій. У той же час, аналіз нарративів демонструє, що у минулому респонденти насправді оцінювали ці події по-іншому.

Попри все, можемо говорити, що усноісторичні джерела є достовірними настільки, наскільки може бути достовірним будь-яке нарративне джерело. Підвищенню інформаційного потенціалу сприятиме розширення даної джерельної бази, вдосконалення методів опитування та створення транскриптів. Актуалізація усноісторичних джерел. Окрім вивчення історії повсякдення, історії окремих етнічних меншин, суспільних чи виробничих груп, окремих подій, дозволяє також відслідкувати, під впливом яких чинників міг формуватися світогляд радянської людини, як він змінювався з роками, і у що він трансформовався на сьгоднішній день. Одним з перспективних напрямків використання усних нарративів може стати саме вивчення варіативності духовних та моральних цінностей радянської людини, вплив досвіду попередніх двох-трьох поколінь на формування світобачення сучасної людини.

1. Білан. А. М., 1925 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 214, арк. 1-40.
2. Білич І. К., 1924 р. н. – Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського), ф. 8, п. 12, спр. 12, арк. 1–50.
3. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. // Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008.
4. Бублик Н. І., 1928 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 219, арк., 1–7.
5. Васи́лега К. І., 1925 р.н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 190, арк. 1-34.
6. Білецький П. О., 1920 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8., оп. 14., спр. 187, арк. 1-30.
7. Волошин В. Т., 1925 р.н., Волошина Г. О., 1927 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 10, арк. 1–80.
8. Волошин І. Є., 1927 р.н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 192, арк. 1-70.
9. Губрієнко О. П., 1916 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8., оп. 13., спр. 13, арк. 1-32.
10. Гудина Г. І., 1929 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 13, спр. 14, арк. 1-15.
11. Гуляева Л. М., 1918 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 225, арк. 1-60.
12. Кашириця З. А., 1923 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 12, спр. 20, арк. 1–43.
13. Кісь О. Усна історія : теоретичні засади та методика автобіографічного інтерв'ю / Наукові записки з української історії. 36. наукових статей. Випуск 19. – Тернопіль, 2007.
14. Кучеренко І. Г., 1919 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 21, арк. 1–54.
15. Лепша І. А., 1925 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 23,

арк. 1–43. 16. Лисенко М. М., 1923 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 247, арк., 1–36. 17. Макущенко М. П., 1920 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 204, арк. 1–51. 18. Молдавська Т. Радянська та пострадянська дійсність у структурі усного нарративу // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення "холодної війни" : 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя, 2011. 19. Нагайко Т. Джерела усної історії: проблеми та перспективи використання на сучасному етапі // Наукові записки з української історії. 36. наукових статей. Випуск 19. – Тернопіль, 2007. 20. Носко М. С., 1923 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 12, спр. 27, арк. 1–24. 21. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України – 2010. – № 17–18. 22. Перебийнон Н. Н., 1930 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 12, спр. 30 арк. 1–30. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоманія по усной истории / Пер., сост., общ ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003. 24. Прочан О. І., 1918 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 206, арк. 1–29. 25. Руда Г. З.,

1930 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8., оп. 16., спр. 33 : арк. 1–32. 26. Смольницька М. Усні свідчення жінок літнього віку як джерело реконструкції жіночого повсякдення. // "Історія повсякдення : теорія і практика" : Матеріали Всеукр. Наук. Конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упор. Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. – Переяслав-Хмельницький, 2010. 27. Триодіал Т. Я., 1943 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 37, арк. 1–40. 28. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. 29. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 3. 30. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя, 2009. – Т. 4. 31. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : 2009 – Т. 5. 32. Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2009. – Т. 7. 33. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : 2009 – Т. 9. 34. Фріч Г. Г., 1927 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 277, арк. 1–65. 35. Хвоцан В. Г. 1928 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8., оп. 12, спр. 40., арк. 1–32. **Надійшла до редколегії 13.03.12**

В. Огієнко, ст. наук. співроб. Укр. інституту нац. пам'яті

НАРАТИВНА КОГЕРЕНТНІСТЬ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ТРАВМ: КОНЦЕПТ ТА МЕТОД

У статті визначається зв'язок між особистим нарративом та травмою. Свідчення очевидців травматичних подій розглядається за допомогою поняття нарративної когерентності.

В статті определяється связь между персональным нарративом и травмой. Травматические свидетельства очевидцев рассматриваются с помощью понятия нарративной когерентности.

Заявлена в назві тема в першу чергу відсилає до питань методології досліджень травми – поняття, яке походить із психології, та останнім часом здобуло значне поширення в гуманітарних науках. Я розпочну із загального окреслення травми як соціального явища, дам визначення колективної травми та травматичних спогадів, згадаю про взаємозв'язок травми і нарративу, і на решті вийду на метод нарративної когерентності, який, як на мене, дозволяє подивитись на індивідуальну травму під дуже цікавою точкою зору. В Україні тематика дослідження травм у взаємозв'язку із нарративом не знайшла свого представлення в гуманітарних науках.

Саме тому варто розпочати із загальних визначень. В медицині травма означає неочікуваний вплив зовнішнього середовища на організм, що призвів до порушення цілісності функцій тіла і органів. У психіатрії травма – тривалий деструктивний вплив на особистість, результатом якого являються розумові і емоційні розлади. Якщо такого деструктивного впливу зазнає не індивід, а група людей, то виникає колективна травма. Відтак члени групи відчувають, що вони зазнали дії жакливої події, яка залишила глибокий слід на їхній груповій свідомості, пам'яті та змінила їхню майбутню ідентичність у фундаментальний та безповоротний спосіб [2, р. 85].

За визначенням Кая Еріксона (Erickson K.), травма передбачає "удар по основі соціального життя, що завдає шкоди зв'язкам, які поєднують людей" і послаблює основоположне почуття приналежності до колективу [5, р. 223]. Й. Рюзен пише, що травма створює і маркує розломи і розриви на культурному тілі суспільства та ставить печать амбівалентності й неоднозначності "на когерентності досвіду і тлумачення часових перебігів" [1, с. 190]. Травма – це криза, яка руйнує звичні рамки життя аж до такої міри, що вони не підлягають відновленню. Їхнє місце заступають нові рамки, що інколи відбувається впродовж кількох поколінь, аж поки "рани історичної ідентичності не перестають кривавити" [1, с. 202] та відбудеться пошук мови, здатної виразити травматичний досвід.

Існує декілька підходів до дослідження колективних травм. Один із них акцентує увагу на безпосередньому травматичному впливові історичної події. Якщо ж ми робимо наголос не на реальній події, а на свідомості, ідентичності та на культурному опосередкуванні травми, то мову можна вести про культурну травму. В тако-

му випадку джерелом травми є або тривога, яка утворюється внаслідок пригнічення реальності або ефект від культурних репрезентацій або ж їхнє поєднання. Таким чином, травматична подія як така не визначається головним каталізатором травматичного досвіду. Пріоритетніше це на особистому свідченні. На одному круглому столі в якості травматичних спогадів дослідником був наведений приклад, пов'язаний із вилученням продуктів та речей в роки Голодомору. Жінка, в якій брали інтерв'ю, згадувала про дитяче пальто, забрате у її дитини, яке вона пізніше побачила на іншій дитині. Цей спогад визвав у інтерв'юваної жінки сильні емоції і очевидно був пов'язаний із перенесеною травмою. Як його можна трактувати? Принаймні трояко. По-перше, як наслідок безпосередньої травматичної події, тобто конфіскації майна, що призводить до бідкування та, як ми знаємо, можливої смерті. По-друге, коли головним каталізатором хвилювання визначається тривога, що розгортається в несвідомі емоційні страхи та вмикає механізми психологічного захисту. Тобто, в сім'ї не згадували про цей випадок, але пам'ять про нього знаходилася у підсвідомості матері, і можливо вона вперше згадала про нього на самому інтерв'ю. По-третє, в сім'ї можливо часто переказували (тобто репрезентували) цю історію, що спричинило появу сильної образи, з якою не вдавалося дати собі раду.

Оскільки у фокусі моєї уваги знаходяться індивідуальні травматичні спогади, то я зосереджуся на індивідуальних особистих травмах, проте матимемо на увазі, що колективні травматичні образи також можуть спричинити переживання індивідуального травматичного досвіду. Власне, дослідники усної історії і записують індивідуальні свідчення людей, які пережили трагедію історичного масштабу, тобто колективну травму.

Як пише відомий психолог Вамік Волкан: "Хоча кожен індивідум в травматизованій великій групі має свою власну унікальну ідентичність і особисту реакцію на травму, все ж всі члени групи поділяють ментальні репрезентації трагедії, що випала на її долю. Їхній ушкоджений образ власного "Я" пов'язується із ментальними репрезентаціями спільної травматичної події" [12].

Звертаючись до питання травматичних спогадів та травматичної пам'яті важливо зупинитися ще на одному моменті, так само важливого для дослідження свідчень очевидців, а саме на тому чи ми визнаємо відмінність

між пам'яттю як такою і травматичною пам'яттю. Чи функціонують вони в різний спосіб? Другий підхід передбачає, що травматична пам'ять розглядається із психоаналітичних позицій, і знаходиться в глибинах підсвідомості, та часто непомітна та неартикульована навіть для самих носіїв цієї пам'яті.

Потужна традиція в рамках *trauma studies* взагалі розглядає травму і все пов'язане і нею в окремому світлі, позначеному унікальністю та особливим статусом. Цей підхід звичайно йде від оцінок Голокосту та відомої "історичної суперечки", що розгорнулася у німецькому суспільстві у 70-х роках XIX століття. Французький філософ Поль Рікер, осмислюючи передусім Голокост, називає його "подією на межі", тобто на межі людської здатності осягнути, а німецький літературний антрополог М. Вайнберг додає, що будь-яка свідома репрезентація травми залишається за визначенням неадекватною, адже "травма – це недоступна правда спогадів" [8, р. 231]. "Події на межі" кидають виклик самій оповіді і лежать поза мовою, і можливо поза здатністю до репрезентації.

В будь-якому випадку, визнаючи травматичну пам'ять прихованою та унікальною чи такою, що проявляється в явних симптомах, наприклад, емоційного збудження або глибокої депресії, переважна більшість авторів у сфері досліджень травми (*trauma studies*) стверджують, що вона важко піддається вербальному вираженню. Зіткнення із травмою робить незвичайно складним пошук мови, яка б надавалася до осмислення чи репрезентації травматичного досвіду [5,10,11]. Дослідники усної історії звичайно стикалися з тим, що люди неохоче розповідають про пережиті страждання, а коли і роблять це, то важко підпирають потрібні слова. Чому свідкам травматичних подій так важко говорити про свій досвід, підібрати мову для того, щоб виразити пережите?

Чимало теорій травми пояснюють особливий статус травматичних свідчень через важливу роль особистої життєвої оповіді (нарративу). Ще французький психолог П'єр Жане на початку XX століття вважав, що позбавлення травматичного досвіду стосується перетворення травматичної пам'яті в нарративну, тобто перетворення пам'яті, що непокоїть і не дає спокою в пам'ять, інтегровану в історію життя. А зробити це завжди складно, адже в травматичній пам'яті переважають емоційні і чуттєві компоненти, які важче інтегрувати до свідомої оповіді, оскільки вони звичайно не вербалізуються. Тільки з часом індивідуум може надати сенсу своєму травматичному досвіду.

Оповідь супроводжує людину все її життя, яка вибирає та організовує свою пам'ять з метою творення ідентичності та побудови зв'язного "Я". Автобіографічна пам'ять (як ми пам'ятаємо наше власне минуле) – це частина оповіді про себе, що відображає наш погляд на нас самих. Оповідь передбачає розвиток зв'язного минулого, що означає перенаголошення на ролі одних подій і зневаження інших (тих, яких ми соромимось або які не відповідають нашому теперішньому розумінню самих себе). Як говорить відомий афоризм – ми є історіями, які ми розповідаємо про своє життя. Наша особиста історія – це і є наша ідентичність, і без неї ми втрачаємо життєві орієнтири.

За Брокмеєром, (Brockmeier) ці історії – це "оповіді, розказані згідно принципам лінеарності, наступності, закінченості та всезнання (*omniscience*) ... і часто розглядувані як напів-природні передумови нарративу [4, р. 28]. Звичайно, це історії з початком, серединою та кінцем. Оскільки наші життя змінюються, інколи драматично, то ми постійно обновляємо наш особистий нарратив.

Психологи у своїх дослідженнях фокусуються на тому, як індивідууми, які зазнали травматичного досві-

ду, намагаються дати собі раду із з такою пам'яттю, обробляючи емоції через нарратив та роблячи її значимою. Якщо удару зазнає автобіографічна пам'ять, неминуче зазнає руйнування і персональний нарратив. Травматична пам'ять не тільки його руйнує, вона, за висловом Агамбена (Agamben G.), є особистою "катастрофою", а як людина може описати свою катастрофу? Адже ці свідчення – пустий контейнер опису, того що сталося. Агамбен зазначає, що значення таких спогадів не у тому, що сказано, а в тому, що взагалі щось було сказано. Вміст такого свідчення – пустота. "Можливо, саме ця часова шизофренія одночасної замкнутості в минулому і усвідомлення того, що той час не є цим часом, робить травматичні спогади настільки складними для артикуляції" [3, р. 159].

Травматизовані люди втрачають зв'язність їхніх нарративів, травматичні події фундаментальним чином змінюють спосіб в який люди думають, вірять в те, як інші мають діяти, і світ як такий. Тому їм так складно висловитися із приводу травми.

Звільнення від травми означає надати їй смислу знову, навчитися розуміти світ в світлі травматичної події та включити травматичну інформацію у власну оповідь. Розвиток оповіді відбувається різними шляхами. Вона можуть конструюватися через розмови з іншими, роздуми наодинці, власні записи, малювання, відвідування психіатра. Деякі люди "працюють" із своїми травматичними спогадами, інші використовують стратегії уникнення, що дозволяє жити, на перший погляд, нормальним життям.

Таким чином, досягнення когерентної історії про травматичну подію є необхідною умовою видужання від травми. Такі оповіді мають забезпечити позитивний ефект для індивідуума, особливо завдяки вирішенню травматичних проблем через розвиток оповіді, зростання зв'язності (когерентності) індивідуальної оповіді. Водночас, дослідник має пам'ятати, що він не є лікарем або психоаналітиком, і що його мета далека від лікування особистої травми. Інколи, свідчення можуть призвести до ретравматизації, тому принцип "не зашкодь" має бути першочерговим при інтерв'юванні.

Разом з тим, визначити когерентність оповіді, а значить з'ясувати можливий ступінь травматичності дуже складно, адже на нього впливає безліч похідних. Під фрагментацією оповіді розуміється не просте руйнування комплексного лінгвістичного процесу; вона стосується двох процесів – нарративної зв'язності (*cohesion*) і нарративної узгодженості (*coherence*) або концептуальної організації. Вони демонструють різні способи, в які нарративи можуть фрагментуватися. Зв'язність стосується темпорального і причинного взаємозв'язку, тобто між словами і зворотами, тобто між базовими блоками мови, в той час як нарративна узгодженість полягає у зв'язку мети, дій, тем і подій, тобто ґрунтуючись радше на значенні, аніж на структурі. Колеман (Coleman) іде далі, вважаючи що зв'язність містить правду, інтерпретації, емоції, значення і єдність/інтеграцію як головні її характеристики [9].

Англійський дослідник Найджел Хант пропонує одну із моделей для аналізу когерентності нарративу, що включає в себе чотири характеристики: орієнтацію, структуру, афект та інтеграцію. Коротко опишемо, що мається на увазі під кожною з них

Орієнтація розміщує оповідь в специфічному часовому, соціальному і особистому контексті.

Наратив містить структурні елементи епізодичної системи. Так, нарратив має щонайменше один елемент із наступного переліку: ініціююча подія, внутрішня реакція на цю подію, спроба реакції (досягнення мети, уник-

нути кризи) і наслідок. Ці елементи розміщують в причинній і часовій послідовності.

Наратив відкриває що-небудь про оповідача або про те, що подій означає для оповідача. Наратив містить оцінку та використовує емоції для того щоб, дати цю оцінку.

Наратив подає інформацію в інтегральній манері, виражаючи значення описаного досвіду в рамках контексту більшої оповіді. Наратив примиряє усі протиріччя, несумісності, невідповідності. Якщо у мові є паузи, незакінчені речення тощо, це може свідчити про неподолану травму. Отже, послідовної історії недостатньо для констатації когерентності наративу. Наратив має переносити емоційно важливу інформацію [6, р. 127-139].

Вважаємо, що обізнаність із наведеною вище однією із моделей наративної когерентності може стати доволі корисним інструментом в руках дослідника усної історії, що має справу з потенційно травматичними свідченнями. Адже при інтерв'юванні та обробці отриманого матеріалу, він не лише зможе проаналізувати зміст свідчень та їх форму (послідовність оповіді, наявність розривів в оповіді та пауз в мові тощо), а й також звертатиме увагу на включеність оповіді до загального пер-

сонального наративу та його часового, соціального та особистого контекстів.

1. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Л.: Літопис, 2010. – 353 с. 2. Alexander J. Cultural Trauma and Collective Identity / Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 296 p. 3. Andrews M. Beyond narrative: The shape of traumatic testimony // Beyond narrative coherence. Ed. by M. Hyvarinen. – 2010. Amsterdam. – 196 p. 4. Brockmeier, J. Language, experience, and the 'traumatic gap'. In L.C. Hyden & J. Brockmeier (Eds.), Health, illness and culture: Broken narratives. London: Routledge, 2008. – P. 16–35. 5. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. – Baltimore: Johns Hopkins UP, 1996. – 168 p. 6. Hunt N. Memory, War and Trauma. Cambridge. – 2010. – 232 p. 7. Erickson, K. A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters. NY: Norton, 1994. – 264 p. 8. Kansteiner W., Weillbock H. Against the concept of cultural trauma // Media and Cultural Memory. An international and Interdisciplinary Handbook. – Berlin, 2008. – P. 229-241. 9. Coleman, P.G. 1999. 'Creating a life story: the task of reconciliation', The Gerontologist 39: 133–9. 10. LaCapra D. Writing History, Writing Trauma, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. – 248 p. 11. LaCapra D. Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma. – Ithaca, 1995. – 248 p. 12. Volkan V. Transgenerational transmissions and chosen traumas // www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php

Надійшла до редколегії 13.03.12

О. Пагіря, асп.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВОЯКІВ УПА КРИЗЬ ПРИЗМУ УСНОЇ ІСТОРІЇ

У статті за допомогою джерел усної історії розкриваються повсякденні практики вояків УПА.

In the article on the basis of oral history sources everyday life of Ukrainian insurgents is revealed.

Повноцінне вивчення історії Української повстанської армії (УПА) не можливе без застосування сучасних досягнень наукової методології та спеціальних методик історичного пізнання. Слабо актуалізованим у цьому відношенні залишається використання методу усної історії для вивчення окремих аспектів українського повстанського руху часів Другої світової війни та повоєнної доби, не досяжних дослідникам для розкриття за допомогою лише документальної спадщини. Зокрема, до специфічних і традиційно маргіналізованих проблем в історії українського самостійницького руху 1940-1950-х років належить історія повсякдення. В українській історіографії наукові студії з цієї тематики зазначеного профілю є радше винятком [23], аніж правилом, і аж ніяк не можуть конкурувати із працями військового та політичного плану.

Натомість зміщення уваги з евентуального (дослідження подій) до структуралістського (вивчення структур та явищ) дискурсу із використанням сучасних прийомів усної історії дасть можливість розкрити маловідомі (зазвичай непомітні для дослідницького ока) проблеми історії українського повстанства, зокрема із залученням нового джерельного матеріалу у вигляді записів усних свідчень вояків УПА, здійснених автором у 2008 році.

Загалом опитуванням було охоплено близько 30 вояків і старшин УПА, які походили з різних українських земель (Закерзоння, Волинь, Галичина), де найбільш активно розгорнулася діяльність українського національно-визвольного руху у 1940-1950-х роках. Серед свідків були представники різних соціальних груп (селяни, робітники, інтелігенція), переважно вихідці із села, представники обох статей, яким на момент участі в УПА було щонайменше 15-16 років. До розробленого питальника були включені запитання, які стосуються продовольчого, господарського, медичного та соціокультурного аспектів функціонування українського повстанства у 1940-х рр. Зокрема, анкета охоплювала такі проблеми історії повсякдення як харчування, обмундирування, гігієна, медицина, дозвілля, свята та обряди, гендерні та сексуальні відносини тощо.

Фундаментом бойової активності та живучості українського повстанського руху була система господарського забезпечення, яка базувалася на самоорганізації та самозабезпеченні ("тут треба було все здобути: зброю здобути, мундир добути, продовольство...") [19]. Без неї, як і без соціальної підтримки, в принципі не можливе було тривале існування УПА як організованої партизанської формації.

На нижчому рівні продовольчим і господарським забезпеченням українських повстанських загонів займалися станичні (своєрідні підпільні старости по селах), які контролювали заготівлю і резервацію харчів, одягу, обмундирування, зброї, медикаментів, предметів побуту, і таємно доставляли їх до призначених місць, звідки майно забиралося повстанцями. Станичні підпорядковувалися господарським референтурам мережі ОУН(б) у Західній Україні. Інколи існували спеціальні господарські відділи, які займалися заготівлею продовольства [15].

Спираючись на мережу націоналістичного підпілля, господарчі здобували необхідні для УПА продовольство, зброю та медикаменти, як за допомогою регулярних збірок серед населення, так і за посередництвом таємних закупівель по містам через своїх людей в аптеках, поліції, державних господарствах тощо. Найбільш розвинуті господарські структури УПА існували на Волині (протягом другої половини 1943 – першої половини 1944 рр.), на Закерзонні (у 1944-1947 рр.) та у Карпатах (подекуди до 1947-1949 рр.).

Після приходу радянської влади та репресій НКВС-МДБ на більшості території, що були охоплені повстанським рухом, до 1946 року було ліквідовано розбудовану у період німецької окупації систему постачання з мережею станичних по селах і господарськими складами. Це завдало серйозного удару по економічній складовій українського самостійницького руху, який був змушений змінити тактику своєї діяльності, перейшовши до дій меншими відділами УПА, і водночас перебувати систему господарського постачання.

Головним кредитором інсургентів було місцеве західноукраїнське населення, яке активно підтримувало український національно-визвольний рух, вбачаючи в ОУН та УПА захисників від свавілля окупантів і пов'язуючи з цими структурами реалізацію своїх мрій про відродження незалежної Української держави.

Переважаюча більшість опитаних засвідчує цілковиту добровільність допомоги українським повстанцям їжею, одягом, тканинами, взуттям, шкірою, медикаментами, прихистком з боку населення і навіть вказує на те, що повстанцям заборонялося щось вимагати від селян під час квартирувань по селах [19]. "Підходили господарчі до дядька і кажуть, що от так, треба допомогти. Тоді чоловік п'ять збиралось і давало кабанчика для УПА. Це було абсолютно добровільно, тоді ніхто силою в УПА не брав. Нам люди все давали. Бо кожен знав, що як буде Україна, то люди будуть мати все" [5]. "Давали все, і смажене і печене, і тістечка, і хліб і т. д. А дівчата плели рукавички, шкарпетки, хустинки з надписами "Від Гали", "Дорогим повстанцям", "Дорогим друзям", "Борцям за Україну", – пригадував вояк сотні "Оселедця" (командир – Семен Нечипуренко) на Тернопільщині Петро Касінчук ("Тур") [8].

Хоча архівні документи підтверджують видачу командирами та співробітниками господарських відділів загонів УПА спеціальних списків (запотребувань) [22, с. 42], в яких чітко фіксувався рівень матеріальних потреб українських повстанців, що накладало певні зобов'язання на селян. Однак для переважної більшості українського населення забезпечення "своїх" було більш приємним тягарем, ніж постачання окупантів [19]. Тим більше, що у загонах воювали місцеві хлопці. Були випадки, коли рідні безпосередньо приходили у ліс, щоб принести харчі [7]. Та з наближенням ворога такого роду контакти були суворо заборонені. Під час рейдів у невідомі терени, наприклад на Правобережну Україну, де не існувало розгалуженої мережі підпілля та станичних, повстанці самі заходили до селян і просили їсти [20].

Окрім внутрішніх ресурсів, які зазвичай були недостатніми під час важких боїв і довготривалих рейдів, джерелами для поповнення продовольчих та військових запасів УПА виступали бойові трофеї. Зокрема, у німців та їх союзників відбирали (перед цим реквізовану у селян) худобу та ешелони із продовольством, а також зброю, обмундирування, техніку, медикаменти тощо. Для прикладу, вояк куреня "Рена" (командир – Василь Мізерний) на Закарпатті Євстахій Добровольський зазначає, що в основному його сотня ("Ластівки") харчувалася самостійно, зокрема відбираючи на початку 1945 р. у відступаючих німецьких військ худобу і заготовляючи м'ясо і сало у бочки. "То була залізна порція на випадок, коли людей виселили б в Польщу і ми лишилися би без людей. То ми тоді кормились тим запасом" [4]. Часто худобу та запаси продовольства, відібраних у німців, роздавалися поміж селянами [12].

У радянський період сотні здійснювали напади на колгоспи, радгоспи, господарські склади, магазини сільпо і цим поповнювали свої продовольчі та матеріальні запаси.

Зазвичай вояки УПА харчувалися сухим пайком. Гарячу їжу час від часу мали можливість споживати переважно по селах [3]. За німців при великих повстанських з'єднаннях і загонах існували польові кухні та штати кухарів [7], а у менших відділах для варіння їжі послуговувалися трофейними котелками [2]. Однак після приходу радянської влади ця "розкіш" дуже швидко зникла. В умовах важких боїв і переслідувань з боку каральних військ повстанцям доводилося часто голодувати, не маючи протягом кількох тижнів що їсти [14].

Базами господарки УПА протягом кількох місяців у 1943 р. виступали "повстанські республіки" на Волині (Колківська, Кременецька, Антоновецька, "Січ"), які включали в себе декілька десятків сіл, контрольованих повстанською владою. Тут були облаштовані казарми для вояків, медпункти, лазарети, лазні, м'ясокомбінати, хлібопекарні, тартаки, млини, швейні, взуттєві, шкіряні та майстерні по ремонту зброї тощо. Рівень участі місцевого населення у допомозі повстанцям була у цих регіонах доволі високий. "Там майже не було таких, щоб не працювали в УПА. Моя сестра два роки працювала, моя бабця працювала, лікувала в УПА. Там не було такого, щоб не надавав би допомогу Повстанській Армії... І в нас під час німецької влади німці до нас не заходили, не появлялися. Висіли українські прапори і тризуб. Всю було українське і влада була українська" [16], – згадує працівник швейної майстерні при штабі УПА-"Південь" Дмитро Супінський ("Малий").

У 1943 р. у повстанському запллі вдалося організувати виготовлення власної уніформи. Приміром, на Волині військову уніформу для повстанців шили по хатах жінки та дівчата [10]. На Кременеччині існували спеціальні швейні майстерні для пошиття повстанського одягу, який виготовляли із домотканого полотна, пофарбованого у зелений колір. Тут також заготовляли взуття [16] і навіть шили білі маскувальні халати [17]. Однак зазвичай спосіб обмундирування вояків УПА носив трофейний характер.

Всі опитані до УПА пішли добровільно за покликом серця без жодного примусу. Зокрема, організаційно-мобілізаційних референт Рівненського міського та районного провідів Володимир Повстанський відзначав: "Списки мобілізованих не треба було складати, люди самі йшли. Звати не треба було. Ніхто нікого не приневолював. Вони самі звертались – "Направте мене, направте мене" [12]. Хоча з архівних документів відомо, що по селах командування "лісової армії" періодично проводило примусову мобілізацію [21].

Іншою важливою складовою, повстанського повсякдення, окрім харчування та матеріального забезпечення, була гігієна та медичне обслуговування. Відірвані від домашнього вогнища, повстанці були змушені задовольняти свої щоденні гігієнічні потреби у складних умовах, перебуваючи у лісах, хащах, болотах тощо. Під час перманентних боїв і постійних пересувань на це просто не було часу [3].

У теплий період "лісові хлопці" купалися у річках та потічках. У період німецької окупації час від часу могли відвідувати лазні по селах, митися у криницях. Однак в умовах антикомуністичної боротьби така нагода траплялася значно рідше. Брудний одяг переважно прали самостійно по річках, інколи давали для прання жінкам у села, а також медчастинам при відділах [7]. Туалети при загонах зазвичай не облаштовувались і нужду справляли просто неба; інколи викопували спеціальні ями у лісі [19].

Хоча існували окремі випадки наявності перукарів у сотнях і загонах [4] (що вже казати про "повстанські республіки"), однак найчастіше повстанці підстригали один одного і голили самостійно – "З бородами не ходив ніхто. Військо було чисте і охайне" [4].

Медичну допомогу у відділах надавали санітари (переважно працівниці Українського Червоного Хреста (УЧХ)), лікарі та фельдшери (наявність серед них багатьох євреїв підтверджується матеріалами опитування). Важкопоранених лікували у підпільних шпиталях. У "Колківській республіці" на Волині існувала навіть спеціальна зелена сотня "Чорного", яка займалася збором медикаментів, бинтів та зілля, виготовляла спирт для медичної опіки над повстанцями [11]. У складних умо-

вах збройної боротьби часто доводилося самостійно засвоювати курси першої медичної допомоги і "кожен вояк ставав санітаром" [4]. Опитані засвідчують поширення серед повстанців вошей та корости [8].

У проміжках між боями повстанці займалися військовими навчаннями та різного роду вишколами, чистили одяг та зброю. Розпорядок дня був чітко спланований: підйом, молитва, зарядка, умивання, сніданок, військові заняття і т.д. Важкі регулярні бої та нічні рейди практично не залишали місця у повсякденні повстанців на дозвілля, особливо не вистачало часу на сон та відпочинок в умовах більшовицьких переслідувань після війни. Природною рефлексією на такий стан речей стали випадки, коли повстанці спали під час переходів прямо на ходу [5].

Способом проведення дозвілля можна назвати співання пісень на постої, під час маршів і рейдів, зокрема агітаційно-пропагандистських. "Ми робили пропагандивні рейди сотнями в Словаччину, Польщу та на наші села. В Словаччині ми співали словацьких пісень, а в Польщі – польських, а українцям співали наших українських пісень" [4].

Для більш спокійних часів у загонах утримувалися музичні інструменти (гармоні, акордеони, сопілки, гітари, балалайки, мандарини, бояни, скрипки) і навіть існували цілі хори та духові оркестри [16]. У вільний час від боїв, рейдів та навчань повстанці читали пресу та листівки, зрідка художню та історичні книги, займалися спортом [7]. Часом тихцем грали у карти, шахмати, шашки, піжмурки (з дівчатами) чи слухали радіопередачі [13]. У "повстанських республіках" існували навіть спеціальні драматичні гуртки, які ставили вистави для селян та стрільців, тут вирувало національне життя.

Відпустки воякам зазвичай не давали, побоюючись викриття з боку окупаційної влади та доносу агентів. Відлучення повстанців від загону за дозволом командира відбувалися значно частіше і на довгий час у період німецької окупації. На Закерзонні, де сотні діяли поруч із селами, відпустки були звичним явищем [13]. Однак в умовах радянської влади відлучення вояків від відділів ставало доволі небезпечною практикою.

Потрібно відзначити, що вояки УПА, на відміну від учасників підпілля, практично не знали досвіду перебування у криївках. Тільки в умовах антикомуністичної боротьби, коли на передній план висунулася "бункерна війна", а великі загоони УПА були згорнуті і переведені на підпільно-партизанські засади діяльності, повстанці де-не-де були змушені рятуватися від переслідувань, переховуючись у схронах, зокрема на зимовий період. Однак практично найдовше з учасників визвольного руху вони не знали плісняви та сирості підпільного простору – "моєю криївкою був ліс" [4]. Ті з них, які мали можливість побувати у криївці, залишили на найкращі спогади, у порівнянні з їхнім побутом у лісах – "криївки то не є життя, то є жива могила" [2].

Чоловіки-повстанці зазвичай оминають питання про статеві стосунки із жінками під час перебування в УПА. Дівчата були як у медичному персоналі, так і серед стрільців, виконували функції розвідниць, зв'язкових, секретарок, працівниць технічної ланки та господарських відділів. "Як прийшли була яка зв'язкова, а сотня стояла, то всі аж язика вивалювали на тих дівчат" [2], – пригадував вояк сотні "Чорноморця", що діяла на Львівщині у складі куреня "Остапа", Петро Гринчишин ("Клен"). Однак цю сферу намагалося регулювати командування, накладаючи суворі заборони на статеві зв'язки (з огляду на поширення у воєнний час венеричних хвороб) з покаранням за порушення аж до смертної кари [16]. Хоча в окремих випадках, зокрема у сотні "Кармелюка" на Дрогобиччині, сексуальні контакти дозволялися командирами тихцем [18].

Водночас суворо каралися будь-які прояви насильства над жінками: "В нас був наказ, щоб не дай Бог ко-

гось образити із дівчат. Це була велика дисципліна по цій справі. Не було випивок, не було п'янок. І дуже ввічливо поводитись із жінками. То дуже була велика шана до жінок. На нас не мав права хтось образитись, щоб там образив дівчину" [9].

Окремі свідки згадують про укладання шлюбів в умовах повстанської боротьби. "Кожен вояк шукав собі дівчину. Було, що офіційно женилися, та це дуже рідко. Але того не хотіли. Бо кожен вояк розумів, що він завтра чи післязавтра загине і лишати жінку саму не хотілося. Але я бачив випадки, коли були шлюби. Дівчина, наприклад, завагітніла. Значить мусів бути шлюб". Однак безпосередньо в загонах весілля не влаштовували – "не було часу балювати", намагалися це робити таємно по селах [4]. Так само народжували дітей поза межами відділів. Брати шлюб могли переважно командири УПА та керівники підпілля ОУН.

При загонах часто функціонували військові капелани [24] як греко-католицького, так і православного віросповідання (часом обидва водночас), які проводили головні обрядові відправи на свята (Різдво, Пасху, Трійцю, Покрову тощо) та у будні: благословляли у бій, проводили ранішню та вечірню молитву, поминали померлих.

Загалом потрібно відзначити, що повсякденний досвід вояків УПА у роки Другої світової війни та воєнний період був доволі типовим партизанським досвідом виживання та боротьби у складних спартанських умовах, у якому не було часу та умов для задоволення особистих потреб учасників повстанського руху ("то була страшна армія без держави. Ніч не мали – голий, босий" [13]). Окрім цього, на вояків УПА завжди чигала небезпека і смерть, тож елементарні потреби відсувалися на другий план. Простір повсякдення повстанців значною мірою відрізнявся від досвіду учасників підпілля.

1. Інтерв'ю з Гордійчуком Іваном Дементійовичем, 1926 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦУІ) Колекція 3. "УПА (1943-1949)" (К.3), Одніиця зберігання 2. 2. Інтерв'ю з Гринчишином Петром Михайловичем, 1925 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 3. 3. Інтерв'ю з Длугошем Іваном Васильовичем, 1928 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 4. 4. Інтерв'ю з Добровольським Євстахієм, 1927 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 5. 5. Інтерв'ю з Доманським Володимиром Івановичем, 1927 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 6. 6. Інтерв'ю з Іванюком Йосипом Миколайовичем, 1922 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 8. 7. Інтерв'ю з Каменюком Оксентієм Михайловичем, інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 10. 8. Інтерв'ю з Касінчуком Петром Юрійовичем, 1929 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 11. 9. Інтерв'ю з Мартинюком Петром Пилиповичем, 1922 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 12. 10. Інтерв'ю з Мулик Софією Іванівною, 1923 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 9. 11. Інтерв'ю з Омельчук Ніною Андріївною, 1922 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 15. 12. Інтерв'ю з Прокопчуком Василем Ігнатовичем, 1921 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 20. 13. Інтерв'ю з Пурхою Дмитром Івановичем, 1926 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 21. 14. Інтерв'ю з Семенюком Філімоном Олександровичем, 1912 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 22. 15. Інтерв'ю з Стасюком Георгієм Андрійовичем, 1927 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 23. 16. Інтерв'ю з Супінським Дмитром Петровичем, 1929 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 24. 17. Інтерв'ю з Тарасом Михайлом Кіндратовичем, 1923 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 25. 18. Інтерв'ю з Терлецьким Іваном Степановичем, інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 26. 19. Інтерв'ю з Якимчуком Іваном Федоровичем, інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 29. 20. Інтерв'ю з Ярмольчуком Григорієм Івановичем, 1923 р.н., інтерв'юєр О. Пагіря. – Архів ЦУІ, К. 3, Од. зб. 30. 21. Літопис УПА. Т. 11. Нова серія. Мережа ОУН(б) і заплія УПА на території ВО "Заграва", "Турів", Богун" (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи. Упор. В. Ковальчук. – Київ-Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 2007. – С. 497. 22. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і заплія на ПЗУЗ 1943 – 1945. Нові документи. Упор.: В. Ковальчук, І. Марчук. – Київ-Торонто, 2010. 23. Патриляк І. "Шоденний хліб" курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських і підстаршинських шкіль УПА (1943-1944 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. 3: До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Л., 2004. – С. 246-260. 24. Пилип І., Делятинський Р.. До питання про греко-католицьких капеланів в Українській повстанській армії (1942-1946 рр.) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – №14. – С. 223-236.

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

У статті йдеться про використання методу усної історії у дослідженні радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х років. Наводяться та аналізуються конкретні результати застосування методу на практиці щодо вивчення історії підрозділів, які займалися зазначеною проблематикою, у наукових установах Києва та Ленінграду / Санкт-Петербурга. Окреслюються напрямки для подальшої роботи.

The article deals with using the oral history method in studies of Soviet theoretical archaeology of the 1970s – beginning of the 1990s. There are exemplified and analyzed concrete results of this method applying in practice in researches of history of scientific institutions departments that studied specified problems in Kiev and Leningrad / St-Petersburg.

Незважаючи на те, що археологія та власне писемна історія – це споріднені науки, вивчення історіографії в них відбувається зовсім по-різному. За часів Російської імперії, а згодом СРСР, окремі наукові розвідки, присвячені історії археологічної науки, її наукових інституцій або біографіям видатних вчених зустрічалися з самого початку, проте були вкрай нечисленними. Більш-менш масовими вони стають у 1980-ті роки. Але справжній бум досліджень з історії археології відбувся вже після розпаду Радянського Союзу – у Росії в 1990-ті, в Україні – на початку 2000-х. І хоча сьогодні в обох країнах регулярно захищаються кандидатські дисертації, а у наших сусідів – і докторські, проводяться наукові конференції, проте в жодній науковій установі на всьому пострадянському просторі, немає окремих підрозділів, чия діяльність безпосередньо пов'язана з дослідженням у галузі історіографії археології. Якщо говорити про тематику досліджень, то найбільша кількість розвідок, присвячена дореволюційній археології [8; 13; 17], значно менша – науці 1920 – 30-х років [1; 14; 18], а ті, які стосуються 1960 – 80-х можна порівняти на пальцях [4]. А між тим, саме цей час можна вважати "зоряним часом" радянської археології, коли дослідження набули нечуваних масштабів, а вибух теоретичних розробок можна порівняти з яскравим явищем на Заході – появою англо-американської " нової археології". Останній, до речі, науковцями приділено значно більше уваги [5; 7; 19]. Заповнити цю лакуну і покликани дослідження автора, присвячені історії радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х років.

В останнє десятиліття все більшої популярності набуває вивчення усної історії. Так, в Україні вже з'явилися спеціальні наукові інституції, які спеціалізуються на усно-історичних дослідженнях, зокрема, центри усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди та багатьох інших. У 2006 році була створена Українська асоціація усної історії. На сьогодні завершені або тривають чисельні дослідницькі проекти з даної проблематики. Отже, можна говорити, що на початку XXI століття в нашій країні відбулося становлення окремого нового напрямку.

Вже є публікації з оглядом становлення усноісторичних досліджень в світі, розглядається їх сучасний стан в Україні та проблеми методології [3; 9; 12; 15]. Хотілось би звернути увагу на особливість викладу історії напрямку. Так, у статті Т. Пастушенко розглядається становлення усноісторичних досліджень та їх особливості в США, Британії, Італії, Німеччині та Франції, робиться огляд проектів, що реалізовувалися в сучасній Україні. Підходи західних дослідників і сучасні українські проекти розглядаються і в статті О. Марущак. Проте в обох матеріалах жодного слова немає про спроби застосування методу усної історії в СРСР, хоч вони і мали місце.

Такі приклади усноісторичних студій радянської доби навидить у кандидатській дисертації, присвяченій усній історії науки, російська дослідниця Марія Мокрова

[10, 12–16]. Зокрема, вона зазначає, що перший досвід збору спогадів представників наукової інтелігенції мав місце в Новосибірську ще в 1969–1973 роках, щоправда, аудіо запис тоді не використовувався, а лише проводилося анкетування з широкого кола питань [16]. Початок використання магнітофону для збору відомостей про історію культури та науки XX ст. пов'язаний з діяльністю В.Д. Дувакіна, який протягом 1970 – 1982 років записав бесіди більше ніж з 800 респондентами щодо наукового життя та роботи професорів МДУ. Однак широким науковим колам про цей проект стало відомо тільки наприкінці 1980-х – вже після смерті науковця [2]. Також тоді мали місце й інші проекти зі збору усної інформації.

Тема історії науки займає у російських колег провідне місце і сьогодні. Проте у переліку реалізованих українськими науковцями дослідницьких проектів з усної історії подібна проблематика не зустрічається [12, с. 13–15;]. У нашій країні переважають теми, на які є або суспільне замовлення, або фінансування, здебільшого західне. Більший тематичний діапазон проектів у Росії можна пояснити наявністю системи державних дослідницьких грантів. В Україні такі можливості отримання фінансування, на жаль, відсутні. Однак проблема використання методу усної історії у дослідженні історії науки залишається актуальною і в нашій країні, хоча їй і не приділяється належної уваги.

За останні двадцять років наукова спільнота зазнала серйозної трансформації, що найбільше торкнулася галузей, пов'язаних з ВПК. Внаслідок економічних негараздів багато вчених або пішли з науки, або емігрували, деякі наукові школи взагалі припинили своє існування. І якщо в українській історичній науці історіографії завжди приділялася належна увага, то в багатьох інших галузях якісні історичні студії зустрічаються рідко. Тому проведення подібних досліджень могло б зберегти для майбутніх поколінь багато цікавої та корисної інформації. На жаль, така ж трагічна доля в Україні спіткала і теоретичну археологію.

Під теоретичною археологією автор розуміє галузь археологічної науки, об'єктом вивчення якої є методологія археологічного пізнання. У СРСР теоретична археологія остаточно оформилася у 1970-ті роки. Це пов'язано із дискусією щодо об'єкту і предмету археології, що тривала в радянській науці з 1972 до 1992 рік [11] У цей час сформувалися три великі дослідницькі центри: Ленінград, де теоретичні проблеми розроблялися методологічним семінаром Ленінградського відділення інституту археології АН СРСР (ЛВІА), проблемним семінаром кафедри археології історичного факультету ЛДУ імені А.О. Жданова, сектором музейної інформатики Державного Ермітажу; Київ, де в Інституті археології (ІА) АН УРСР було організовано перший в СРСР відділ теорії та методики археології; Москва, де в Інституті археології АН СРСР діяв методологічний семінар, а згодом також було сформовано відділ теорії та методики археології. Окрім згаданих центрів окремі дослідники працювали в інших містах, зокрема у Свердловську, Іркутську, а в кінці 1980-х ще одним центром стає Ново-

сibirськ. Із розпадом СРСР і смертю деяких провідних фахівців теоретичні розробки пішли на спад. Так, у Києві після смерті В.Ф. Генінга у 1993 р., створений ним відділ проіснував декілька років і був закритий. Сьогодні в Україні теоретичні розробки в галузі археологічної методології припинилися повністю.

Під час роботи над даною темою автор стикнувся із незадовільним станом джерельної бази та недостатньою розробкою питань історіографії. На пострадянському просторі єдиним дослідником, хто розробляє подібну проблематику, є відомий археолог-теоретик та історіограф Л.С. Клейн. Однак він сам був активним учасником досліджуваних подій, тому його оцінки діяльності опонентів часто суб'єктивні і упереджені [7, с. 23].

Джерела з історії теоретичної археології можна поділити на три великі групи: архівні документи, опубліковані джерела та усна історія. На даний момент автор займається активними дослідженнями щодо історії теоретичної археології в Києві та Ленінграді / Санкт-Петербурзі. Вже опрацьовано документи з Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури (ІІМК) РАН, які пов'язані з діяльністю методсеминару ЛВІА у 1974–1987 роки – всього 26 одиниць зберігання. Серед них, протоколи засідань, плани роботи, звіти тощо. Серед опублікованих джерел – інформаційні повідомлення в журналі "Радянська археологія" про роботу методсеминару та опубліковані в окремих збірках чи у вигляді статей тексти доповідей, виголошених під час засідань.

Що стосується другої установи, де в 1970-ті роки тривала розробка теоретичних проблем – ЛДУ імені А.О. Жданова, то архівні матеріали щодо функціонування проблемного семінару не збереглося. Проте цінна інформація міститься в мемуарах Л.С. Клейна [6] та деяких теоретичних публікаціях учасників семінару.

Подібна ситуація склалася і з джерелами з історії діяльності відділу теорії та методики археології ІА АН УРСР. Матеріали діловодного архів ІА НАНУ з 1975 року – по наш час і досі не розібрані. Проте автор отримав можливість ознайомитися з ними. У Науковому архіві ІА НАНУ знайшлася лише невелика кількість документів, пов'язаних з діяльністю досліджуваного відділу. Це матеріали планових тем (обґрунтування, тематичні плани, звіти про виконання) та декілька коротких звітів про діяльність відділу у кінці 1980-х. (Правда, нещодавно в ході одного з інтерв'ю з'ясувалося, що матеріали з особистого архіву В.Ф. Генінга були передані до Рукописного архіву ІІМК, але з того часу автор ще не мав можливості дізнатися хоч-якусь інформацію про їх стан.)

Таким чином, записи усної історії є цінним, а іноді чи не єдиним джерелом з історії теоретичної археології в Києві та Санкт-Петербурзі. На вивчення цієї цікавої і корисної теми і націлений проект, що з серпня 2011 року реалізується автором за власної ініціативи без будь-якої підтримки жодної установи.

На кінець травня 2012 року в особистому аудіо архіві автора міститься 21 запис інтерв'ю з археологами з Санкт-Петербургу, Києва та Кишиневу. З них 11 записів стосуються діяльності у галузі теоретичної археології трьох згаданих установ Ленінграду, та 10 – діяльності відділу теорії та методики археології ІА АН УРСР.

У Києві були опитані теперішні та колишні співробітники ІА НАН України та викладачі кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед інститутських науковців опитані як співробітник досліджуваного відділу (3 людини), так і їх колеги, які працювали поруч (5 чоловік). Одне інтерв'ю було проведене з донькою В.Ф. Генінга – Л.В. Чижовою. Вік опитаних – від 50 до 70 років, серед них 8 чоловіків і 2 жінки.

У Санкт-Петербурзі опитано сім теперішніх наукових співробітників ІІМК, двоє викладачів Санкт-Петербурзького університету (1 колишній) і по одному співробітнику Державного Ермітажу та Інституту культурної спадщини АН Республіки Молдова. (Дергачов В.А. на початку 1970-х навчався в Ленінграді). Усі респонденти – чоловіки віком від 52 до 85 років. Більшість опитаних навчалися в 1970-ті роки в ЛДУ, брали активну участь і в університетському семінарі, і часто бували на засіданнях методсеминару ЛВІА.

Опитування здійснювалося методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю та ставило за мету вирішення наступних дослідницьких завдань:

- здійснити реконструкцію подій – відтворити життєдіяльність наукових підрозділів або семінарів;
- пояснити або уточнити факти, відомі з інших джерел;
- отримати інформацію щодо загальної атмосфери у тогочасному суспільстві, зокрема про наявність цензури або ідеологічного тиску;
- пролити світло на міжособистісні стосунки у науковому середовищі, простежити їх вплив на перебіг подій;
- з'ясувати особливості суб'єктивного сприйняття подій їх безпосередніми учасниками.

Автором було розроблено 4 опитувальника: щодо діяльності відділу теорії та методики ІА АН УРСР, сектору / відділу музейної інформатики Ермітажу, методологічного семінару ЛВІА АН СРСР, проблемного семінару кафедри археології ЛДУ імені А.О. Жданова, останній – у двох варіантах: для учасників семінару і для його керівника – Л.С. Клейна.

Попередньо можна сказати, що завдяки реалізації проекту отримано важливі результати. Перш за все, це – цінна інформація, що містить відомості, відсутні в інших джерелах, зокрема щодо функціонування методсеминару ЛВІА в кінці 1960-х – на самому початку 1970-х; про перші роки роботи групи молодих науковців під керівництвом В.Ф. Генінга, які займалися впровадженням комп'ютерів в археологічних дослідженнях тощо. Також вдалося зібрати відомості щодо змісту бесід, які в 1970–80-ті роки вели у неформальній обстановці археологи-теоретики, з'ясовано які саме зарубіжні та вітчизняні концепції обговорювалися, визначити ступінь їх популярності.

Окремі питання опитувальника торкалися суспільної сфери СРСР. Завдяки їм стало можливим з'ясувати суб'єктивне сприйняття ученими офіційної ідеології та їх відношення до неї. Не менш важливими є відомості, що дозволяють зрозуміти міжособистісні стосунки у науковому середовищі того часу, адже вони дуже часто не відображалися в офіційних документах, але впливали на перебіг подій.

Під час проведення опитування автор також зіткнувся і з певними проблемами. Головною з них є низька обізнаність українських археологів з сутністю методу усної історії та загальне скептичне ставлення до історії та методології археології. Тому багато часу уходило на вмовляння взяти участь в опитуванні, що вдавалося далеко не завжди. У якості причин відмови деякі науковці називали страх щодо можливих негативних наслідків, небажання порушити минуле, побоювання, що інтерв'ю може бути перекручене, а деякі навіть висловили думку, що автор "збирає плітки замість того, щоб займатися справжніми дослідженнями", себто проводити розкопки.

Разючим контрастом було ставлення колег з Санкт-Петербургу. Автор не почув жодної відмови. Єдиною проблемою був брак часу, адже проведення інтерв'ю треба було поєднувати з архівною роботою, а час перебування був обмежений. У результаті за тиждень в

Санкт-Петербурзі було зібрано стільки ж інтерв'ю, скільки до того в Києві за три місяці.

Гальмує проведення досліджень з усної історії радянської археології відсутність фінансування. Через це неохопленою дослідженням залишається Москва, проте автор сподівається, що цю проблему вдасться вирішити. Також чекає на продовження і дослідження в Санкт-Петербурзі.

Тому в майбутньому автор збирається збільшити кількість зібраних інтерв'ю, які стосуються історії наукових установ Києва та Санкт-Петербургу, і довести їх до півсотні. Наступним кроком буде розширення географії досліджень, і включення до неї Москви. Зокрема планується опитування співробітників Інституту археології РАН щодо функціонування методсемінару ІА АН СРСР в 1970–80-ті роки та роботи відділу теорії і методики археології у другій половині 1980-х. У якості експерименту буде здійснено спробу проведення інтерв'ю за допомогою Інтернету з використання системи зв'язку Skype.

Зібрані матеріали автор планує опублікувати у розвідках, присвячених історії кожної установи, де займалися дослідженнями в галузі теоретичної археології, а також використати для вивчення особливостей сприйняття окреслених подій учасниками з різних наукових центрів та спроби пояснення виявлених відмінностей.

Отже, історія археології сьогодні залишається маловивченою у порівнянні з історіографією писемної історії. В Україні остаточно відбулося формування та організаційне оформлення окремої галузі – усної історії. Проте серед реалізованих в нашій країні проектів немає жодного, який торкався історії науки, хоча ця тема є актуальною. Досліджуючи історію радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х поряд із традиційними джерелами автор почав використовувати матеріали, зібрані методом усної історії. Цей дослідницький проект триває й сьогодні. Вже зібрано 21 інтерв'ю щодо функціонування підрозділів наукових установ Києву та Санкт-Петербургу (тоді Ленінграду), де у зазначені роки займалися розробкою проблем археологічної методології.

Отримана в результаті опитування інформація дозволяє значно доповнити архівні та опубліковані джерела, які є фрагментарними, а іноді просто відсутні. Було з'ясовано як просто нові факти щодо історії теоретичної археології, так і здобуто цінні відомості про осо-

бливості сприйняття науковцями офіційної ідеології в ті часи, ідеологічного тиску та цензури. Набута інформація буде опублікована в окремих розвідках присвячених історії кожної з наукових установ, де розроблялися проблеми теоретичної археології.

У подальших дослідженнях автор має намір продовжити збір матеріалів з цієї теми в Києві та Санкт-Петербурзі, а також розширити географію пошуку – включити до неї Москву. У якості експерименту планується спробувати провести дистанційне інтерв'ю за допомогою системи Skype.

1. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. У истоках формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20 – первая половина 30-х годов. – К., 1982. 2. Дувакин В.Д. О моей работе на кафедре Научной информации МГУ // Археологический ежегодник за 1989 год. – М., – 1990. – С. 306–313. 3. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – № 11. 4. Клейн Л.С. Феномен советской археологии. – СПб., 1993. 5. Клейн Л.С. Новая Археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). – Донецк, 2009. 6. Клейн Л.С. Трудно быть Клейном: Автобиография в монологах и диалогах. – СПб., 2010. 7. Клейн Л.С. История археологической мысли: в 2 т. – СПб., 2011. – Т.2. 8. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917. – СПб., 1991. 9. Марущак О.В. Дослідження усної історії та пам'яті: "постпозитивістські" підходи // "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. – Випуск 43 (1) – 2011. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_43/Gileya43/F12_doc.pdf 10. Мокрова М.В. Устная история науки: от историографических традиций к комплексному источниковедению. – Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09: М., 2004. 11. Палієнко С.В. Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х – початок 90-х рр.) // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 11. – С. 90–95. 12. Пастушенко Т.В. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні // Історія України. – 17–18 (657–658), травень, 2010 – С. 10–15. 13. Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб., 2010. 14. Свешникова О.С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг. – Омск, 2009. 15. Склокін В., Реброва І. Усна історія в Україні: заповнення "білих плям" чи методологічний переворот? // Схід/Захід: Історико-культурна збірка. – Вип. 11–12. – Х., 2008. – С. 391 – 405. 16. Соскин В.Л., Осташко Т.Н. Из опыта собирания воспоминаний представителей советской интеллигенции Сибири // Археологический ежегодник за 1973 год. – М., 1974. – С. 341–343. 17. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. – М., 1961. 18. Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. – М., 2004. 19. Шутелева И.А. "Новая" процессуальная археология: история появления и развития, современное теоретико-методологическое наследие. – Уфа, 2010.

Надійшла до редколегії 13.03.12

Т. Пастушенко, канд. іст. наук

ПІЗНАВАЛЬНО ПРИВІЛЕЙОВАНИЙ СТАТУС "ЖЕРТВИ" У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВ: ВІД "АБСОЛЮТНОЇ ЖЕРТВИ" ДО "ЖЕРТВИ, КОТРА БОРЕТЬСЯ"

У сучасних усноісторичних проектах, особливо у країнах з тоталітарним минулим, переважають інтерв'ювання людей, які були очевидцями чи стали жертвами різного роду насильств, злочинів, несправедливості або належать до змаргіналізованої частини суспільства. У статті наведені приклади життєвих історій колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів, військовополонених, в яких представлені різноманітні варіанти інтерпретації стереотипного образу "жертви".

Interviewing of people who have been victims of all kinds of violence, crime, injustice, or who belongs to marginal communities is prevalent in modern oral history projects, especially in countries with totalitarian past. The article gives examples of life stories of former Ostarbeiters, concentration camp prisoners, prisoners of war, which represent the different interpretation of the stereotypical image of the "victim".

У сучасних усноісторичних проектах, особливо у країнах з тоталітарним минулим, переважають інтерв'ювання людей, які були очевидцями чи стали жертвами різного роду насильств, злочинів, несправедливості або належать до змаргіналізованої частини суспільства. Зокрема в Україні – це проекти збору свідчень про Голодомор, Голокост, жертв сталінських репресій, депортацій і переселень, оstarбайтерів, військовополо-

нених, інших учасників та свідків війни тощо. У цьому контексті доводиться говорити про пізнавальне привілеювання жертви в сучасних гуманітарних дослідженнях (Ева Доманська) [10]. Загальною тенденцією більшої подібності проектів є прагнення (як в оповідачів так і у дослідників) до віктимізації травматичного досвіду свідків. Власне дослідження досвіду страждань і є основним об'єктом зацікавлення істориків.

Нині доводиться говорити про своєрідну "конкуренцію жертв", скажімо у студіях про Другу світову війну, або прирівняння/протиставлення жертв Голодомору й Голокосту. Наприклад, дискусія на сторінках журналу "Голокост і сучасність" Станіслава Кульчицького та шведського дослідника Йогана Дитча [9, 13, 6].

Предметом моїх досліджень упродовж десяти років залишається проблематика Другої світової війни й зокрема такої категорії її учасників як примусові робітники, в'язні концтаборів, колишні військовополонені. У своєму архіві я маю біля 100 інтерв'ю, які особисто провела з колишніми жертвами нацизму, як офіційно цю категорію учасників і свідків війни називають. Це аудіо- та відеозаписи, фотоматеріали й документи зібрані під час різноманітних проєктів: "Міжнародного проєкту збору і документації примусової та рабської праці часів націонал-соціалізму" (2005–2006), "Українські в'язні концтабору Маутгаузен" (2005–2009), "Становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному радянському суспільстві" (2008–2010). З огляду на колективні уявлення про ці категорії учасників війни, як про її "жертви", у цій статті я хотіла б показати яким саме жертвами представили себе у "своїх", на відміну від "чужих", біографічних історіях колишні військовополонені, в'язні концтаборів та примусові робітники.

Дослідницький підхід до аналізу усних історій у даному випадку передбачає вивчення інтерв'ю як нарративу і базується на положеннях біографічного методу в якійсь соціології [5], а особливо в усноісторичній оповіді, а також на його жанровій і сюжетній специфіці, викладеній у роботах А. Портеллі [20]; на методі герменевтичної реконструкції, описаному в роботах Г. Розеталь [21] та Г. Грінченко [1, 2, 7, 8]. Об'єднуючим підходом до аналізу автобіографічного матеріалу є розгляд біографії як низки фаз життя, які разом з досвідом в процесі соціалізації набувають різного значення. А біографічний нарратив розуміється як спосіб надання смислу діям і вчинкам людини "зараз і тепер" за допомогою оповіді. Тобто, моїм завданням було з'ясувати, яким чином вписали свій досвід поневолення у біографічну історію колишні жертви нацизму, якого значення вони надають своїм стражданням, який вплив ці події мали на їхнє особисте життя.

Образ примусового робітника, в'язня нацистських таборів в історіографії пройшов декілька етапів становлення й певних змін. Від свідків злочинів нацистів, та їх безневинних жертв до героя, який чинив опір навіть в нелюдських умовах. Цей героїчний образ полоненого закріплений в сучасній назві організації українських в'язнів нацистських концтаборів "Всеукраїнська організація борців антифашистського опору" (ОБАО), позаяк у назві організації колишніх оstarбайтерів – "Української спілки в'язнів-жертв нацизму" (УСВЖН), куди також входять люди, що побували у нацистських концтаборах, представлений зовсім інший погляд на статус полоненого. Це прямий результат світової дискусії з приводу невідомості Третього району та необхідності виплати їм грошових компенсацій урядом ФРН і Австрії. Здійснення виплат та активне громадське обговорення цієї події, сприяли віктимізації образу різних категорій примусових робітників і політичних опонентів нацизму.

Нині існує також велика кількість теоретичних розробок про поняття і статус "жертви" в різних галузях гуманітарних знань: філософії, політології, історичних дослідженнях. Тож можемо говорити, що на час моєї роботи з очевидцями, вже існували стійкі зразки того, "як потрібно" або "якою має бути" жертва нацизму, як про неї потрібно розповідати. У цій статті я пропоную опис деяких, найбільш типових та декількох унікальних біо-

графічних історій, в яких постають різні інтерпретації образу жертви, створені самими респондентами.

Образ абсолютної жертви постає в біографічній історії Олександра [23], яку він розповів з позиції конформізму, примирення з драматичними і болісними сторінками свого минулого. Відповідно невдачі й трагічні випадки зображалися, як справа минулого, ворожі дії людей ретушувалися, а удачі та позитивні моменти розмальовувалися.

Йому весь час "щастило". Він почав свою оповідь з подій війни. Батька мобілізували в армію, а хлопець зостався під окупацією з мамою та маленькою сестрою. Голод в окупованому Києві змусив родину шукати притулку в тітці матері, котра жила в селі. Олександра, як помічника по господарству, практична тітка залишила жити в себе, а мати "пошла по людям". Тому, коли в сорок третьому році "пришли поліцаї і мене забрали", за неповнолітнього хлопця не було кому заступитися. "Мені говорять: "Та ти малий, тебе ми тільки так, для загального рахунку веземо, а там тебе відпустять, тебе не заберуть". Та мене не випустили. Забрали і повезли".

Оповідь сироти про перебування в Третьому районі складалася з історій про "добрих" людей, на котрих йому постійно таланило в життєвих пригодах. Особливо така спрямованість оповідання на позитив контрастує в сюжетах про перебування в концтаборах Гросс-Розен та Маутгаузен. "То мені теж повезло. Капо – німець, такий хороший. Він усіх разставив на роботу, а мені: "Алекс, ком". І я как ад'ютант у нього, за ним ходжу (сміється)". "І я потрапив в цей – ревір. В лікарню (пауза). Знову мені щастить".

Особливістю побудови біографії "жертви" є оповідь у формі групового нарративу, для якої характерне використання особових займенників у множині та пасивної форми дієслів: "мене забрали, мені дали, нас повезли, ми працювали і т. ін.". Це ми бачимо у розповіді Олександра. Жодна значуща подія в той час не була результатом особистих рішень інформантів. Втеча з трудового табору Олександра – також вчинок, на який його "підбив" товариш, котрий мав свої особисті на це причини. Повернення додому та період пошуку свого місця у новому, повоєнному світі Олександр також описав як допомогу інших, часто малознайомих людей: "Мені порадили: "Поступай в ФЗУ, здобувай спеціальність і починай жити". Я так і зробив". Олександр до виходу на пенсію пропрацював у системі Київенерго, куди його направили після закінчення училища. Картина щасливої родини: дружина, син, дочка, четверо онуків – завершує його біографічну історію. Власну біографію "жертви" він пояснює через дії зовнішніх соціальних обставин, випадків і випадковості. Для його життєвого шляху притаманна відсутність мобільності, невибагливість, схожість та вбудованість у родинні зв'язки.

"Слабка жертва" не завжди відповідає образу, презентованому респондентом в його нарративі про досвід поневолення. Представлення себе як "жертви" стихії, "чужих задрісних людей, сусідки, начальників" знаходимо в біографічній історії Тетяни [16]. Її життя – це шлях нещастя, страждань і перешкод, які жінка стоїчно долала. "Я нещаслива все своє життя" – неодноразово говорить вона під час інтерв'ю. Проте, коли поставити її історію про переслідування в контекст всієї життєвої історії, то часто ми можемо побачити зовсім іншу "жертву" – активну "жертву", "жертву", яка бореться. Ключові моменти своєї біографії: втеча з трудового табору в Німеччині, поїздка додому поза організованим транспортом репатріантів, відмова зректися засудженого батька, вербовка на будівництво мосту, розлучення, подальший вибір професії й місця роботи – Тетяна представляє як власні

усвідомлені рішення. Оповідачка творить образ себе, як "жертви з гордо піднятою головою", яка здатна приймати відповідальні рішення і чинити опір. Яка витримала всі випробування, відродилася з попелу й "зберегла душу". Вона дає відкоша хлопцям у Ді-Пі таборі та радянським солдатам, які зазіхали на її невинність. Так само не змовчала Тетяна і на звинувачення ржищівського міліціонера: "Начальник міліції, ось, це дуже важно, каже: "Добровольно уехала?!" І таким тоном до мене! "Шлюха!" А я кажу: "Про те, що "добровольно", то нас було тридцять, але не всі вернулись, не всі вижили, а про те, що я "шлюха", я вам предоставлю справку". Він сів на ноту нижче, понизив свій тон. Бо я йому сказала". Формулу "жертви тоталітаризму" Тетяна обрала, щоб показати себе особистістю. Хоча найбільшою життєвою драмою вона вважає проблеми в особистому житті: "Бачте, у мене й у замужестві не склалось. Ніде не склалось. І в сім'ї не склалось. Сім'ю знищили так нагло".

У деяких інтерв'ю (особливо коли оповідач був молодістю людиною на час ув'язнення), розповідь про жахливе місце примусової праці – концтабір – це розповідь про небезпечні пригоди відчайдушного шибеника, це "шматочок [його] молодого життя". Ув'язнення у таборі виглядає як наслідок послідовної низки його особистих вчинків, часом дуже нерозумних й небезпечних, під час яких автор завжди залишався самими собою. Самоіронія оповідача стосовно власних дій та почуттів – доволі не часто зустрічається в наративі "жертв". Павло [23], колишній в'язень концтаборів Аушвіц-Біркенау та Маутхаузен, побудував свою розповідь у формі іронічних "Вишневих усмішок". І в інтерв'ю він пояснює, чому саме він обрав такий стиль оповіді: "Ви розумієте, оці, я не знаю, як би, оце вийде книжка про оці діла всякі – (з турботою) *її не можна читати (курсив – авт.)*". Серйозно про "оці діла всякі", тобто про жахи нацистського поневолення розповідати не можливо. Тому Павло обрав гумор і самоіронію, розповідаючи про найстрашніші моменти свого життя. Як в'язень концтабору, учасник підпільної боротьби, він іронізує з традиційного монолітного образу борця-антифашиста, з власних вчинків, готовності й бажання тікати, готувати повстання тощо. "І він мені каже, він просто мені отримався, сказав, що оstarбайтери теж будуть, ці... Повстання. (коротка пауза) Брати участь. Так, треба рускоговорящі командири. Потрібні. А де їх брать? А він каже: "Отам, де твій лагерь, (виправляється) табір, там є й військовополонений. Так ти із того військовополоненого, постарайся домовитись, щоб вони втекли, а ми їх підберем і вони будуть командирами." (з іронією) Ну це тіки вісімнадцятилітньому в голову таке прийшло, що я... А я сказав: (зміненим голосом) "Да, да. Я завтра приведу, чи коли нада?"

Самоіронія також характерна для оповіді земляка Павла, полтавчанина Леоніда Р. Його історію оstarбайтера не можна звати класичною. Біографія Леоніда Р. [17] – це приклад долі людини, яка опинилася в роки Другої світової війни між двох вогнів. Син репресованого рятуючись від переслідування радянської влади, він потрапив в лещата іншої системи – примусової праці в нацистській Німеччині. Рішення матері, німкені за національністю, відправити сина в Райх, стало для нього певною мірою фатальним. Об'єднатися родині, як початково планувалося, так і не вдалося. Більше того, після війни Леоніда звинуватили у зраді батьківщини, через те, що приховував місцеперебування матері й меншого брата. Його засудили на 10 років роботи на шахті в таборі строгого режиму в системі ГУЛАГ. Він двічі тівав, провів рік в одиночній камері. Ще 9 років після смерті Сталіна працював на вугільній шахті в м. Інта в якості спец поселенця, не маючи можливості повернутися в

Україну. Свою історію страждань і поневірянь по тюрмам і таборам Леонід переповів як *історії особистих активних дій і перемог*. "Не сидів я склавши руки – дві втечі здійснив". Ці страждання виправдані, вони мали сенс, бо Леонід боровся за Україну. "Я люблю Україну, люблю тих, хто бореться за неї. Потому що я сидів у лагері строгого режиму, 70 років строку я заробив у радянської влади". Відповідно, всі епізоди періоду переслідування, які не підпадали під формулу "боротьби за Україну", Леонід максимально скоротив. Скажімо період роботи на металургійному заводі в Берліні він переповів у вигляді серії анекдотичних історій про життя в Берліні в багатонаціональному таборі примусових робітників, і принципово уникав переповідати травматичні спогади про приниження і знущання на німецькому заводі, про що збереглися його щоденникові записи. Такий феномен пояснити можна тим, що ці страждання не можна вписати формулу "боротьби за Україну".

Біографія Леоніда К. [19] представлена у цій галереї автопортретів як унікальна. Незвичність її полягає в тому, що він єврей, який вижив у німецькому полоні. Його оповідь становить сім з половиною годин аудіозапису. Один з її варіантів викладений на папері у вигляді автобіографічної повісті "Моя солдатська доля" [12]. Це продумана й апробована попереднім досвідом роботи над письмовим текстом історія скрупульозного свідка, який зберіг у пам'яті події свого життя до найдрібнішого епізоду, для котрого немає неважливих деталей, чи то опис його комунальної квартири, чи як правильно зав'язувати онучі або складати скирту. Це історія виправдання. Як він, киянин, єврей, військовополонений та оstarбайтер залишився живим. Біографія Леоніда – це ще історія єврея, котрий пережив Голокост і продовжував жити у суспільстві з антисемітськими настроями, несучи подвійний тягар недовіри, як колишній військовополонений і людина "не тієї" національності. Також це розповідь свідка, який постійно протиставляє власний досвід панівному історичному наративу про Велику Вітчизняну війну і одночасно талановито інтерпретує встановлений образ жертви-борця в своїй біографії.

Леонід під Каховкою потрапив у полон. Ніхто з товаришів по службі не видав, що він єврей. Формула "батько – циган, мати – українка" дозволила побудувати йому рятівне пояснення власної національності для німецького конвою. Із Миколаївського табору для військовополонених Леоніду вдалося вирватися під виглядом "українця" з Києва. Його, як і багатьох інших "пленя", прихистили жити в одному із сіл Миколаївської області, звідки потім восени 1942 р. відправили на роботу до Німеччини, у місто Штуттгарт. У полоні й на примусовій праці окрім голоду, тяжкої праці, небезпеки бути покраним за будь-який непослух, або загинути під час бомбардувань, на відміну від інших, Леонід постійно перебував під безпекою бути викритим і вбитим тільки тому, що він єврей. Таких епізодів у своїй оповіді Леонід описав більше десятка, а в дійсності їх могло бути набагато більше. Жоден з цих щасливих випадків не був чистим везінням: кожного разу Леонід робив і говорив тільки те, що могло відвести удар і врятувати. І це не було актом інстинктивного виживання – це було його боротьбою. "Якщо єврея з вересня 1941-го все ще не викрили німці, якщо він виявив стільки винахідливості і волі, мужності і спокою і Господь Бог йому допомагав в самих безнадійних ситуаціях, то він вже просто не має права добровільно відмовитися від боротьби. Такий вчинок означав би акт капітуляції людини, яка наважилася наодинці вступити в двобій с величезним, чітко відлагодженим механізмом масового знищення євреїв" [11].

Використання інтерпретативних моделей в аналізі біографічних даних орієнтоване не стільки на виведення загальних пояснень і причинних закономірностей, скільки на розуміння суб'єктивного смислу подій з позиції діяча. Наведені приклади біографій показують поліваріантність представлених життєвих історій, в яких респонденти розповіли, як вони стали тим, ким вони є. Автобіографії колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів, військовополонених можна представити як своєрідний спектр стереотипних образів колишнього примусового робітника. На одному кінці якого знаходиться представлення себе як "жертви", чи то з боку нацистського режиму, чи "жертви двох диктатур". На протилежному – уявлення про себе як про особу здатну до активних дій, до змін, до опору ворожому світу. Між цими крайніми типами образів розмістилися інші, в яких оповідачі намагалися окреслити свою систему цінностей, форма вираження яких, як правило, позичалася із політичних чи релігійних ідеологій, в яких підкреслюється індивідуальний вибір людини цілісного світогляду.

У міждисциплінарних дослідженнях, які проводяться у межах нової гуманітаристики і підтримують боротьбу за справедливість різного роду меншин категорія жертви є особливо політизованою. Тому у випадку дослідження статусу жертви, поєднання історичних досліджень з критичною і теоретичною рефлексією на цю тему є просто необхідними [10, с.151]. Як бачимо із наведених прикладів, досвід утиску, є не тільки досвідом безсилля, але й досвідом опору віктимізації (опору спробам утримувати жертви у стані пасивних суб'єктів, тобто ідеальних Інших). Таким чином ідеться про те, щоб історію переживань оповісти як історію досвіду. Важливо, щоб "утискувані меншини" припинили трактувати себе як жертви, які лише реагують на явища, що перебувають поза їхнім контролем, а стали активними акторами, виконавцями дій, які дозволяють їм вижити. Є перехрестя і вибір: почуватися жертвою, коли хтось інший контролює ситуацію й є відповідальним, та звинувачувати або почуватися сильною і в основному контролювати ситуацію [10, с.150].

1. Grinchenko G. Ehemalige "Ostarbeiter" berichten. Erste Auswertungen eines Oral-History-Projektes aus der der Ostukraine // Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien-Koeln-Weimar: Buehlau Verlag, 2008. – S. 230-240. 2. Grinchenko G. Zwangsarbeit im nationalsozialistischen Deutschland im Kontext des lebensgeschichtlichen Interviews einer ehemaligen ukrainischen Ostarbeiterin // Julia Obertreis/Anke Stephan (Hg.): Erinnerungen nach der Wende: Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften / Remembering After the Fall of Communism: Oral History and (Post-)Socialist Societies. – Essen: Klartext Verlag, 2009. – pp.133-150. 3. Johan Dietsch. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund: Media Tryck, Lund University, 2006. 4. Агамбен Джорджо. Homo Sacer. Что остается после Освенцима: архив и свидетель. – М., 2012. 5. Биографический метод: История, методология, практика. Под ред. Мещеркиной Е.Ю., Семеново В.В. – Москва: Институт социологии РАН, 1994 – С.147. 6. Гон Максим. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну. Збірник матеріалів вітчизняних та зарубіжних істориків. – Львів, 2012. – С.115- – 121. Електронна версія на сайті: – www.novadoba.org.ua 7. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентації в інтерв'ю-словах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) // Історія української історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65–72. 8. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю. – Х., 2008 – С. 12 – 19. 9. Дитч Й. Поборюючи "нюнрберзьку історіографію" Голодомору // Голокост і сучасність. –2008. – № 1 (3). – С. 7–26. 10. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле; пер. з польськ. та англ. В.Склопін, С.Троян. – К., 2012. 11. Котляр Л. Моя солдатська судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2007. – №1(2) – С. 87. 12. Котляр Л.И. Воспоминания еврейскоармейца. – М.: Вече. 2011. 13. Кульчицкий С. Роздуми над статтею Йогана Дитча // Голокост і сучасність. –2008. – № 2 (4). – С. 119–124. 14. Особистий архів автора (далі ОАА), інтерв'ю РК 014 з Тетяною, 1929 р.н. м. Ржищів, Київська обл. Запис 10.09.2009 м. Київ. 15. ОАА, Проект "Примусова праця в Берліні часів націонал-соціалізму". Інтерв'ю з Леонідом Р., 1925 р.н. с. Снітин, Лубенський р-н, Полтавська обл. Запис: 28.01.2012, 18.05.2012 с. Красногоровка, Великобагачанський р-н, Полтавська обл. 16. ОАА, Інтерв'ю РК 001 з Леонідом, 1924 р.н., м. Київ. Запис: 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 та 15.10.2008 м. Київ. 17. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. Ред. М.В.Лоскутовой. – Санкт-Петербург., 2003. – С. 32–51. 18. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории ... – С. 322–355. 19. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування. Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко та ін. – К., 2009. – 336 с.

Надійшла до редколегії 13.03.12

I. Савченко, канд. іст. наук

УСНИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ НЕВЕЛИКИХ МІСТ 20-Х-30-Х РР. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Я.НОВИЦЬКОГО)

Стаття присвячена висвітленню повсякдення невеликого міста 20-30х рр. ХХ ст. на матеріалах усних джерел археографічної експедиції Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького. Розглянуто методику формування даних усних наративів. Визначено, що характерною рисою повсякденного життя за даними джерелами є поділ на "сільське" та "міське" життя. "Носієм" саме міських традицій життя був центр міста. Водночас міська традиція життя мала певний вплив і на "сільське" повсякдення.

Article is devoted to daily occurrence of small town 20-30s of the XX century on the materials of oral sources archeographic expedition Zaporizhzhya Research Society n. Y.Novickogo. Has been described a method of forming the oral narratives. Determined, that a feature of everyday life according to the narratives is the division into "rural" and "urban" life. "Source" of urban traditions was the center of the city. But the "city life" little impact on rural everyday life.

Сучасний розвиток української історичної науки характеризується значними зрушеннями в напрямках та методологічних засадах досліджень. Зокрема, зростає увага до мікроісторії, гендерної історії і історії повсякденності. На сьогодні розвиток студій з історії повсякдення визначається різноманітністю дослідницьких напрямків, серед яких одним з основних є вивчення міської повсякденності. Увагу наукового загалу привертають як теоретичні та методологічні засади вивчення історії міського повсякдення, так і спроби конкретних історичних реконструкцій [2; 5; 6].

Водночас даний напрямок історичних досліджень вимагає відповідної джерельної бази, важливою складовою якої є і усний історичний наратив. Слід зауважити, що на сьогодні у вітчизняному науковому просторі проблеми розробки методики проведення інтерв'ю та подальшого аналізу усних джерел висвітлюються в значній кількості наукових публікацій. Зокрема, до даних питань зверталися у своїх дослідженнях О.Кісь, Г.Грінченко, Л. Мелес, В. Серета та ін. [1; 3; 7; 16]. При цьому важливим аспектом досліджень залишається формування методики створення усноісторичних свід-

© Савченко І., 2012

чень з питань історії міського повсякдення та їх подальший аналіз. Завданням даної публікації є висвітлення методики проведення опитувань, сформованої в археографічних експедиціях Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького та аналіз розкриття питань міського повсякдення в усних наративах, сформованих в експедиції в м. Токмак Запорізької області.

Починаючи з 2000-х років членами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького здійснюються щорічні археографічні експедиції на теренах Південної України, з метою опитування представників поколінь 1910-1930-х рр. В результаті було зібрано значний комплекс усного історичного наративу, інформація якого охоплює різноманітні питання, зокрема з історії повсякдення. Одна з таких експедицій була проведена в серпні 2004 р. в м. Токмак Запорізької області. Її результатом стало формування комплексу джерел, який охоплює більше 50 годин записаних розповідей та фотографії з родинного життя та міського побуту. Усні наративи надають можливість для розкриття досить цікавих аспектів з повсякденного життя невеличкого містечка. При цьому тема міського повсякдення виступала як одна з органічних складових інтерв'ю, і аналіз даних усної історичної свідчень як джерел з міського повсякдення потребує зупинки на організації та методиці проведення опитування.

На час проведення даної експедиції членами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького було вже накопичено певний досвід з методики проведення інтерв'ю. Основою побудови опитування на початку експедиційної практики став запитальник, який складався з переліку досить різноманітних тем, які належали до загальноісторичних, краєзнавчих, етнографічних та ін. Проте з часом в методиці проведення інтерв'ю відбувалися зміни, і їх основою стало розуміння унікальності історичного досвіду кожного окремого респондента. Це розуміння сприяло посиленню біографічного підходу в опитуванні, тобто орієнтованості насамперед на життя, власний досвід та бачення і розуміння тих чи інших ситуацій самим респондентом. Структура інтерв'ю ставала більш мобільною, і визначалася конкретною практикою, тобто ходом самого інтерв'ю.

Як правило, в функціональному відношенні інтерв'ю могли бути представлені елементи напівструктурованого і неструктурованого опитування. І вибір тем, порядку інтерв'ю завжди корегувався в залежності від конкретного респондента. Досить частими були відхилення від запланованих в запитальнику тем опитування, з формуванням нових тем, які взагалі не планувалися, але вималювалися в розповіді респондента. При цьому надавалася максимальна можливість для людини розкрити питання, яке було цікавим саме для нього. Інтерв'юер міг звертатися до уточнюючих питань, або питань, спрямованих на подальший розвиток теми, таким чином розвиваючи імпровізаційний підхід. Надалі ж відбувалося звертання до тем, визначених в запитальнику. Така методика давала більше можливостей для прояву особистих якостей та досвіду оповідача і формування більш оригінальних свідчень.

Водночас при такій комбінованій структурі інтерв'ю відбувалася актуалізація ролі у формуванні усного наративу інтерв'юера. Слід зазначити, що роль опитувача у створенні історичного наративу неодноразово підкреслювалася в науковій літературі. Зокрема, відзначалася відмова опитувача під час інтерв'ю від власних тез, гіпотез, та готовність слухати і чути те, що оповідач вважає важливим. При дотриманні даних загальних вимог слід відзначити про посилення авторської ролі опитувача при окресленій структурі інтерв'ю. Адже при відмові

від запланованої запитальником структури, саме в розвитку імпровізаційного, або ж "ситуаційного" підходу, інтерв'юер відповідно досвіду опитуваного визначав формування нових питань, і, покладаючись вже і на своє бачення важливості нової інформації, сприяв розкриттю респондентом певних тем.

Питання міського повсякдення в опитуваннях, що проводилися під час експедиції в м. Токмак 2004 р. розкривалися в інтерв'ю як у вигляді окремих тематичних блоків, так і в контексті інших тем. Як визначалося, завдання та методика проведення інтерв'ю визначили досить широкий спектр питань з повсякдення, які охоплювалися розповідями: побут, сфера міського відпочинку, медичне обслуговування тощо. Період 20-30-х років для більшості опитуваних співвіднісся з періодом дитинства та приблизно до 20-річного віку. При цьому, попри оригінальність кожного з свідчень, визначилося декілька характерних рис у розкритті питань міського повсякдення.

Висвітлення питань міського повсякдення, особливо побуту значною мірою залежало від особистих якостей оповідача. Людина, яка в особистому житті приділяла багато уваги побутовим питанням, надавала досить яскраві свідчення про них. Традиційно, побутові питання краще висвітлювали жінки. Але при цьому і чоловіки, що були уважними до своєї зовнішності у молоді роки, надавали цікаві свідчення. В цьому відношенні надзвичайно яскравими є спогади Кононеко О. 1915 р. народження, який в найдрібніших деталях змальовував особливості одягу, його шиття як чоловіків, так і жінок: "Були білошвейки, так називалися, приватні. Називалися вони білошвейки, жінки. Костюми також шили на замовлення у приватника, непмана цього, чи як вони. Ну, вважалися приватні. І взуття шили на замовлення у приватника. Він пошле тобі з білим рантом. Шевровий тувель. З білим рантом... Тоді так: одів, пошив костюм. Сягат у скверуку і дивитися, як він на тобі лежить. Він [кравець] каже: "Йди сюди". "Що? Мені не подобається, як вставлено цей, м-мм, рукав. Треба трохи підправити". От така марка була. Ми створювали протекції. "Хто?" "Такий-то шив". "Я піду шити". Я пам'ятаю, мамочка... Мама ще, моя мама носила також. Це було їй тоді, років тридцять мабуть, більше, чи тридцять п'ять. Також носила таку спідничку до колін. Вдягалася мама добре, любила вдягатися. Манто шовкове. Плаття таке. Тоді паноксамит носили. Це ж була мода. Вдягалася. І папа пристойно вдягався. А мама взагалі модниця була. Так вона вдягала нас, дітей" [11].

При цьому досить важливим фактором, який впливає на повноту, емоційну насиченість висвітлення питань повсякдення виступає заможність родини респондента. Здебільшого, більш наповненими є розповіді людей з більш-менш заможних родин. При чому це стосується майже всіх питань що стосувалися історії міського повсякдення: харчування, інтер'єру будинків, сфери торгівлі, відпочинку, сімейних свят.

Майже всі респонденти надають досить повний опис сфери занять батьків. Рогоза І., 1918 р.н.: "Він [батько] працював, в якійсь, раніше, був домашній чоботар, а потім вже був у кооперативі. І його так всі знали, він робив таке взуття, що зараз не знаю як було" [14]. Кононенко О. "Тато працював, в пекарні працював. Так. А потім було, коли вже період непу настав, тато працював з турками. Тато добре володів турецькою, татарською, мовою, батько. Була турецька пекарня, яка так називалася. Це зараз, вечірня школа, на кутку там. Де колись, там же було, м-м, заводу Кірова" [11].

Розвиток у містечку значного промислового підприємства визначила наявність спогадів, пов'язаних з

виникненням заводу, зокрема зі змінами у міському житті та роботою.

Характерною рисою повсякденного життя за даними джерелами є певний поділ на "сільське" та "міське" життя, що зумовлюється поєднанням у економічному розвитку Токмаку, як і в більшості тогочасних містечок, торговельно-промислових та сільськогосподарських елементів. "Носієм" саме міських традицій життя був центр міста. Це розмежування, звичайно не було чітким, проте все ж відчувається за даними наративів, особливо стосовно періоду дитинства.

Люди, родини яких мешкали в центрі міста, або поблизу нього, більше згадували про різні аспекти зі сфери міського відпочинку. Особливо ця різниця відчувається в період шкільного віку. Ілякова С., 1917 р.н.: "Колі приїздили в Токмак артисти, так це була ціла сенсація. Всі на них дивилися. Були гарні, гарно одягнуті. Чоловіки в циліндрах, і обов'язково з тростью. А жінки з парасольками. Ми навіть не знали, що таке парасолька, для чого їх носять" [10]. Кононенко О.: "Що там це було в Токмаці? Розказати... Парк був, який парк! Ми ж його будували, комсомольці, піонери... Потім там було футбольне поле. Футб.. це було от в двадцятих роках, футбольне поле було. От. Потім літній парк тоді, де зараз це, лікарняне містечко, там був літній парк" [11]. Рогоза І.: "В парк ходили. І бувало підемо – парк закрито, постукаємо, що це. Сторожа попросимо: "Посидіти там". Там гарний парк тоді. Він говорив: "Ні, ні". Ну, почали просити. "Ну, ідіть тихесенько і сидіть тихесенько". Ми там сиділи, морозиво купували, цукерки хлопці купували. Сиділи, їли, жартували і гуляли, танцювали, дуже добре. Я навіть не можу передати. Як пройшла моя молодість" [14].

Що ж стосується родин, які мешкали далі від центру міста, то подібних спогадів вже набагато менше, особливо знову ж таки стосовно періоду дитинства. Остапенко О., 1918 р.н.: "Та в театр не ходили. Бо тоді ж уже не було театру. І не до театру було" [13].

Відчувається різниця і в описах інтер'єру житла. Мороз І. 1911 р.н.: "Піл, е-е, стол, піл такий, е-е, тот, як тобі сказати. Ну, з досок, постелені доски і оце на досках спали. І там же постіль іще. Не на кроваті" [12]. Рогоза І.: "Ну, ось як я Вам скажу. Ось у нас была кушетка гарна, дуже, знаєте, що таке кушетка? Стіл, скатертина гарна. Телевізора не було. Годинник висів старовинний. Але ми вважали, вважалося, ми були бідні" [14].

Також для оповідачів, що в 20-30-х роках мешкали в центрі міста, особливо з більш-менш заможних родин, є характерними і більш детальні саме описи центру міста. Вони могли детально змалювати розташування магазинів на вулицях та крам, який в них продавався. Що до мешканців, що жили подалі від центру, особливо якщо це були незаможні родини, то тут спогади є менш інформативними. Блоха Є., 1915 р.н.: "...я не ходила в магазини, не покупала, не можу казати.... Нижче були ті магазини. Були магазини. Ну я не ходила в магазини. Ніколи й разу не була в магазині. Окрім тіко, з матер'ю раз заходила в церкву. Ото я знала, а то я і дороги не знала" [9].

У спогадах відчувається навіть різниця в ідентифікації самого Токмаку як населеного пункту, в залежності від району, в якому проживали мешканці. Так, Остапенко І., який мешкав дещо віддалено від центру, згадує: "...солом'яні хати були, і так, цегляних не було. Більшість всі солом'яні, і такі, хати були, глинобитні, і солом'яні,

черепиця була. Із очерету. ... Місто не дуже населене було. З колгоспу, і з сіл прижають на базар і продають усе, як звичайно..." [13]. На противагу йому Кононенко О., який мешкав у центрі, і батько його був управляючим пекарнею, згадує: "Токмак, звичайно, був як таке маленьке купецьке містечко. От. Дружній народ" [11].

З іншого боку, вплив міського життя все ж відчувався, і це стосувалося перш за все освіти. За рідким виключенням, діти в умовах міста мали можливість ходити в школу. Один-два роки навчання мали респонденти, дитинство яких перепадало на громадянську війну, або сім'я була дуже бідною. Причому з зростанням року народження збільшується кількість людей, які б провчилися хоча б чотири класи. Більшість респондентів відмічають, що їх матері контролювали навчання, хоча самі часто могли бути і неграмотними [12; 13; 15]. Щоправда респонденти, які мешкали в центрі міста мають більше вражень про шкільне навчання. Вони надають більш детальні оповіді стосовно вчителів, свят, які проводилися в школі. Згадуються навіть поїздки до піонерського табору на морі. Діти, батьки яких були зайняті в сільському господарстві, згадують, що на початку польових робіт мати могли піти в школу і попросити вчительку, щоб та дозволила не ходити дитині в школу [10]. Проте надалі люди, які своє дитинство не пов'язували з міським засобом життя, отримували достатньо можливостей для подальшої професійної освіти. Значна частина респондентів згадує про навчання в ФЗУ. Також відчувається, що в молодому віці ці люди частіше відвідували центр міста, гуляли там, тобто користувалися можливостями міського дозвілля.

Отже, комплекс інтер'єру, сформований в археографічній експедиції в м. Токмак, дозволив визначити характерні риси сприйняття мешканцями міста міського дозвілля, побуту, освітнього процесу тощо. При цьому в окремих аспектах визначається певна відокремленість "сільського" та "міського" повсякдення, які є менш відчутними в освітньому процесі, оскільки міська освітня інфраструктура створювала значні можливості для навчання.

1. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. / Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008. – С. 28-40.
2. Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : автореф. дисканд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк В.М. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007.
3. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтер'єру в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу // Схід / Захід. Випуск 11–12. Спеціальне видання. – С.59-76. 4. Іртіглю Ю. Організація усноісторичного інтер'єру. / Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008. – С. 5-8. 5. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна О.Д.; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. 6. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2008. 7. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. – №11. – С. 159-165. 8. Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВ ЗВІУАД), ф. 8, оп. 5, спр. 240 (аудіозапис). 9. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 243. 10. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 247. 11. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 248. 12. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 250. 13. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 252. 14. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 253. 15. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 256. 16. Середа В., Малес Л. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел // Україна модерна. – 2007. – №11. – С. 7-21. 17. Смольницька М. Усні свідчення жінок літнього віку як джерело реконструкції жіночого повсякдення // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14-15 травня 2010. **Надійшла до редколегії 13.03.12**

Ю. Тищенко, провідний історик навчальної лабораторії "Центр усної історії"

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧИХ СПОГАДІВ ПРО ВІЙНУ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОЕКТУ: "УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ"

В статті, на основі усної історичної проекту: "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання", здійснена спроба проаналізувати воєнні спогади мешканців окупованої України, які пережили війну в дитячому віці.

In the article, based on oral history project "Ukraine during the World War II: everyday survival experience," an attempt to analyze the war memories inhabitants occupied Ukraine, who survived the war in childhood.

Проблему Другої світової війни в історичній науці без сумніву можна назвати однією з найпопулярніших і найактуальніших сьогодні. Однак повсякденне життя людей в умовах війни зазвичай залишається поза увагою дослідників. Дослідження таких питань, як історична пам'ять про воєнне дитинство і військове повсякдення стало можливим лише з появою нових методологічних підходів. Серед них необхідно назвати і усну історію [9].

В 2010-2012 рр. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках курсу "Усна історія" студентами-магістрами було здійснено усноїсторичний проект "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання". В рамках проекту було опитано більш як 220 респондентів з різних регіонів України, яких згодом умовно було поділено на три вікові групи. Першу наймолодшу категорію представляли діти, вік яких на момент 1941 року становив не більше 7 років (від 1935 р.н.); другу категорію становили люди, вік яких становив на момент війни від 7 – до 13 років (1928-1934 р.н.); відповідно третя найстарша група представлена людьми від 14 років (1914-1927 р.н.).

Для даного дослідження свідомо була обрана перша категорія респондентів, яку являли собою "діти війни" дошкільного віку (3-7 років). Традиційно вважається, що спогади визначеної категорії людей недостовірні. Так, психологами доведено, що у дітей віком від 3-х до 7-ми років відсутнє сюжетне відтворення інформації, для них характерне бачення навколишнього світу в образах та емоціях. Логічне ж бачення дійсності проявляється в дитини вже після 7-ми років. Дійсно сприйняття дошкільнят є найбільш вразливим і нестійким, тому дуже легко піддається будь-яким маніпуляціям та впливам. Але, на нашу думку, ігнорування історичної пам'яті наймолодших свідків війни є не виправданим, і було б не лише цікаво, а й актуально для історичної науки дослідити особливості дитячих спогадів про війну.

Нам вдалося виявити, що найбільше запам'яталися події чи процеси, пов'язані чи то з стресом, чи з радістю в дітей. Так, 85% респондентів згадали не лише момент, початку війни і окупації, але й день повернення радянських солдат. Очевидно, що обидва моменти були пов'язані з особистими переживаннями дитини. "Тож зустрічали з хлібом-сіллю, всі раділи, що вже кончилось це мучення, що вже прийшли наші. І я помню добре, як вони приїхали. Перед цим, як вони наступали, німці тут були і "Катюша", десь появилася ця "Катюша", зробила тіки три залпи, німці втікли зразу. А в нас всі шибкі повилітали, вона на горді була. І ці ж наші, ну Червона армія хлопці дали бочку, здоровенну бочку оставили нам пального, щоб топить, не знаю, де вони взяли цього стікла, позашкливали всі вікна і оставили матері цю ж солярку, то вже як після війни, цю бочку здоровенну забрали і вона була в колгоспі. І вона була год із тридцять.. Всі були доволні, веселі..." [6].

"Я тобі розкажу сій час епізод. У сорок третьому році тільки звільнили, значить ідуть солдати, батько, а твій уже прадід він, бере таку торбу табаку, може воно і у мене до сіх пор осталосся, баба збирає, чи жінка

його, збирає щось там поїсти і то вони зустрічали наших солдат (...) з усім селом бігли, це був не передаючий праздник..." [4].

В ході здійснення проекту, нас зацікавила думка, людей, щодо створення в колективній свідомості образу "наші" і "чужі". Радянська система сформувала надзвичайно переконливий образ німецької армії в свідомості радянської людини як такий, що винен в розв'язанні війни, в смерті мільйонів людей, руйнуванні сімей. Історична наука впродовж вже не одного десятиліття підтримувала міф про "чужого" – німця-окупанта, що викликав у дітей страх, небезпеку, загрозу для життя. Як не дивно інколи образ "ворога" в усних свідченнях не відповідає традиційним уявленням і набуває людських якостей. Один з респондентів – Мороз Сергій пригадує: "Хуже німців були "свої", так, тому що німці були різні. Пригадується такий факт, в нас німці стояли в подвір'ї, ну заїхали. Це як наступали і остановились в нас на подвір'ї всій цій обоз їхній – тридцять чоловік. У хату зайшли і нас троє, один приказав там матері варити вечерю, вона варить, а сестра сама менша була сорок першого року, ну ще мала, допіру їй було три місяці, чи чотири і воно плаче, мати топе в печі, а ми так коло печі тоже, а їх всіх повна хата – тридцять чоловік і один вискакує з пістолетом до матері: "Успокой дитину!". Другий перескакує на перед його, затуляє, щось гильгоче, каже до матері: "Сховай, бо застрелить". Ну мати взяла ту дитину, замотала якось трохи успокоїла, він його вивів десь надвір, побалакав і прийшов. Прийшов і він десь не появилася тей.. Так вони стояли три дні, потом уже наступали, дальші пішли. І вони виходять і цій один підходить до нас до печі, витягує свій сухий пайок і передає нам. Там була ковбаса така вкусна, ну канешно у те время кусочок ковбаси, хліб і там ще щось передає і показує рукою, що п'ять кіндерів осталосся – п'ятеро дітей і заплакав і пішов. То це такий факт дуже запомнивсь мені. Шо були німці й хароші" [6].

Як виявилось, з інтерв'ю для дітей війни, найбільшим страхом був не "німець-окупант", який інколи виявлявся навіть кращим за "своїх". Найбільше лякала дітей перспектива втрати когось із членів родини, в ситуації тотального страху, пов'язаного з невідомістю подальшої долі рідних і близьких "А мама ж думала, що він української мови не знає, а тіки німецьку і сказала йому: "На, щоб ти подавився ним". А він хутко вирвав пістолета із кобури і направив на нас. Я закричала не своїм голосом з ляку. Хоч і мала буда, вже розуміла, що це смерть. А другий, що з ним був, не дав нас розстріляти. А потім, як оце вони пішли, а мама каже: "Я не стільки за себе злякалася, як за тебе" каже. Бо я ж закричала не своїм голосом, замоталася в мамин, знаєте, як на Україні так жіночки носили такі широкі спідниці, у збірочку, замоталася у ту спідничку мамину і кричала не своїм голосом. Отак нам далася війна" [7].

Спогади про втрату родини в роки війни характерні для мільйонів людей. Однак в дитячому віці ці втрати особливо хворобливо відчутні і призводять до руйнування адекватного уявлення про дитинство. Так, залишені без батька, на опіку матері, бабусі чи сестри, чітко

розуміючи загрозу небезпеки, більшість з опитаних нами інформантів досить детально і емоційно описували моменти, пов'язані з мобілізацією їх батьків до лав армії. "І німці вступили в наше село. А батька ми... не вспіли мобілізувати... на війну... І нам прийшлося з мамою проводити його в ні... в нічне время прийшлося проводити його до лісу. Батько ніс мене на руках. Це було останній раз... от. Доніс до лісу... і віддав мене на руки мамі. А я так не хотіла від нього йти! (болісно) Я чогось батька дужче любила, навіть як маму. Чи може тоді не розуміла, чи не знала... Ну в мене до нього була велика прив'язаність. А йому я уявляю, як було самому йти у темний ліс. У нас він там не... неподалеку був. А ми повернулися з мамою додому. І незабаром оце страхиття сталося" [7].

Особливе місце в спогадах дітей війни займає образ матері, як єдиної годувальниці і захисниці сім'ї. Більшість інформантів розповідають, що мама постійно тяжко працювала, тому вони рідко її бачили і змушені були займатися самовихованням. "У мамі ж роботи, як то кажуть, по горло. Ну огороду в нас було біля хати тридцять соток, а ще двоя свиней, коняка, корова ще була. Все треба нагородити" [7].

Трепетне і шанобливе ставлення до батьків і рідних було характерною рисою воєнного часу, що лишилася на все життя. Глибока переконаність в тому, що любов врятує і все вилікує, чітко простежується у всіх спогадах, що зачіпають пам'ять про близьких. "В нас в батькового брата хата згоріла. Вони тоже так були виселені, а прийшли – хата згоріла. То забрали їх до себе. То ми в одній половині хати жили, а вони в другій половині. І взагалі люди були дружні. Бо була біда і кожен співчував" [5].

В ході дослідження ми також звернули увагу на відмінності дитячих спогадів про війну, за гендерною ознакою. Так, для респондентів чоловічої статі найбільш характерними є теми мобілізації, військових дій та діяльності партизанських загонів в роки окупації. Така закономірність знову ж таки пов'язана з формуванням у радянській колективній пам'яті "образу радянського чоловіка-переможця". Так, інтерв'юери-чоловіки розповідали, що вважали за свій обов'язок, навіть не дивлячись на перебування в досить юному віці (6-7 років), допомагати партизанським загонам. "Я хотів був малий, но даже участвовал у разведке, де находились німці, де было в селі були їхні каземати, їхні значить..." [3]. На жаль, в силу згаданих вище причин, ми не можемо цілком бути впевненими, чи ідея про захист Батьківщини жила на той час в голові 6-річного хлопчика, чи з'явилася пізніше під впливом певних чинників.

Жінки ж в своїх розповідях акцентують увагу на проблемах побутового характеру. Їх розповіді містять дуже детальну інформацію про проблему здоров'я, гігієни, одягу, шляхи та специфіку його виготовлення в роки війни. "А в що одягалися? А що було. Панчішки-шкарпетки, штопати, перештопувались, перешивали. Бабуся шила спідниці собі, таке ось щось подібне полотно у неї було. І, як зараз пам'ятаю, завжди говорила мені з братом: "Наламайте бузини!". Бузина там в кінці городу росла, ми наламали цієї бузини, і вона варила цю чорну бузину, і потім в цю бузину, вже відвар зробить, і потім в цю бузину – ось цю тканину, і вона ставала така чорна, або темно-темно синя, і вона шила собі спідниці. Спідниці довгі шили, я пам'ятаю, що бабуся моя ходила, у неї не було нижніх ось цих трико, і все таке, ось бабуся ходила – ось спідниця довга і все" [1].

"Не було мила під час війни взагалі. До того ж в селі на той час продовжувало існувати ткацтво. В хатах стояли ткацькі станки. Полотно, в основному, ткали і більш такі нитки товщі для ряден. Такі були... одяг не було

практично, було дуже мало, а рядна були натуральні, тому що в селі коноплі сіяли в колгоспі і дома дехто сіяв коноплі. Це вважалося нормальним. Їх потім вимочували, обробляли і поки проходили вони цілу... процес цільний, щоб з них вийшли нитки. То із полотна шили не тільки нижню білизну, а і спідниці, і плаття. Фарбували, поки не було ще, поки на базарі не можна було купити якісь уже, щоб пофарбувати фарби хімічні, то – у бузині. Це дійсно я пам'ятаю і це було так. Шили тоже часто в ручну, тому що на село було, можливо, десь дві людини, які мали, відповідно, машинки швейні, і які могли шити. А решта, те, що саме елементарне воно шилося вручну" [2].

В порівнянні з людьми, що пережили війну в більш зрілому віці, "діти війни" в процесі розповіді про життя воєнного часу частіше зупиняються на детальних розповідях про те, чим харчувалися в роки війни. Свідки окупації з жахом згадують, як матері закопували зерно і кукурудзу в землю, як рятували корів, як пекли млинці з лободи і кропиви, як їли шкурки з картоплі: "Не було чого їсти, варили лободу, листя із (...), картошку мерзлу собирали на полі. От пройшло осінь, викопали картошку там і потім як переорали поле, картошка, яка вже вийшла із землі наверх, ну там осталась канешно крохмал. Мерзла картошка, собирали і так виживали, так жили, хто як шо міг. У кого де якась жменя зерна була, були такі (штупки???) із снарядів, і з гільзи, і палкою у ті ступки, товкли те зерно і получали якісь крупки, ну не багато, ну на такий казан воно тільки запаж імело, шо то пригодне до піщі." [3]. Після аналізу інтерв'ю, записаних зі свідками війни, ми не могли не помітити, що і сьогодні бозна чому голодного існування лишається одним із найбільших страхів цих людей.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що проведене дослідження не претендує на завершеність заповнення пробілів історичної пам'яті нашого суспільства про дитинство в умовах війни. Це пояснюється перш за все тим, що кожен аналізований нами текст інтерв'ю містить лише фрагментарні свідчення, що описували реалії воєнного часу. Тим не менше, цитуючи визнаного дослідника усної історії А. Портеллі, погодимось, що будь-яке дослідження, де використовуються усноісторичні джерела, буде незакінченим через неможливість досягнення ідеалу – аналізу всіх джерел з певної проблеми і відносна невичерпність природи самого джерела [8].

Застосування усноісторичних методів під час дослідження спогадів в цілому не лише дало змогу виділити низку найважливіших проблем, радянського повсякдення воєнного періоду, а й виокремити серед них, ті які дійсно характеризують тогочасне сприйняття дитини навколишнього воєнного світу, а не стали відображенням пізніших впливів. Характерно, що в дитячих спогадах майже відсутня інформація про військові дії, пам'ять про які червоною лінією пронизує спогади ветеранів війни. Так, для більшості дітей війни через вікові причини масштаб військових дій був зміненим. Для них значно ближчими процесами під час війни були ті, що пов'язані з сім'єю, працею в тилу, проблемою голодного існування на окупованій території.

В цілому, спогади "дітей війни" – це розповіді про виживання в надзвичайних ситуаціях війни, про травматичний досвід, який зайняв в біографії одне з найважливіших місць. Майже всі спогади вказують на хворобливість їх інтерпретації і передають глибокі душевні потрясіння років війни, що притупилися і трансформувалися впродовж часу.

1. Інтерв'ю з Гаврилюк Ларисою, 1940 р.н., інтерв'юер – Аврамова К. – архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦІУ), Колекція 1, "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання" (К.1), Одиниця зберігання

47. 2. Інтерв'ю з Гогіною Лідією, 1936 р.н., інтерв'юєр – Грицай Л. – архів ЦУІ, К.1, О.з. 48. 3. Інтерв'ю з Змаженко Миколою, 1937 р.н., інтерв'юєр – Кшановський В. – архів ЦУІ, К.1, О.з. 206. 4. Інтерв'ю з Коломієць Миколою, 1938 р.н., інтерв'юєр – Скрипченко Н., – архів ЦУІ, К.1, О.з.102. 5. Інтерв'ю з Крушельницьким Теодозієм, 1936 р.н., інтерв'юєр – Стребкова С., – архів ЦУІ, К.1, О.з. 182. 6. Інтерв'ю з Мороз Сергієм,

1938 р.н., інтерв'юєр – Тищенко Ю., – архів ЦУІ, К.1, О.з. 25. 7. Інтерв'ю з Тримпол Анастасією, 1937 р.н., інтерв'юєр – Зінченко П., – архів ЦУІ, К.1, О.з. 126. 8. Portelli A. The Battle of Valle Ginilia. Oral History and the Art of Dialogue, Madison: The University of Wisconsin Press, 1997. 9. Томпсон П. Голос пришлого: Устная история, Москва, 2003.

Надійшла до редколегії 13.03.12

Л. Халюк, канд. філол. наук

УСНА ІСТОРІЯ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1947 РОКУ У ПОЛЬЩІ

У статті показано потенціал усної історії як важливого інформативно-ілюстративного джерела для вивчення історії української етнічної групи, яка з певних причин опинилася за межами своєї історичної батьківщини.

The article highlights oral history as an important informative and illustrative source for studying of Ukrainian ethnic group which due to some reasons left its historical motherland.

Останнім часом особливого значення набуває поглиблене наукове вивчення української культури ХХ ст., яке характеризується значними суспільно-історичними зрушеннями та катаклізмами. Українські та зарубіжні народознавці цілеспрямовано займаються дослідженням надбань тої усної історії та словесності, яка є своєрідним художнім літописом історичних подій ХХ ст. Саме до таких подій відноситься насильницьке переселення українського населення у 1947 році з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння на північно-західні землі Польщі, відоме під назвою "акція "Вісла"".

Зазначена проблема вмотивована тим, що нині до нас повертаються несправедливо забуті хронікально-документальні матеріали, бібліографічно-довідкова та художня література, маловідомі вітчизняні та зарубіжні архівні джерела, а також усні історії свідків цієї трагедії, які є джерелом до пізнання світогляду українського народу та його історії. Усні оповідання про переселення 1947 року з ідеологічних причин цензурованості науки тривалий час не могли увійти до фольклорних збірників, стати предметом розгляду в монографічних дослідженнях. Збирацька робота в Польщі та Україні лише набирає обертів. Тож усний фольклор, який не тільки не записували і не вивчали, а й переслідували, може стати основою для незаперечних висновків про спробу розпорощення та знищення українського народу на споконвічних українських землях Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Надсяння.

Специфіка моменту полягає в тому, що усні історії про переселення 1947 року продовжують створюватися нині. В умовах незалежної України народ одержав право вільно обговорювати своє недавнє минуле, не боячись давати йому правдиві оцінки. Під час таких бесід, часом мимоволі, їхні учасники повертаються до подій 1947 року і здібними оповідачами творяться оповідання, які, як правило, виливаються в оповідання-монологи чи оповідання-сповіді.

Актуальність обраної теми зумовлена нагальною потребою повернути в українську науку і фольклористику зокрема, одне з найменш досліджених явищ в історії українського народу, народні оповідання-спогади про переселення 1947 року.

Завдання, які ми ставили перед собою, передбачали пошук записів усних розповідей про події 1947 року та фіксацію сучасних фольклорних текстів, які з причини табуйованості теми переселення українців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння у 1947 році на північні та західні терени Польщі у радянські часи ніколи не були предметом філологічних студій. Разом з тим конкретні завдання статті полягали у тому, щоб проаналізувати їхній зміст, виявивши при цьому типові сюжетотворчі мотиви та образи, а головне – продемонструвати потенціал цього фольклорного масиву як важливого прикладного (інформативно-ілюстративного) джерела для вивчення історії

української етнічної групи, яка з певних причин опинилася за межами своєї історичної батьківщини.

Вагомий внесок у вивчення означеної проблеми зробили такі українські та зарубіжні науковці як В. Борисенко, Ю. Гаврилюк, Б. Гук, Р. Дрозд, С. Заброварний, М. Ісаєвич, Р. Кирчів, М. Кміта, М. Лесів, Є. Місило, В. Мокрий, В. Сергійчук, Ю. Сливка, М. Трухан та інші (вивчаючи усні оповідання-спогади як фольклорне явище, або використовуючи фольклорні твори в якості "усної історії").

Більшість розповідних зразків мають сюжетний характер, що є традиційною властивістю фольклорної прози. "Народний оповідач, – зазначає В. Сокіл, – більше схильний за своєю творчою потенцією до сюжетного оформлення події (чи кількох епізодів), їх образного осмислення" [10, с. 10]. Аналіз зразків усної історії щодо їхнього сюжету показує, що вони будуються якнайрізноманітніше. Події являють собою сукупність усіх реальних ситуацій, персонажів (діючих осіб) і дій в історичному минулому інформанта, які сформували його індивідуальний досвід та ідентичність. До того ж слід враховувати, що ситуації, відібрані наратором в історію, яку він викладе в подальшому оповіданні, є не механічним добром елементів подій, а ментальним конструктором у свідомості оповідача, який, осмислюючи свій минулий досвід, зводить його до тих небагатьох елементів, які створюють його історію. Проте характерною ознакою більшості цих історій є те, що оповідачі прагнуть поглянути на своє життя в цілому з висоти літ, передати найбільш вражаючі моменти. Осмислюючи причини переселення 1947 року, інформатори ведуть свої розповіді з довоєнного періоду (Друга світова війна), подаючи контрастні картини зі своєї біографії, біографії свого народу. Таким чином, оповідь може набути розгорненого характеру й складатися з низки епізодів, характерних багатьом народним оповіданням про 1940-і роки: благополучне до певної міри життя до війни, господарювання на землі, яка є головною годувальницею сім'ї, а праця на ній – запорукою сімейного добробуту; далі Друга світова війна; переселення у 1945–1946 роках на Україну, насамкінець переселення 1947 року (операція "Вісла"). Наприклад: "У 1939 році я повинен був іти до третього класу початкової школи. Батьки сказали, що почалася війна. Спочатку з'явилися на конях російські солдати... Після війни не було де мешкати. Тимчасово проживали у коморі з іншою родиною. Дах зробили з соломи, але інколи, якщо йшов сильний дощ, то протікало... Прийшла весна 1947 року. Лишень встигли збудувати хату, почали в ній жити, а тут говорять ... виселення, виселення. Андрій Дмитрук приходив до нас і сказав, що обов'язково поїдемо. Він уже знав звідкись" [13, с. 49, 51] (переклад авторки); "Коли почалася Друга світова війна, кордон пройшов по річці Сян і їхнє село було в складі СРСР. Після 1945 року границя пройшла зразу за Нижанковичами і село увійшло до складу

Польщі. Почалися переселення. Батько ніяк не хотів їхати, бо думав, що границю ще раз перенесуть на Сян, та й кому хотілося кидати все і їхати невідомо куди. Але настав 1947 рік. Прийшли поляки (це було в травні) і сказали збиратися" [11].

Більшість із фольклорних творів про акцію "Вісла" 1947 року становлять оповідання та перекази власне про сам перебіг переселення. Віднедавна почали з'являтися у друці літературні спогади (наприклад, А. Барни "Зі щоденника переселенця. Спогади" [12], Т. Доклі "Наша громада. (Минуле сіл: Ясунка, Крива і Баниця на Лемковині)" [4], І. Красовського та А. Тавпаша "Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки" [8], Л. Мончака, І. Полиняк та Н. Юськів "Лабова. Лемківське село нашої пам'яті" [9] та ін.) про цей відрізок історії. Згадані мемуари певною мірою заповнюють лакуни в історичній біографії українського народу.

Центральною темою оповідань є тема насильницького переселення та його наслідків: хвороби та смерть у дорозі: "Гнали нас до збірного пункту в селі Варі. Цього дня виселяли також і Яблоницю. Тримали нас разом у Варі кілька днів у stodолі. Хто не мав їжі, тому військом давало їсти, але разом з усіх сторін пильнували нас. Вояки сказали нам, що як хтось буде втікати, зараз будуть до нього стріляти" [1]; "27 червня 1947 забрали нас до Грибова, там ми ночували на вокзалі, а потім їхали у вагонах. Як хтось попав до відкритого – то казка, як до закритого – то задихався, але як почалася злива... З одного боку їхали кози, корови, вівці, з другого – люди. Ми, хлопці, над коровами нари мали і там ми розмістилися, а що молоді були, то нам було байдуже. Старші люди плакали, бідували" [16, с. 53] (переклад авторки); відсутність санітарних умов під час переїзду: "Був 1947 рік. Ми, як велика родина з десяти осіб, отримали окремих вагон, розділений навпіл: одна половина для худоби, друга – для нас із багажем. Найгіршим спогадом є відсутність місця для вичокка семимісячного братика, який почав у дорозі сильно хворіти, а отримати медичну допомогу було неможливо. Неприємно навіть уявити ті санітарні умови. Милися, спали і ходили до туалету в одному вагоні з худобою" [15, с. 15–16] (переклад авторки); повна відсутність житлових умов на західних та північних землях: "Деякі сім'ї втиснено по дві – три до одного будинку або "докватеровано" до осілих тут у 1945–1946 рр. польських родин, які вже були повними панями" [7, с. 55].

Слід наголосити, що, крім змалювання певних подій, кожна з таких оповідей дає важливий інформативний матеріал щодо особливостей і труднощів "переселенського" побуту та життя на нових землях. Такі усні історії про події 1947 року можемо розглядати не тільки з суто філологічного боку, але маємо змогу почерпнути також різнобічний матеріал етнографічного та етнопсихологічного характеру. Цьому сприяють короткі описи, передусім житла, одягу, звичаїв того часу, докладні оцінки людської поведінки у кризових, афектних ситуаціях. Цікавими з цього погляду є наступні спогади: "Перші весілля, як ми приїхали сюди, відбувалися так само як і у Мохначці. Подружки нареченої були одягнені по-краківському: гарні спідниці, зелені, корсети, стрічки прив'язані до плечей, намисто, вишиті елегантні сорочки" [16, с. 26] (переклад авторки); "Як надходив Великдень, ми цілий тиждень фарбували яйця, а потім розбивали їх, як то роблять діти. Старші жінки розписували красиві великодні крашанки" [16, с. 28] (переклад авторки); "Увечері застав я вдома якусь жінку з дітьми, до нас звернулася по-польському, до своїх дітей по-німецькому. Мама налила їй молока, а за якийсь час німкеня принесла нам велику миску мити Михася та ще

якісь посудини. Мама нас всіх викупала. З німкеню ми швидко заприятелювалися" [3, с. 413].

Зустрічаються в усних свідченнях і відтворюються з усіма подробицями деталі технічних процесів з виробництва якої-небудь заводської чи фабричної продукції, або довгий ряд особистих характеристик як рідних і близьких, так і нових знайомих на по німецьких землях тощо. В розглядуваних оповіданнях представлено також образи української селянської родини (батька: "Наближалася осінь, ми почали ремонтувати "новий" дім. Батько пішов до зруйнованого сусіднього господарства, зірвав нікому вже непотрібну підлогу і поклав її у нас. За те був відданий до суду і на два місяці відправлений до в'язниці" [15, с. 29–30] (переклад авторки); матері: "І разом з матір'ю, збираючи з поля каміння, почали нове господарювання на "своїй", нерідній землі" [3, с. 117]; дітей: "Я брався за будь-яку роботу" [13, с. 53] (переклад авторки), "Мені було тринадцять років, а сестрі п'ятнадцять, тому спочатку не всі хотіли давати нам роботу, але з часом переконалися, що я добрий робітник, і вже не мав з тим проблем" [14, с. 127] (переклад авторки).

Усні оповідання про переселення 1947 року є репродуктуванням, відтворенням зорових образів, здебільшого неприємних, емоційних вражень. Цих же висновків на основі емпіричного життєвого досвіду доходить і народ, відбиваючи цей досвід у приказках і прислів'ях типу: "Але, як то кажуть, буває іноді щастя в нещасті" [3, с. 117]; "От Бога ґрех, от людей смех" [3, с. 484]; "Ну чуго пташечка летить і виртається? Бусьол литить на те саме гніздишко, прилітає. Де вродиться, там хочиться" [2, с. 95]; "Але всьо равно тягне там, де, як кажуть, мати рудила, там найлепей чоловік чується. Риба в Бузі теж не пливе, тільки тримається одного місця" [2, с. 93].

Серед усних історій, які на сьогодні вдалося зібрати, цінними з погляду відтворення історичної дійсності є сюжети про стосунки українців та поляків. Амбівалентність ситуативних колізій дозволяє подивитися на багатовікові контакти сусідніх народів не шаблонно, а у спектрі неоднозначно складних стосунків. Так, в багатьох оповіданнях респонденти, згадуючи про стосунки з іншими національностями, насамперед з поляками, представляють їх часто в порівнянні: майже завжди як дружні до переселення та переважні, але не завжди, ворожі до переселення. Наприклад: "У нашому селі мешкало двоє поляків. Решта – усі лемки. Але ці поляки розмовляли по нашому, лемківською мовою. Ходили і до церкви, і до костьолу. <...> Добре між собою ми жили. Не було жодних конфліктів перед війною" [15, с. 58] (переклад авторки); "Жили серед нас поляки і євреї, які мали господарства й магазини. Усі жили в згоді" [15, с. 106] (переклад авторки). Наведемо приклади оповідей про події після переселення: "Поляки обзивали нас: О! Українці! Бандерівці приїхали! І били наших корів" [15, с. 20] (переклад авторки); "А в Грибошичах там нарід був недобрі <...> там биво тяжке життя, наші люде потерпіли страшно" [6], або: "Дуже тут багато поляків було, коли ми приїхали. Добре нас прийняли. Ніхто нам нічого не казав. Може, деякі були вороже до нас налаштовані, але загалом усе було в порядку" [15, с. 60] (переклад авторки); "Можна сказати, там, в Легніце, там биво добрі" [5].

В усних оповідях українців-переселенців також привертає увагу постійне оперування категорією "ми", злиття власного досвіду з множинним досвідом інших людей: "нас гнали", "ми їхали", "нас розподіляли", "ми жили", "ми працювали" та ін. Тобто в даному випадку, для того, щоб стати предметом оповідання, досвід піддається узагальненню, а не індивідуалізації.

Усні історії колишніх переселенців багато в чому не співпадають, а інколи й різко відрізняються від образів і

формулювань, ухвалених офіційною історіографією. Але в них немає, на наш погляд, прагнення спростування загальноприйнятих версій минулого, розвінчування одних і прославлення інших, повалення старих і ствердження нових ідеалів, героїв і подвигів. На нашу думку, іноді сприйняття звичайної людини, її ціннісні орієнтації, думки й переживання є іншими, відмінними від офіційної версії про події 1947 року, з іншою системою координат і іншим ракурсом, під яким сприймається і згадується акція "Вісла".

Звичайно, спогади однієї людини не дають підстав для обґрунтованого узагальнення певних історичних подій або події, і кожна окремо розказана історія унікальна так само, як унікальне й неповторне життя кожної людини. Але враховуючи нерозривний зв'язок між індивідуальним досвідом і соціально-історичним контекстом, головна заслуга усної історії полягає у вивченні взаємообумовленої дистанції і зв'язку між ними, між офіційним і щоденним дискурсом, між значущою для оповідача його "правдою" і викладенням традиційною історіографією того, "як це було насправді".

Усні оповіді про переселення 1947 року є фрагментарними, динамічними, схематичними, створюють той ґрунт, на якому виникають поетичне сприймання і відтворення. За мотивами і образами вони складають одну цілість із фондом народної документальної прози і є вагомою скла-

довою загальноукраїнського фольклорного процесу ХХ століття з чітко виявленими історичними рисами.

1. Акція "ВІСЛА" 28 квітня – 28 липня 1947 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ethnos.lemky.com/2007/05/26/akcja_vsla_28_kvtnja_28_lipnja_1947_r.html. 2. Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). – Луцьк, 2007. 3. Гук Б. Пропам'ятна книга "1947". – Варшава, 1997. 4. Докля Т. Наша громада. (Минуле сіл: Ясюнка, Крива і Баниця на Лемковині). – Нью-Йорк, 1969. 5. Записано від Капелюх Анни, 1929 р. н., народ. у с. Смерековець Горлицького повіту (запис від 15 липня 2011 року). 6. Записано від Криницької Марії, 1927 р. н., народ. у с. Нижня Мохначка Новосондечького повіту (запис від 7 липня 2011 року). 7. Зарічний Я. З-над Солокої до Балтики // Український альманах. – Варшава, 2006. 8. Красовський І., Тавпаш А. Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки. – Львів, 2004. 9. Мончак Л., Полиняк І., Юськів Н. Лабова. Лемківське село нашої пам'яті. – Івано-Франківськ, 2006. 10. Сокол В. Оддзвонив голодомор // Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Львів, 2003. 11. Щерба І., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944–1947 роках у спогадах самих переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/lib/nadsiannia44.html>. 12. Бама А. Z pamiętnika wysiedleńca. Wspomnienia. – Legnica, 2004. 13. Dmtryk P. Wtedy wziął pistolet i powiedział... to co, pójdiesz do bandy? // Podlaski kwartalnik kulturalny. – 2011. – № 1. 14. Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki lemków. Pod red. W. Sitka. – Wrocław. – 1996. 15. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Brzozy i okolic / pod red. M. Szyszko-Grabana, A. Szyszko, A. Rydzanicz, ks. A. Grabana. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – Т. 2. 16. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Ługów i okolic / pod red. M. Szyszko-Grabana, A. Szyszko, ks. A. Grabana. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 13.03.12

А. Шиманський, мол. наук. співроб. Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія терору"

УСНОІСТОРИЧНІ ПРОЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ МЕМОРИАЛЬНОГО МУЗЕЮ "ТЕРИТОРІЯ ТЕРОРУ"

Розглядаються особливості реалізації усноісторичних проектів у діяльності Меморіального музею "Територія терору" та залучення отриманих матеріалів в науковий обіг та для створення експозиції.

The peculiarities of the implementation of oral history projects of the Memorial museum "Territory of Terror" and using gathered materials for scientific exchanges and creating exhibition are taken into consideration.

Протягом останніх десятиліть ми стали свідками все більшого застосування мікроісторичних підходів у музейній справі. У музеях різного спрямування для ілюстрації життя "маленької людини", її світобачення відводяться окремі експозиційні площі. Чи не найкраще для цього підходить усна історія, яка за словами П. Томпсона має "повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повний голос" [6, с. 15]. Усна історія стала проникати в музеї довівши свою цінність як наукового, організаційного інструменту, що входить до складу експозиції, а також документу вартого зберігання в колекції архіву [7].

Особливо цікавим такий метод є при створенні музеїв тоталітаризмів у Центрально-Східній Європі, оскільки це дає змогу відвідувачам побачити режим з середини, очима гвинтиків системи – звичайних робітників, селян, вояків, бюрократів, репресованих – людей, які чинили активний опір, тих хто зберігав нейтралітет або обирав пасивний спротив та прихильників існуючого ладу. Насправді межі між перерахованими категоріями дуже сильно затиралася, оскільки привілейовані члени тоталітарного суспільства могли ставати в силу своїх моральних переконань непримиренними дисидентами, а жертви очевидно внаслідок "стокгольмського синдрому", не рідко перетворювалися на його затятих прихильників. Вивчення різних спільнот на особистісному рівні, розуміння мотивів їх вчинків, страхів, релігійності та інших факторів дає більшу кількість зрізів для розуміння природи тоталітаризму і можливості для його комплексного дослідження та представлення у музейних експозиціях.

Історія України ХХ ст. багата на події, що неодноразово змінювали суспільно-політичні та соціально-

економічні умови життя людей. Однак повсякденний, часто травматичний досвід людей, що пережили їх, вивчено надто мало. Саме тому метод усної історії набуває особливої актуальності сьогодні, коли кількість живих свідків та учасників тих історичних подій щодня зменшується. В останні роки в українських історичних науках почалася зміна наукової парадигми, що полягає в переході від макроісторичних досліджень до антропологічно спрямованих [2, с. 20]. Не стала винятком у поступі цих змін й музеологія.

Вже на початку роботи Меморіального музею "Територія терору" у 2009 році був започаткований проект із збору свідчень очевидців функціонування нацистського та комуністичного тоталітаризмів у Львові, який отримав назву "Жива історія". На початку проекту першочергова увага відводилась запису інтерв'ю з людьми, які найбільше постраждали від тоталітарних режимів – політичними в'язнями, депортованими, остарбайтерами. Пізніше коло людей розширилось і працівники та волонтери музею почали записувати свідчення "цивільних", які не знали прямих переслідувань, проте також є свідками діяльності репресивних машин нацистського та комуністичного режимів. Наразі збір свідчень триває, охоплюючи все ширше коло людей з різних професійних, соціальних, політичних, національних, вікових, релігійних груп населення. Поступово розширюється також географія проекту, який вже охопив, окрім Львова та Львівської області, також сусідні регіони та країни.

На початкових етапах проекту "Жива історія" здійснювався запис переважно напівструктурованих біографічних інтерв'ю з акцентом на моментах зіткнень індивіда та тоталітарного режиму, проте поступово в дослі-

дженнях "Живої історії" відбувається перехід до все більшого використання нарративного інтерв'ю.

Все важливішою стає технічна складова фіксування свідчень очевидців. Як констатує А. Томсон, нові цифрові технології переінакшують усталені шляхи запису, зберігання, каталогізації, інтерпретування, поширення та презентації усних історій [5, с.17]. Саме тому в проєкті "Жива історія" використовуються професійне обладнання – запис інтерв'ю для відеоархіву музею здійснюється на телевізійну відеокамеру, а в окремих випадках (проєкт "Документалістика") на цифрову кінокамеру професійними операторами. Надалі відеоматеріали оцифровуються та зберігаються у кількох копіях на різних носіях: касети, жорсткі диски та архівні DVD-диски.

Окрім відеозаписів інтерв'ю у великій кількості також накопичуються додаткові матеріали: скановані фото, документи, листи, щоденники, малюнки та ін. Ці матеріали становлять важливу частину проєкту, оскільки методології усної історії та візуального аналізу, котрі нині набувають все більшого поширення, взаємодоповнюють одна одну в дослідницькій стратегії соціології, історії, антропології та інших дисциплінах [3, с.82].

Деякі свідки передають на зберігання музею матеріальні експонати: вишивки, листівки ручної роботи створені в ГУЛАГу, фото, елементи одягу, нашивки з тюремними номерами та інші речі пов'язані з функціонуванням репресивних структур. У таких випадках зазвичай здійснюються додаткові записи інтерв'ю для уточнення історії переданих у музей речей. Планується, що при створенні експозиції музею буде використаний прийом поєднання представлення експонату та його історії (за допомогою відтворення фрагментів відеоінтерв'ю на розташованому поряд екрані).

Важливе місце у діяльності Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору" займає присутність у мережі Інтернет. Значну кількість контенту на сайті www.territoryterror.org.ua та на супутніх сторінках у соцмережах і каналі музею на Ютубі становлять матеріали отримані в процесі діяльності проєкту "Жива історія". Зокрема, до уваги відвідувачів сайту представлені фрагменти інтерв'ю на різноманітні тематики, біографії окремих свідків, репрезентативні фото [4].

Музей також активно співпрацює з профільними установами, дослідницькими центрами та громадськими організаціями відповідного спрямування як в Україні, так і за кордоном. Одним з головних партнерів "Території Терору" є ГО "Західно-Український Центр Історичних Досліджень", який активно долучається до реалізації багатьох проєктів музею в тому числі і "Живої історії".

У 2010-2011 роках в міжнародному проєкті "Невідомі герої", започаткованому Інститутом народної пам'яті та Об'єднанням політичних в'язнів Словаччини Меморіальний музей "Територія Терору" виступив як партнер в Україні. Мета проєкту – залучення учнів та студентів до вивчення історії, виховання поваги до спільної європейської спадщини, вшанування героїв (жертв тоталітарних режимів) та відзначення їх внеску у духовне становлення європейської спільноти. В рамках проєкту було проведене навчання та надана відповідна технічна допомога ряду волонтерів з України для створення самостійних досліджень та участі у підсумковій конференції у Братиславі [4].

Ще одним міжнародним проєктом до якого долучився музей є "Пам'ять Нації". Його метою є створення колекції спогадів свідків тоталітарних режимів на міжнародному інтернет-порталі "Пам'ять Нації". Проєкт започаткований чеськими організаціями, зокрема: товариством "Пост Беллюм", Чеським радіо, Інститутом дослідження тоталітарних режимів. Проєкт дає можливість проводити історичні дослідження з усної історії разом з іншими європейськими організаціями [4].

Оскільки музей у першу чергу є публічною установою культури, то в ході діяльності проєкту "Жива історія" природно виникло питання про доступність накопичених матеріалів не лише для професійних істориків, а й для широкого загалу. Адже саме усна історія, за твердженням Г. Грінченко, постає тим крихким містком, який поєднує фізичну реальність того, що відбулося, з нашими сьогоднішніми емоціями, тут концентрується той значущий для людини досвід минулого, який заново переживається у теперішньому, передаючи й інтерв'юваному, й інтерв'юєру почуття, з одного боку, єдності минулого і теперішнього, з іншого – їхніх відмінностей, і саме активний спогад усного інтерв'ю є засобом усвідомлення цієї єдності й відмінності [1].

Оптимальним варіантом для донесення до сучасного суспільства життєвого досвіду минулих поколінь стало рішення створити серію історичних документальних фільмів та використати в них фрагменти з свідчень очевидців подій, про які розповідається у цих стрічках. Наразі проєкт "Документалістика", який реалізовується спільно з громадською організацією "Західно-Український Центр Історичних Досліджень" та кіностудією "Invert Pictures" представлений двома фільмами: "Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939-1941" та "Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919-1939". У першому фільмі представлені свідчення 10 свідків, а у другому 17. Поєднання фрагментів інтерв'ю, ігрових сцен, архівних кінохронік, фотографій, газет та дикторської оповіді дозволило створити динамічні сюжети та охопити ширшу глядацьку аудиторію.

Планується, що проєкт "Жива історія" діятиме при музеї ще кілька десятків років, поступово переходячи від дослідження свідчень безпосередніх свідків діяльності тоталітарних режимів до питань історичної пам'яті пост-тоталітарного суспільства, а зібрані матеріали стануть цінним джерелом для дослідників даної проблематики. Також очікується продовження роботи музею у в напрямку налагодження співпраці з профільними українськими і міжнародними інституціями та дослідниками. Триває робота над третім фільмом проєкту "Документалістика".

Отже за три роки діяльності Меморіальний музей тоталітарних режимів "Територія терору" в рамках проєкту "Жива історія" досягнув певних успіхів у накопиченні та опрацюванні усної історичної джерел, долучився до ряду міжнародних дослідницьких проєктів та започаткував створення серії історичних документальних фільмів з використанням інтерв'ю очевидців. Мультимедійний архів музею становить значну цінність для проведення майбутніх досліджень на тематику людини і тоталітаризму. Важливим моментом є також широке застосування фіксації інтерв'ю на відео, оскільки це дає можливість краще сприймати невербальні сигнали свідків. Діяльність музею носить міждисциплінарний характер і це робить його цікавим експериментальним майданчиком для тестування нових ідей.

1. Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело // http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html 2. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади/Україна Модерна. – 2007. – № 11. – С. 7-21. 3. Малес Л. Образний ряд усної історії. Феномен фотографії// Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 11-12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Харків, 2008. – С. 77-82. 4. Матеріали сайту <http://www.territoryterror.org.ua/> 5. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 11-12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Харків, 2008. – С. 7-24. 6. Томпсон П. Голос пришлого. Устная история / Пер. с англ. М. Коробочкин. – М., 2003. 7. Chev R. Collected Stories: The Rise of Oral History in Museum Exhibitions//http://www.aam-us.org/pubs/mn/MN_ND02_CollectedStories.cfm

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 111

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 6,8. Наклад 300. Зам. № 212-6305.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 3.
Підписано до друку 12.12.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02